

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

HİTİT TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

BURCU FALAY

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

HİTİT TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

BURCU FALAY

Danışman: PROF. DR. KÜRŞAD DEMİRCİ

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİNLER TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi Burcu Falay'ın HİTTİ TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 12.04.2016 tarih ve 201615/17 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy-çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28 / 04 / 2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. KÜRŞAD DEMİRCİ	
2. Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. MELTEM DOĞAN ALPARSLAN	
3. Jüri Üyesi Doç. Dr. BİLAL BAŞ	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Burcu Falay
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	: Dinler Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Kürşad Demirci
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Nisan 2016
Anahtar Kelimeler	: Hitit, Hattuşa, Tanrılar

ÖZET

HİTİT TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI

Hint-Avrupa kökenli olan Hititler M.Ö. 2000'de Anadolu'ya gelmişlerdir. Hititler farklı etnik yapıları bünyesinde barındıran Hattuşa merkezli güçlü bir devlet kurmuşlardır. Her ne kadar kendi ülkelerinden bazı inançları Anadolu'ya getirmiş olsalar bile ülkelerinde yaşadıkları orijinal dinleri hakkında çok az bilgimiz bulunmaktadır. Erken dönemden itibaren Hatti, Hurri, Luvi, Pala, Sümer, Asur, Babil ve Eski Hint'in dini geleneklerinde var olan bir takım inançları kompoze etmişlerdir ve kendi ihtiyaçları için daha uygun bir din sistemi inşa etmişlerdir. Bu çalışmamızda arkeolojik ve filolojik veriler kullanılmıştır. Bu kaynaklardan gelen deliller Hitit dininin politeist ve senkretik bir din olduğuna işaret etmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Burcu Falay
Field	: Philosophy and Religious Studies
Programme	: History of Religions
Supervisor	: Professor Kürşad Demirci
Degree Awarded and Date	: Master-April 2016
Keywords	: Hittite, Hattusa, Gods

ABSTRACT

RELIGIOUS BELIEFS IN HITTITE PEOPLE

The Hittites from origin of Indo-European came to Anatolia around 2000 BC. They founded a powerful state which included different ethnic groups and built Hattusa as a capital city. Although the Hittites brought some beliefs from their homeland into Anatolia, we have a few information about their original religion which they lived in homeland. From the early period the Hittites composed several beliefs existed already in the religious traditions of Hatti, Hurri, Luwi, Pala, Sumer, Assyro, Babilon and ancient Indian and built a religious system more appropriate for their needs. In this study we used generally archaeological and philological sources. Evidences from these sources mention that Hittite religion is a polytheistic and syncretic one.

ÖNSÖZ

“Hitit Toplumunda Din Anlayışı” adlı çalışmamızda ele aldığımız Hitit toplumuna ait olan inanç dünyası çok kültürlü bir yapı sergilemiştir. Hitit dini farklı toplulukların etkisi altında şekillenen politeist bir din özelliği ortaya koymuştur. Hitit panteonuna bakıldığında Hatti, Hurri, Luvi, Pala, Sümer, Asur, Babil, Eski Hint kökenli tanrıların varlığı Anadolu’da M.Ö. 2000’de yaşanan zengin kültürel ortamı yansıtırken, Hititler’in Anadolu’daki varlıklarının güçlenmesi süresince karşılaştıkları topluluklara ait olan tanrıları kendi panteonlarına dâhil ettiklerini de göstermektedir. Toplumlarda birleştirici bir güç olan din kavramı bu özelliği ile Hitit toplumunda da ön plana çıkmıştır. Bu özellik Hititler’in kendilerini “Bin Tanırlı Halk” şeklinde adlandırmalarında da görülebilmektedir. Bu çalışmada Hitit dini kendisine kaynaklık eden filolojik ve arkeolojik verilerden yola çıkılarak anlatılmaya çalışılmıştır. Çalışma boyunca ilim ve desteklerini esirgemeyen Sayın Hocalarım Yrd. Doç. Dr. Meltem Doğan Alparslan’a ve Doç. Dr. Bilal Baş’a, fikirleri, bilgisi ve desteği ile beni yönlendiren danışmanım Sayın Hocam Prof. Dr. Kürşad Demirci’ye ve her zaman yanımda olan aileme çok teşekkür eder, çalışmamın yararlı bir çalışma olmasını dilerim.

İstanbul, 2016

BURCU FALAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

RESİM LİSTESİ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
TRANSKRİPSİYON VE DİĞER YERLERDE KULLANILAN İŞARETLER.....	VII
1. GİRİŞ.....	1
2. HİTİT DİNİNİN KAYNAKLARI.....	6
2.1 Filolojik Veriler.....	6
2.2 Arkeolojik Veriler.....	7
2.2.1 Hitit Tapınakları.....	12
2.2.1.1 Hitit Tapınaklarının İşlevi.....	12
2.2.1.2 Başkent Hattuşa'da Yer Alan Tapınaklar.....	20
2.2.1.2.1 1 No'lu Büyük Tapınak.....	20
2.2.1.2.2 Yukarı Şehir'de Yer Alan Diğer Tapınaklar.....	21
2.2.1.2.3 Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı.....	24
2.2.1.3 Diğer Hitit Merkezlerinde Yer Alan Tapınaklar.....	29
2.2.1.3.1 Alacahöyük / Arinna?.....	29
2.2.1.3.2 Kuşaklı / Şarişsa.....	32
2.2.1.3.3 Ortaköy / Şapinuva.....	35
2.2.1.3.4 Kayalıpınar / Şamuha?.....	38
2.2.1.3.5 Oymaağaç Höyük / Nerik?.....	41
2.2.1.3.6 Maşathöyük / Tapigga.....	43
2.2.1.3.7 Çadır Höyük / Zippalanda?.....	44
2.2.1.3.8 Hüseyindede.....	47
2.2.1.3.9 Bitik.....	52
2.2.1.3.10 İnandiktepe.....	55
2.2.1.3.11 Karahna.....	58
2.2.2 Mimari Yapılarda Görülen Bezemeler.....	60
2.2.2.1 Tanrılar Savaşını Konu Alan İki Ortostat Parçası.....	60
2.2.2.2 Alacahöyük Ortostatları.....	61
2.2.2.3 Hattuşa-Boğazköy Yukarı Şehir Sur Kapıları.....	62
2.2.2.4 Kült Yapılarında Görülen Bezemeler.....	65
2.2.2.5 Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda Görülen Ortostatlar.....	67
2.2.3 Hitit Kaya Anıtları.....	69
2.2.4 Steller.....	80
2.2.5 Hitit Heykelcikleri.....	82
2.2.6 Madeni ve Toprak Kült Kapları / Ritonlar.....	88
2.2.7 Hitit Mühürleri.....	91

3. HİTİT DİNİ	98
3.1 Genel Olarak Hitit Dini.....	98
3.2 Hitit Panteonu.....	104
3.2.1 Fırtına Tanrısı.....	107
3.2.2 Arinna'nın Güneş Tanrıçası.....	109
3.2.3 İhtar.....	111
3.2.4 Şarruma.....	113
3.2.5 Telipinu.....	113
3.2.6 Ay Tanrısı.....	114
3.2.7 Savaş Tanrıları.....	114
3.2.8 Diğer Tanrı ve Tanrıçalar.....	115
3.3 Tanrı Tasvirleri.....	117
3.4 Tanrıların Doğası ve İnsanlar.....	121
3.5 Tapınak Görevlileri ile İlgili Yönetmelikler.....	128
3.6 Kült ve Bayram Kutlamaları.....	133
3.6.1 AN.TAḪ.ŞUM Bayramı.....	135
3.6.2 Nuntariyaşa Bayramı.....	138
3.6.3 Purilli Bayramı.....	140
3.6.4 KI.LAM Bayramı.....	141
3.6.5 Hişuva Bayramı.....	142
3.6.6 Tanrı Yarış Bayramı.....	143
3.6.7 Haşşumaş Bayramı.....	144
3.6.8 Ay Bayramı.....	144
3.6.9 Teteşhapi Bayramı.....	145
3.6.10 Yağmur Bayramı.....	145
3.6.11 Gök Gürlemesi Bayramı.....	145
3.6.12 Diğer Bayramlar.....	145
3.7 Bayramların Yönetilmesi.....	148
3.8 Büyü Ritüelleri.....	156
3.9 Kehanet ve Fal.....	166
3.9.1 Talih Falı (KIN, anıyyat-).....	171
3.9.2 Kuş Falı (MUŞEN).....	172
3.9.3 Hurri Kuşu Falı (MUŞEN HURRİ).....	173
3.9.4 Et Falı (KUŞ Falı).....	173
3.9.5 Su Yılanı Falı (MUŞ).....	174
3.10 Dualar.....	175
3.11 Hititlerde Ölü Gömme Adetleri ve Ölü Kültü.....	180
3.12 Hititlerde Öbür Dünya Anlayışı.....	192
3.13 Diğer Varlıklar.....	195
3.14 Hitit Mitolojisi.....	196
3.14.1 İlluyanka Miti.....	199
3.14.2 Kaybolan Tanrı Miti.....	201
3.14.3 Telipinu ve Deniz Miti.....	205
3.14.4 Gökten Düşen Ay Miti.....	205
3.14.5 Kumarbi Miti.....	206

3.14.6 Ullikummi Şarkısı.....	207
3.14.7 Tanrı Lamma Şarkısı.....	208
3.14.8 Appu Masalı.....	209
3.14.9 İnek ve Balıkçının Masalı.....	209
3.14.10 Avcı Keşşi Masalı.....	210
3.14.11 Gurparanzah'ın Masalları.....	210
3.14.12 İştâr ve Ejder Hedammu.....	211
3.14.13 Kaneş / Neşa Kraliçesinin Hikâyesi.....	211
3.14.14 Gümüş Masalı.....	212
3.14.15 Gılgamış Destanı.....	212
3.14.16 Atrahasis Destanı.....	213
3.14.17 Diğer Metinler.....	213
4. SONUÇ.....	218
EKLER.....	221
KAYNAKÇA.....	231

RESİM LİSTESİ

	Sayfa No.
Resim 1 : Hattuşa Kent Planı.....	222
Resim 2 : Rekonstrüksiyonu Yapılan Surlar.....	222
Resim 3 : 1 No'lu Tapınak ve Aşağı Şehir.....	222
Resim 4 : 1 No'lu Tapınak'ta Yer Alan “Yeşil Taş”.....	223
Resim 5 : Yazılıkaya Planı.....	223
Resim 6 : Yazılıkaya A Odası, Ana Sahne.....	223
Resim 7 : Yazılıkaya B Odası Girişi.....	223
Resim 8 : Yazılıkaya B Odası	224
Resim 9 : Yazılıkaya B Odası, On iki Tanrı.....	224
Resim 10 : Yazılıkaya B Odası, Hitit Kralı Tuthaliya ve Koruyucu Tanrısı Şarruma.....	224
Resim 11 : Alacahöyük Ortostatları.....	224
Resim 12 : Bitik Vazosu.....	225
Resim 13 : İnandıktepe Vazosu.....	225
Resim 14 : Alacahöyük Ortostatları.....	225
Resim 15 : Boğazköy, Kral Kapısı.....	225
Resim 16 : Boğazköy, Sfensli Kapı, Sfenksli Kapı, Sfenks Yontusu.....	226
Resim 17 : Boğazköy, Aslanlı Kapı.....	226
Resim 18 : Fraktin Anıtı.....	226
Resim 19 : İmamkulu Anıtı.....	226
Resim 20 : Gâvurkale Anıtı.....	227
Resim 21 : Kemalpaşa / Karabel Anıtı.....	227
Resim 22 : Eflatunpınar Anıtı.....	227

Resim 23 : Fasıllar Anıtı.....	227
Resim 24 : Yağrı Steli.....	227
Resim 25 : Çağdın Ahçaköy Steli.....	227
Resim 26 : Tanrıça Heykelciği.....	228
Resim 27 : Alacahöyük, Kült Plaketi.....	228
Resim 28 : Şarkışla Baltası.....	228
Resim 29 : Fildişi Heykelcik.....	228
Resim 30 : Fildişi Eser.....	228
Resim 31 : Boğa Ritonu.....	229
Resim 32 : Eskiypar Kült Kâsesi.....	229
Resim 33 : Tyskiewicz Mührü.....	229
Resim 34 : Boğazköy, Pişmiş Toprak Boğa Ritonları.....	229
Resim 35 : Dağ Tanrısı Figürü.....	229
Resim 36 : M.Ö. 16 Yüzyıl Hitit Devleti ve Komşuları.....	230

KISALTMALAR

<i>ABoT</i>	Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri, İstanbul, 1948
<i>Bkz</i>	Bakınız
<i>Bo</i>	Inventarnummer von Tafeln aus Boğazköy.
<i>C.</i>	Cilt
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>CTH</i>	E. Laroche, Catalogue des Textes Hittites, Paris, 1971
<i>drl.</i>	Derleyen
<i>ed.</i>	Editör
<i>hit.</i>	Hititçe
<i>hzl.</i>	Hazırlayan
<i>IBoT</i>	İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tabletleri (Boğazköy Tafeln im Archäologischen Museum zu Istanbul) I-III, İstanbul, 1944, 1947, 1954.
<i>KBo</i>	Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig/Berlin 1916 vdd.
<i>KUB</i>	Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin 1921 vdd.
<i>M.Ö.</i>	Milattan Önce
<i>No.</i>	Numara
<i>Res.</i>	Resim
<i>s.</i>	Sayfa
<i>ss.</i>	Sayfa Sayısı
<i>StBoT</i>	Studien zu den Bogazköy-Texten. Hrsg. Von H. Otten, Wiesbaden 1965 ff.
<i>Şek.</i>	Şekil

vdd. Ve devamındaki sayfalar

vol. Volume

yy. Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON VE DİĞER YERLERDE KULLANILAN İŞARETLER

[] : Tabletın o kısmının kırık olduğunu gösterir.

() : Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir.

< > : Metni yazan kâtip tarafından unutulmuş olan işaretleri içine alır.

? : Tercümenin şüpheli olduğunu gösterir.

! : Kendinden önce gelen işaretin anormal olduğunu gösterir.

- : Hititçe ve Akadça kelimeleri oluşturan işaretlerin arasında konur.

1. GİRİŞ

Hititlerin başkenti Hattuşa'da (Boğazköy) 1906 yılından beri yapılan kazı çalışmalarıyla ele geçen arkeolojik ve filolojik veriler Hititlerin tarihine, diline, dini, idari, sosyal ve siyasi yaşamlarına dair bilgiler sağlamıştır. M.Ö. 2000 yılının başlarında Anadolu'ya gelerek burada daha önceden var olan toplumlar ile karışan Hititler Anadolu'da yeni bir kültürün doğmasını sağlamışlar, hoşgörülü tutumları sayesinde sosyal ve siyasi yönde güçlenerek Anadolu'nun büyük bir kısmında, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya dek uzanan bir imparatorluk haline gelmişlerdir.

Giriş bölümünde çalışmamızın konusu olan Hitit toplumunda din anlayışına geçmeden önce, Hitit Devleti'nin oluşum sürecinin ilk evrelerinin yaşandığı Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Anadolu'su ve ardından Hitit tarihi ve uygarlığı hakkında kısaca bilgi verilecektir. Bu bilgilerin ardından çalışmamızın ilk bölümünü oluşturan Hitit dinine kaynaklık eden filolojik ve arkeolojik verilerin incelenmesinden sonra ikinci bölümde kendilerini *LIM DINGIR.MEŞ*, "Bin Tanrılı Halk" olarak adlandıran Hititlerin din anlayışı ele alınacaktır.

Anadolu'da M.Ö. 1920-M.Ö. 1750 yılları arasında geçen dönem Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Asur ile Anadolu arasında gerçekleşen ticaretin Anadolu'da bulunan en büyük merkezi Kayseri yakınlarındaki Kültepe (Kaniş/Neşa)' dir. Burada Asurlu tüccarlar tarafından içinde evlerinin ve dükkânlarının bulunduğu büyük bir pazaryeri (karum) kurulmuştur. Yazılı belgeler aracılığıyla pazaryeri (karum) ve konaklama yeri (wabartum) olarak elliye yakın yer adı bulunmakla birlikte bunların arasından sadece Orta Anadolu'da yer alan Boğazköy (Hattuşa), Alishar, Acemhöyük (Buruşhattum/Puruşhanda), Karahöyük gibi kazıları yapılan yerler bilinmektedir.¹

¹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.103-104.

Anadolu'da kalay ile beraber Babil, Asur dokuma kumaşlarının ticaretini gerçekleştiren Asurlu tüccarlar bu ürünleri eşekler aracılığıyla Asur-Diyarbakır-Malatya-Kayseri ya da Asur-Urfa-Adana-Gülek Boğazı yollarını kullanarak Anadolu'ya ulaştırmışlardır.² Kuzey Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticari ilişkileri geliştirmekle kalmayan bu tüccarlar kendilerine ait olan ve ilk zamanlar "Kapadokya Tabletleri" olarak bilinen daha sonra buldukları yere göre "Kültepe/Kaniş Tabletleri" olarak adlandırılan çivi yazılı tabletler ile Anadolu'nun tarihsel çağlara geçişini sağlamışlardır.³ Kültepe/Kaniş'de yapılan kazılar sonucunda ele geçen belgelerden bu dönemde Anadolu'da Hatti ve Hurrilerin yanında Luvi ve Pala gibi Hint-Avrupa kökenli grupların var olduğu ve Anadolu'nun küçük devletçiklere bölündüğü bilinmektedir. Yine belgeler aracılığıyla Hititlerin bu dönemde Anadolu'da bulunmalarına ilişkin olarak Hint-Avrupa adları ve deyimler görülmektedir. Yerel bir kral olan Kuşşara'lı Pithana ve oğlu Anitta Anadolu'daki küçük devletçiklere yaptıkları askeri seferler sonucunda Anadolu'da merkezi bir devletin kurulmasını sağlamışlardır. Hattuşa'yı yerle bir edip lanetleyen Anitta Neşa'yı (Kültepe/Kaniş) başkent yapmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin sona ermesinin ardından Eski Asur yazısının da terk edilmesi ile dönemin politik durumuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Labarna- bu ad daha sonra bir kral sıfatı haline gelmiştir- adlı kralın Hattuşa'yı başkent yaparak kendisine Hattuşili adını vermesi ile değişmiştir.⁴ Birkaç kuşağın ardından Hattuşa merkezli Hitit devletini kurarak Hattuşalı anlamında Hattuşili adını alan I. Hattuşili, Boğazköy'de bulunmuş olan bir tablette kendini tanıtırken Kuşşara Krallığı soyundan geldiğini ifade etmiştir.⁵ Hint-Avrupa kökenli oldukları ve Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden geldikleri düşünülen Hititlerin ilk kralı I. Hattuşili'dir.⁶ Hitit İmparatorluğu'nun kurulmasından önce ağırlıklı olarak Neşa'da (Kültepe/Kaniş) bulunan Hititler kendilerine "Nesili", yani "Nesice konuşanlar" adını vermişlerdir. "Nesili" sözcüğü Kültepe'nin eski adı olan

² Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995, Şek.59.

³ A. Muhibbe Darga, **Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe**, Emine Çaykara (hzl.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.71.

⁴ Horst Klengel, "Hitit Tarihi", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (413-420), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.413-414., Oliver Robert Gurney, **Hititler**, Pınar Arpaçay (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001, s.28.

⁵ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, 7. Baskı, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2000, s.54.

⁶ Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, s.42.

Neşa'dan gelmektedir.⁷ Kendilerini “*Hatti Ülkesinin Kralı*” olarak adlandıran Hitit kralları kendilerinden önce Orta Anadolu’da yaşayan Hatti halkını egemenlikleri altına almışlardır.⁸ Böylece bu halk ile beraber yeni bir kültürün oluşmasını sağlamışlardır.

Hitit tarihi, Eski Krallık Dönemi, Orta Krallık Dönemi, İmparatorluk Dönemi olarak üç bölüme ayrılabilir. I. Hattuşili (M.Ö. 1650-1620) ile başlayan Eski Krallık Dönemi’nde ülke içinde yaşanan çekişmeler nedeniyle meydana gelen zayıflamanın ardından krallık I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1350-1320) döneminde yeniden güçlenerek bir imparatorluk haline gelmiştir. Eski Krallık Dönemi’nde Kızılırmak yayı içinde yer alan devletin sınırları genişletilerek Kuzey Suriye ve Mezopotamya’ya yönelik yayılmacı bir politika izlenmiş ve Babil’e kadar askeri seferler düzenlenmiştir. İmparatorluk Dönemi’nde kazanılan topraklar vasal krallıklarla yapılan devletlerarası antlaşmalar, politik evlenmeler ve merkeze bağlı hale getirilen devletler ile kalıcı bir hale getirilmiştir. Hititler tarafından yıkılan Mitanni Devleti, Hitit ile Asur arasında tampon bir bölge haline gelmiştir. M.Ö. 1285 yılında Mısır ve Hititler arasında yaşanan Kadeş Savaşı’nın sonucunda M.Ö. 1280 yılında tarihte ilk yazılı barış antlaşması olarak bilinen Kadeş Antlaşması imzalanmıştır. Anadolu’da Orta ve Doğu Karadeniz kıyıları, Doğu Anadolu’nun bir bölümü, Batı ve Güney Anadolu tamamıyla Hitit egemenliği altına girmeyen bölgelerdir. Bu dönemde kozmopolit bir yapı sergileyen Anadolu’da Güneydoğu’da Hurriler, Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarında Kaşkalar, Doğu Anadolu’nun bir bölümünü içine alan Azzi-Hayaşa, Kuzeybatı Anadolu’da Palalar, batı ve güneyde ise Luviler bulunmaktadır. M.Ö. 1200 yılında yaşanan halk başkaldırıları, kıtlık, dışarıdan gelen düşman saldırıları Hitit Devleti’ni ortadan kaldırmıştır. Deniz Kavimleri’nin gelişi ile beraber Ön Asya’da güç dengeleri değişmiştir. Anadolu’da bulunan halk Luvi kökenlilerin yoğun olduğu güney ve güneydoğuya yönelirken Hititlerin yerini trako-frigler almıştır. İmparatorluk Dönemi’nde vasal krallıklar olan Karkamış ve Halep bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. Kuzey Suriye’ye giren göçebe Aramiler, Hitit-Luvi halkı ile karışmış, Doğu’da Hurri

⁷ Norbert Oettinger, “Hint-Avrupa Dilleri Grubuna Ait Dilleri Konuşanlar Anadolu’da MÖ 3. Binyıldan Bu Yana Yaşıyorlardı., Anadillerin Oluşumu”, Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (407-409), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.408., Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.49.

⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.49., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s.2.

kökenli Nairi ülkesi halkı küçük krallıklar kurmuştur. Aradan geçen zamanın ardından Frig ve Urartu devletleri ortaya çıkmış, güneydoğuda ise Luvi, Arami, Hurri etnik kökenlerinden oluşan küçük devletler görülmeye başlanmıştır. Bu kent devletleri kendilerini Büyük Hitit İmparatorluğu'nun mirasçıları sayan ve “*Syro-Hitit Devletleri*”, “*Geç Hitit Devletleri*” ya da “*Doğu Luviler*” olarak adlandırılan devletlerdir.⁹

Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşa, günümüzde Çorum ili, Sungurlu ilçesi yakınlarında Boğazkale'de (eski adı Boğazköy) yer almaktadır. Hattuşa'da yerleşim Aşağı Şehir ve Yukarı Şehir olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Başkentin kuzey bölgesini kapsayan Aşağı Şehir'de yerleşimin olduğu Büyükkale'de kraliyet yapıları, konutlar, depo binaları, saray kalıntıları bulunmaktadır. Aşağı Şehir'in merkezinde 1 no'lu tapınak yer almaktadır. Bir kayalık üzerine kurulu bu alan kuleleri olan bir sura sahiptir. Güneyde yer alan ve surlarla çevrili olan Yukarı Şehir'de de kutsal alanlar ve tapınaklar görülmektedir. Yukarı Şehir'in Aslanlı Kapı, Kral Kapısı ve Sfenksli Kapı olarak bilinen üç kapısı vardır. Tapınaklar mahallesi olarak adlandırılan alanda pek çok tapınak yapısı ortaya çıkarılmıştır (Resim 1, 2).

Farklı toplulukların bir arada yaşadığı Hitit Uygarlığı'nda Hititçe/Nesili, Luvice, Palaca, Hattice, Hurrice gibi diller görülmekle birlikte hem çivi yazısı hem hiyeroglif yazı olarak iki yazı sistemi kullanılmıştır. Başkent Hattuşa'da devlet arşivlerinde, diğer Hitit kentlerindeki idari binalarda, tapınaklarda yer alan arşivlerde, siyasal, dinsel, tarihi, edebi, yasal içerikli çivi yazılı tabletler ortaya çıkarılmıştır. Hititler tarafından kullanılan çivi yazısı sistemi Kültepe'de kullanılan eski Asur tipinde çivi yazısı olmayıp Babil Mezopotamya çivi yazısı şeklindedir. Hiyeroglif yazı genellikle kaya kabartmalarında, yazıtlarda, taş stellerde, kral ve şahıs mühürlerinde, madeni kaplarda, çanak-çömlek üzerinde, mızrak ucu vb. silahlarda kullanılmıştır. Bu yazı sistemi, “*Hitit Hiyeroglifi*”, “*Luvi Hiyeroglifi*”, “*Anadolu Hiyeroglifi*” gibi isimlerle de anılmaktadır.¹⁰

⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982, s.123-124.

¹⁰ Ali M. Dinçol ve Belkıs Dinçol, “Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar”, Fatma Canpolat (ed.), *Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi* içinde (20-37), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2001, s.28-29., Stefano De Martino, *Hititler*, Erendiz Özbayoğlu (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.21.

Anadolu ve Suriye şehirlerinin panteonlarının etkisi ile şekillenen Hitit din sistemine dair bilgiler bugün ele geçen çivi yazılı tabletler ve arkeolojik veriler aracılığıyla elde edilmektedir. Hint-Avrupa kökenli Hititler Anadolu'yu politik egemenlikleri altına alarak otokton halkın din ve geleneklerine saygı göstererek Hatti tanrılarını panteonlarına almış yer ve şahıs adlarını da devam ettirmişlerdir.¹¹ Hitit Devleti'nin tarihsel oluşum sürecinde Hattice konuşan halkın sahip olduğu kültler ve tanrılar Eski Hitit Krallık Dönemi'nin ilk panteonunu oluştururken yine bu dönemde Güney Anadolu (Kizzuvatna) yazılı geleneği vasıtasıyla gelen panteon ve Kuzey Suriye panteonu da benimsenmiştir.¹²

Hititler büyük devlet olma sürecinde karşılaştıkları diğer toplulukların kültürel ve dini özelliklerini korumuşlardır. Önceleri hoşgörüyeye dayalı olan bu tutum daha sonra siyasi bir eyleme dönüşmüş ve fethedilen toprakların tanrıları da panteona dâhil edilerek çeşitli kültürlerin etkisi ile kalabalık bir panteon meydana gelmiştir.

Bu çalışmada kendilerine has olan ve diğer topluluklardan aldıkları tanrılar ile dini inanışlar çerçevesinde meydana gelen ve senkretik bir yapıya sahip olan Hititlerin din anlayışı ele alınacaktır. Kralın baş rahip olduğu bir devlet dini olan Hitit dini devlet ve siyaset ile etkileşim halindedir. Günümüze kadar ulaşan çok sayıda bilgi ve belgenin yanında başkent Hattuşa ve diğer Hitit yerleşmelerinde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular sahip olunan dini yaşama dair aydınlatıcı nitelikte bilgiler sunmaktadır.

İlk bölümde çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturan filolojik (çivi yazılı tabletler) ve arkeolojik veriler (tapınaklar, saray ve kült yapılarında görülen bezemeler, kaya kabartmaları, steller, heykelcikler, ritonlar ve mühürler) tanıtılacaktır. Filolojik veriler olan dini içerikli Hitit çivi yazılı belgelerinden edinilen bilgilerin arkeolojik buluntular ile desteklenmesiyle yazılı ve görsel malzemeler birbirini tamamlar hale gelebilmektedir. Böylelikle bir ortostatta görülen bayram kült tasvirleri

¹¹ A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.26.

¹² Volkert Haas, "Hitit Dini", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (438-442), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.438.

bayram törenlerinin anlatıldığı bayram metinleri ile daha anlaşılabilir ve yorumlanabilir olmaktadır. Söz konusu kaynaklara dair verilecek olan bilgilerin ardından çalışmamızın ikinci bölümünde de Hitit dinine ait olan tanrılar ve özellikleri, dini bayramlar, fal ve kehanet uygulamaları, büyü ritüelleri, dualar, öbür dünya anlayışı, diğer varlıklar ve ritüellerde karşımıza çıkan Hitit mitolojisi incelenecektir.

2. HİTİT DİNİNİN KAYNAKLARI

2.1 Filolojik Veriler

Boğazköy'de 1906 yılından beri yapılan kazılarda binlerce çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. Hititler çivi yazısını kendi dillerinde ve dönemin Yakıdoğu'daki uluslararası iletişim dili olan Akad dili dışında Anadolu'da konuşulan Palaca, Luvice, Hattice ve Hurrice gibi metinleri yazmak için de kullanmışlardır. Bir diğer yazı türü olan Hitit Hiyeroglifi arkeolojik verilerde, kaya kabartmalarında, taş yazıtlarda, mühürlerde, madeni kaplarda, çanak-çömlek üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından çivi yazısının ortadan kalkmasına karşılık hiyeroglif yazı sistemi Geç Hititler aracılığıyla varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Çalışmamıza kaynaklık edecek filolojik belgeler çivi yazısı ile yazılmış ve dinsel içeriğe sahip olan yazılı belgelerden oluşmaktadır.

Başkent Hattuşa'da ele geçirilen arşivlerin tabletleri, Almanya'da iki farklı dizide yayımlanmıştır. Birinci dizi, bugün hala devam etmekte olan *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (Boğazköy'den Çiviyazısı Metinleri; kısa adı KBo) dizisidir. Bu dizi ilk defa 1916 yılında yayımlanmaya başlanmıştır. Bir diğer dizi ise *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (Boğazköy'den Çiviyazısı Belgeleri; kısa adı KUB) adlı, toplam 60 ciltten oluşan dizidir. Bu dizide Ankara, İstanbul ve Berlin'deki koleksiyonlar yayımlanmıştır. Satın alma yoluyla müzelere ulaşanlar ayrıca yayımlanmıştır. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndekiler ABoT kısaltmasıyla (Ankara Boğazköy Tabletleri) iki cilt, İstanbul'dakiler IBoT kısaltmasıyla (İstanbul Boğazköy Tabletleri) dört cilt halinde yayımlanmıştır. Louvre, British Museum, Cenevre ile Amerika'daki özel koleksiyonlarda yer alan tablet ve tablet parçaları da

yayımlanmıştır. İzmir (56 parça) ve Uşak (1 parça) müzelerindekiler ise henüz yayımlanmamıştır.¹³

Açığa çıkarılmış olan Hitit arşivlerinden ele geçen belgeler saray ve tapınak yapılarına ait olan siyasi, idari, dini, edebi içerikli metinlerdir. Bu belgelerin içinde krallık buyrukları, bilgilendirme metinleri, çeşitli belgeler, devlet antlaşmaları, yazışmalar, hukuk metinleri, tarihsel içerikli metinler, edebi metinler, kral yıllıkları, görevlilere yönelik hazırlanmış olan talimatnameler, okul metinleri, bayram metinleri, büyü ritüel metinleri, fal metinleri, dualar, mitolojik metinler ve kült envanter metinleri bulunmaktadır. Bu belgeler başkent Hattuşa'nın dışında Maşathöyük, Ortaköy, Alacahöyük, Kuşaklı, İmandık, Tarsus, Emar, Ugarit, Alalah, Mısır gibi yerlerde de ortaya çıkarılmıştır.¹⁴

Çalışmamız dâhilinde ele alacağımız Hitit çivi yazılı belgeleri dini içeriğe sahip olan metinlerdir. Bu bağlamda tanrı listelerine yer veren devlet antlaşmaları, kral yıllıkları, törenlerde yapılacak olan uygulamaların ayrıntılı olarak anlatıldığı bayram metinleri, Anadolu ya da Mezopotamya kaynaklı Hatti, Hurri kökenli Hititçe çevirisi ile Akadça, Hurrice mitolojik metinler, dualar, kötülüğü uzaklaştırmak amacıyla yapılan ritüellerin anlatıldığı büyü ritüel metinleri, tanrısal iradeyi çıkarmaya yönelik olan fal ve kehanet metinleri, tapınak ve saraylarda görevli olanlar için hazırlanan talimatnameler, başkent Hattuşa'da ve diğer Hitit yerleşmelerinde kutlanan bayramlar ve şehirlerde saygı gören tanrıların kültüne dair bilgiler içeren kült envanter metinleri Hitit dinine dair bilgi veren filolojik verilerdir.

2.2 Arkeolojik Veriler

Çalışmamızın bu bölümünde Hitit çivi yazılı belgelerinden öğrenilen bilgilerin somut veriler ile desteklenmesini sağlayan Hititlere ait arkeolojik buluntular ele alınacaktır. Hititlere ait olan arkeolojik buluntular üzerinde yer alan bazı tasvirler yazılı metinlerden bilinen bazı bilgileri görsel olarak sunabilmektedir. Bu bağlamda ele alacağımız veri kaynaklarımızı tapınaklar, mimari yapılarda görülen

¹³ De Martino, *Hititler*, s.15-17., Sevgül Çilingir, "Hitit Tapınak Kentleri", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 2011), s.7-8.

¹⁴ De Martino, *Hititler*, s.17-26.

bezemeler, Hitit kaya anıtları, steller, Hitit heykelcikleri, madeni ve toprak kült kapları / ritonlar, ve Hitit mühürleri oluşturmaktadır. Söz konusu ürünlerin üzerine işlenmiş olan tasvirlerde yer alan tanrı ve tanrıça figürleri, dini ritüeller, kült araç ve gereçlerinin tasvirleri Hitit inanç dünyasına dair önemli bilgiler vermektedir.

İlk olarak ele alacağımız Hitit tapınakları “*tanrılarının evi*” olmalarının yanında belirli bir sistem içinde çalışan ekonomik ve sosyal işlevleri de olan kurumlardır. Başkent Hattuşa ve diğer Hitit merkezlerinde yer alan tapınaklar ve bu tapınakların mimari özellikleri, tapınak alanlarında ele geçen buluntular bu alanda bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Hattuşa’da günümüze kadar yapılan kazılarda sayıları otuzdan fazla tapınak yapısının açığa çıkartılması bu kaynakların önemini ortaya koymasının yanında Hitit dünyasında tanrıların konumunu göstermesi açısından da dikkat çekmektedir.

Tapınak yapılarının ardından inceleyeceğimiz Hitit taş heykeltıraşlık ürünlerinin genellikle anıtsal mimari yapılarında bezeme amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Saray ya da kült yapılarının kapılarına yerleştirilen ve apotropeik bir anlam taşıyan bu ürünlerde tanrı, mitolojik yaratık ve hayvan figürlerinin tasvirleri bulunmaktadır.¹⁵ Özellikle Hattuşa ve Alacahöyük yapılarında görülen bezemeler bu alanda ön plana çıkarken Alacahöyük’te bulunan ortostatlar belgeler aracılığıyla bilinen dini ritüeller hakkında görsel olarak fikir vermektedir.

Hititlerin kaya yüzeylerine işledikleri ve genellikle önemli yol geçitlerinde, su kenarlarında ve sarp kayalarda görülen Hitit kaya anıtlarında kraliçe ve tanrı tasvirlerine rastlanılmaktadır.¹⁶ Bu kaya anıtları Hitit panteonunda yer alan tanrıların fiziksel özelliklerine dair bilgi vermektedir.

Hititlerin tanrı ve kral heykellerine sahip oldukları ve bu heykellerin tapınaklarda yer aldıkları Hitit yazılı belgelerinden bilinmektedir. Ayrıca bu heykellere kurban sunumları da yapılmıştır. Hitit kült envanter metinlerinde tanrı listelerinde, tanrı heykellerinin hangi maddeden yapıldıklarından, boylarından, kutsal hayvanlarından ve

¹⁵ Kutlu Emre, “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (487-492), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.487.

¹⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.174.

silahlarından bahsedilmektedir. Örneğin nehirlerin ve pınarların tanrılarının genç kız (ALAN.TUR.SAL MUNUS) olarak tasvir edildikleri, Fırtına / Hava Tanrılarının tasvirlerinin kutsal hayvanı olan boğa şeklinde yapıldığı ve bu boğa tasvirlerinin çeşitli şekillerde tahtadan ya da gümüşten yapılabildikleri öğrenilmiştir. Genellikle Eski Hitit Dönemi'nden daha az örneğe sahip olduğumuz heykelciklerin çoğu İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Eski Hitit Dönemi'nde karşımıza yapı ritüellerinde kullanılan yapı-adak çivileri çıkmaktadır. Bu çiviler Güneydoğu Anadolu kökenli madenden yapılmış, yassı görümlü üst kısımları tanrı ya da tanrıça alt bölümleri çivi şeklinde bir yere sokulmak amacıyla yapılmış olan çivilerdir. M.Ö. 18.-16. yüzyıl'a tarihlenen bu adak çivilerinin en çok tanınanları Arapkir, Alishar, Zincirli, Tilmen Höyük kökenli olanlar ve Doğanşehir (Malatya)'de bulunmuş olan bronz çivi heykelciklerdir.¹⁷ Taş, kil, bronz, fildişi gibi maddelerden imal edilmiş olan heykelciklerin bazıları dik duracak şekilde yapılmış bazıları da arkalarında bulunan halkaları ile pandantif olarak kullanılmıştır.

Dini törenlerde tanrılara içki sunmak amacıyla kullanılan hayvan biçimli kaplar/ritonlar Hitit yazılı metinlerinde Akadça *BİBRU* olarak geçmektedir. Kült törenlerinin anlatıldığı metinler aracılığıyla bu kapların altın, gümüş, bronz, taş gibi madenlerden yapılmış oldukları bilinmektedir. Farklı hayvan türlerinde yapılan bu kaplar belirli tanrılarının kutsal hayvanlarını temsil etmektedir. Geyik ve boğa biçimli kapların biçimi hayvanın başı, boynu ve gövdesinin altına kıvrıldığı bacaklarından oluşmaktadır.¹⁸ İki türlü olan bu kapların bir kısmında hayvanın vücudunun tamamı gösterilmektedir. Bunların içi boştur. Kabın sırtının üst kısmında mevcut olan huni biçimindeki bir yükseklikten kabın içine içki doldurulmaktadır. İkinci tür kaplar ise hayvanın baş, boyun ya da vücudunun yarısından meydana gelmektedir. Bu kaplar tek kulpludur. Yazılı metinlerden anlaşıldığına göre *BİBRU*'nun içine içki doldurulması onun ait olduğu tanrıya içki kurban edilmesi anlamına gelmektedir.¹⁹ Bu kapların dışında pişmiş topraktan yapılmış hayvan heykelleri de dinsel törenlerde libasyon amaçlı kullanılmıştır. Alishar, Alacahöyük, Boğazköy ve İnandık'ta bu heykellerden ortaya çıkarılmıştır. Özellikle çift boğa olarak ele geçen heykeller önemlidir. Ayakta

¹⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.34, 112.

¹⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.39.

¹⁹ Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999, s.71.

durur vaziyette olan bu heykeller büyük boylarda (90 cm.) yapılmışlardır. Kutsal mekânlarda çift olarak bulunması nedeniyle boğa heykellerinin Fırtına Tanrısı'nın kutsal boğaları olan Hurri ve Şerri boğalarını temsil ettiği düşünülmektedir.²⁰

Toplumların din anlayışına dair önemli kaynaklarımızdan olan mühürler Hititler'de de bu alanda bilgi verir niteliktedir. Anadolu'da Tunç Çağı'ndan beri görülen damga mühür geleneği Hititler'de de devam etmiştir. Bu gelenekle birlikte M.Ö. 19. ve 18. yüzyıllar'da Asurlu tüccarlar tarafından getirilen silindir mühür geleneği de izlenebilmektedir. Silindir mühürler Mezopotamya kökenlidir. Damga mühürler Kültepe, Achemhöyük, Konya, Karahöyük, Boğazköy gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Ayrıca M.Ö. 17. yüzyıl'da değişik formda görülen silindir-damga mühürler de bulunmaktadır. Silindir mühürlerde genellikle dini konuların, tapınma sahnelerinin, mitolojik konuların tasviri; damga mühürlerde ise hayvan tasvirleri görülmektedir.²¹ Hititler'den günümüze gelen belgeler arasında yer alan ve bilgi açısından oldukça zengin olan mühürlerde yazılı olarak bilinen dini ritüellerin ve bu ritüellerdeki kült eşyalarının, mobilyaların, giysilerin, kap vb. objelerin, ekmeğin, bitki ve hayvanların tasvirleri bulunmaktadır.²² Hitit yazılı belgelerinde Sümerce KİŞIB, Akadça *kunukku(m)*, Hititçe şiyatar-, sözcükleri mühür, ayrıca mühür baskıları ve damgaları da ifade etmek için kullanılmıştır. Mühür malzemesi olarak genellikle taş türleri (hematit, diorit, serpantin, alabaster ve steatit), değerli maden türleri, kemik ve pişmiş toprak kullanılmıştır.²³ Mühürler, bir nesnenin ya da malın sahibini bildirmek, bir nesnenin ya da malın başka biri tarafından ihlal edilmesini önlemek, bir malın ölçüsünü, içeriğini, ağırlığını bildirmek, bir malı, nesneyi yapan ya da yollayanı bildirmek, imzanın yanında çeşitli belgeleri onaylamak, bir yazının doğruluğunu onaylamak, bir antlaşmada kişinin ve tarafların varlığının kanıtlanması gibi çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.²⁴ Ayrıca yazılı belgelerden gece vakti şehir ve saray kapılarının kapatıldıktan sonra sürgülerinin üzerine mühür uygulandığı öğrenilmiştir.²⁵ Hitit mühürlerinin üzerinde çivi yazısı ve

²⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.41-42.

²¹ Füzruzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.197.

²² Ali Dinçol ve Belkis Dinçol, "Büyükler, Prenslar, Beyler, Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (428-431), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.428.

²³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.68-69, 201.

²⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.69.

²⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.209.

hiyeroglif yazı görülmektedir. Kral, kraliçe ve bazı kral ailesi mensuplarının mühürlerinde çivi yazısı, memurların ve halkın mühürlerinde de hiyeroglif yazı kullanılmıştır. Kralî mühürlerde hiyeroglif işaretlerin yer aldığı orta alanı çevreleyen dış kenarda çivi yazılı bir lejant bulunmaktadır.²⁶ Mühürlere geometrik desenler, güneş, ay, yıldız, kanatlı güneş kursu gibi semboller, içki kapları, riton, heykel tasvirleri gibi kült eşyaları, insan, çoğu tanrıların kutsal hayvanları olan hayvanlar, karışık insan ve hayvan, tanrı ve tanrıçalar (Hepatu, İştar, Dağ ve Ay tanrıları, çift başlı kartal, iki başlı sfenks üzerinde duran elinde kuş tutan tanrılar, iki yüzlü ve yaylı tanrılar) tasvir edilmiştir.²⁷

Genel özelliklerini verdiğimiz ve bu bölümde inceleyeceğimiz arkeolojik buluntuların üzerinde yer alan tasvirler Hitit üslubunu yansıtmakla beraber Babil, Kuzey Suriye ve Mısır üslubunun etkisini de taşımaktadır. Tasvirlerde yer alan figürlerde tanrıların genellikle sivri külah şeklinde boynuzlu bir başlık taktığı, kısa eteklik ve sivri uçlu ayakkabılar giydiği görülmektedir. Güneş Tanrısı, kral ve üst düzey kült görevlisi erkekler takke başlık ve şal manto ile tasvir edilmişlerdir. Kral ve Güneş Tanrısı tasvirlerinde krallık asası olan lituus yer almaktadır. Tanrıça ve kraliçeler disk biçimli başlık, uzun kollu, etekli giysiler ve ucu kıvrık ayakkabılar ile tasvir edilmişlerdir. Genellikle iri badem biçiminde gözlere, düz ya da kavisli buruna, dolgun bir yüze sahiptirler. Tanrı ve kralların baş ve belden aşağısı profilden, gövdelerinin üst kısmı cepheden, tanrıça ve kraliçeler ise profilden verilmişlerdir. Dua pozisyonu ileriye doğru dirsekten kırılarak uzatılan yumrukla ifade edilmektedir. Tasvirlerde yer alan konular genellikle dinsel konulardır. Ölmüş, tanrılaşmış krallar ve tanrılar tek başlarına ya da dinsel kutlamaların sahnelendiği tasvirlerde karşılıklı olarak gösterilmişlerdir.²⁸ Kaya kabartmalarında figürlerin yanında hiyeroglif yazıtlar da görülmektedir.

²⁶ Ali Dinçol ve Belkıs Dinçol, *Büyükler, Prenslar, Beyler, Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler*, s.428.

²⁷ Nimet Dinçer, “Anadolu Damga Mühürleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt.2, Sayı.1 (1943), s.79-80.

²⁸ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.492.

2.2.1 Hitit Tapınakları

2.2.1.1 Hitit Tapınaklarının İşlevi

Tanrının evi olarak kabul edilen tapınaklar dinin en önemli unsuru olan ibadetin gerçekleştirildiği mekânlardır. Bu mekânlar her dönemde toplumların anlayışı ile farklı isimler altında şekillenmiştir. İlk dönemlerde açık havada basit ve küçük yapılardan meydana gelen kutsal yapılar daha sonra büyük ve geniş binalara dönüşmüştür. Ayrıca doğada yer alan kutsal kabul edilen ağaç, mağara gibi yerlerde de dini eylemler gerçekleştirilmiştir. Tapınak yapılarının oluşmasında göçebe yaşam tarzından yerleşik yaşama geçiş en önemli etkenlerden biri olmuştur. Göçebelere sabit bir mekân bulunmayışı sonucunda ibadet kutsal sayılan mekânlarda ve çadırlarda gerçekleştirilirken yerleşik yaşama geçişle birlikte tanrı ve tanrıçalar adına özel yapılar inşa edilmiştir.²⁹ İnsanların tapındıkları, bayramlarını kutladıkları tanrıların evi olan bu yapılarda tanrı heykelleri ve değerli eşyalar bulunmaktadır. Yabancı kimselerin giremediği tapınaklara yalnızca tapınak görevlileri, dini törenlere katılan kişiler ve bazı ayrıcalıklı yabancılar girebilmektedir.

Anadolu'da tapınak mimarlığı M.Ö. 2. binyıl'da gelişmeye başlamıştır. Daha önce yapısal bir özelliğe sahip olmayan doğal kutsal alanlar, konut odaları bu işlevde kullanılmıştır. Çatalhöyük Neolitik yerleşmeleri bu alanda bir örnek oluşturmaktadır. İç Anadolu'da M.Ö. 3. binyıl sonuna kadar Hacılar II a Erken Kalkolitik yerleşmesinde (M.Ö. 5200), Beycesultan'da Tabaka XVII-XVI'de (M.Ö. 2900-2400) "Küçük Tapınak" olarak adlandırılan birkaç yapının dışında şimdiye dek başka hiçbir kült yapıya rastlanılmamıştır. Batı Anadolu'da M.Ö. 2. binyıla ilişkin tapınaklar için ipucu bulunamamıştır. Bu bölgede kültürler, doğal kutsal alanlarda, küçük tapınak odalarında ve konutların içinde gerçekleştirilmiştir.³⁰

Ele geçen tabletler aracılığıyla İç Anadolu'da Eski Hitit Dönemi'nde tapınakların var olduğu anlaşılmıştır. Buna göre Anitta metni'nde, Anitta kendisinin Neşa'da yaptığı faaliyetlerden bahsetmektedir. Burada Taht Tanrıçası Halmašuit'e,

²⁹ Ahmet Güç, "Mâbed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s.276.

³⁰ Rudolf Naumann, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Beral Madra (çev.), 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.444-449.

efendisi Fırtına Tanrısı'na tapınaklar inşa etmiş ve askeri zaferlerden elde ettiği zenginliklerle bu tanrı evini donatmıştır. Aslanlardan, yaban domuzlarından, leoparlardan, geyiklerden ve dağ keçilerinden oluşan hayvan sürüsünü de tanrılara adamıştır. I. Hattuşili'ye (M.Ö. 1650-1620) ait olan bir tablette de kendisinin güney seferlerinden Hattuşa'ya getirdiği ganimetlerden bahsedilmektedir. I. Hattuşili ele geçirdiği kentlerdeki altın ve gümüş tanrı heykellerini ülkesine getirerek kendi tanrı ve tanrıçalarının tapınaklarına sunmuştur. Burada Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası'nın ve kızı Tanrıça Mezzulla'nın tapınaklarına bu tanrıların taşınmasından bahsedilmektedir. Bu bilgiler Eski Hitit Dönemi tapınaklarının varlığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Eski Hitit Dönemi'ne ait olan İnandıktepe tapınağı da somut bir örnek oluşturmaktadır.³¹

Tanrıların kendilerine ait kült merkezlerinin bulunduğu şehirlerde şehrin koruyucu tanrılarının en büyük tapınağı yer almaktadır. Şehirlerin koruyucu tanrılarının olması düşüncesinde erken dönemlerde kabilelerin kendisinden türediğine inanılan totem bir varlığın etkili olduğu ifade edilmiştir.³² Hititler'de tanrıların yeryüzündeki evleri için "Tanrının evi", anlamında É.DINGIR^{LIM}, tapınağın belirli bir tanrıya ait olması durumunda da É^DUTU, É^DIŞKUR gibi ifadeler kullanılmıştır.³³ Tapınak kelimesinin Hititçe karşılığı Ékarimmi-/ Ékarimna'dır.³⁴ Hitit dünyasında tanrıların yeryüzündeki evleri olan tapınaklarda tanrılar heykelleri aracılığıyla temsil edilmişlerdir. Bir devlet dini olan Hitit dininde tapınak yapıları halka açık değildir. Tapınağın en kutsal bölümüne yalnızca rahipler, kral ve kraliçe girebilmektedir. Bu yapıların içinde yer alan eşyalar, yapının çevresindeki arazi tanrıların mülküdür. Bu yapıların dışında, dağlar, pınarlar, ırmak kenarları, doğal çukurlar, delikler, kayalar, açık hava mekânları gibi tapınım yerleri de bulunmaktadır.

Büyükleri 1200-1500 m², küçükleri 400-600 m² arasında değişen çeşitli yüzölçümlerine sahip olan tapınaklardan bazıları kısmen başka yapıları da barındıran etrafı duvarla çevrili kesimlere bitişik olarak inşa edilmiştir. Yazılıkaya

³¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.32-33.

³² Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013, s.19.

³³ Naumann, s.450. (9. Dipnot).

³⁴ Meltem Doğan Alparslan, "Hitit İnanç Sistemi", *Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 2011/01, s.271.

örneğindeki gibi, küçük özel kapı yapıları da görülebilmektedir. Genellikle birbirine yakın olan tapınakların aralarında bağımsızlıklarını koruyacak şekilde mesafe bulunmaktadır. Daha geç dönemde yapılan tapınaklarda arazinin eğimli tarafından yararlanılmış, odalar meyilli tarafa yapılarak altları işlik veya depo olarak kullanılmıştır.³⁵ Bu tapınak depolarında tapınak görevlileri için ve bayram kutlamalarında kullanılmak üzere büyük miktarda besin maddesi saklanmıştır.

Tapınak alanının bir temenos duvarı ile çevrili olmasının dışında tapınağın kendi çevresinde de bir sur bulunmaktadır. Hitit tapınakları belirli bir yöne doğru yapılmamıştır. 1 no'lu tapınak kuzeye, 2 no'lu tapınak güneye, 3 ve 4 no'lu tapınaklar kuzeye, 5 no'lu tapınak ise doğuya bakmaktadır.³⁶ Genellikle aynı düzende ve aynı oda gruplarından oluşan Hitit tapınaklarının dış görünüşlerinde farklılıklar vardır. Kült odalarından oluşan grup, yapının içinde ayrı bir bölüm oluşturmaktadır. Odalarda, oda gruplarında, tüm yapıya hâkim bir simetri yoktur. Ancak 1 no'lu tapınağın kapısı ve depoların oluşturduğu çembere giriş simetrik yapılmış bu nedenle de kent kapıları gibi anıtsallık kazanmıştır.³⁷

Hitit tapınaklarında görülen benzer özellikler, kapı döşemeleri, merdiven, avlu, avlu geçidi, hilammar, en kutsal yerin ön odaları, É. ŠÀ en kutsal yer, en kutsal yerin dipodaları ve yanodalardır. Ayrıca 1 ve 5 no'lu tapınaklarda tek odalı avlu yapısı da görülmektedir. Bu yapı öğeleri birbirlerine karışmayacak şekilde sınırlandırılmış olup genellikle bir hücre ile bağlanmışlardır. Aralarında direk geçiş bulunmamaktadır. Hücrenin yanı sıra bazen de yapıların ön yüzü geri çekilerek diğer yapılarla ayrılması sağlanmıştır. Böylece her yapı öğesi ışığı avludan değil de doğrudan dışarıdan almaktadır. Bu durum yapıların ayrı öğeler olmasını sağlamıştır.³⁸

Tapınak yapılarında tapınak kapısından geçildikten sonra avluya girilmektedir. Avludan dışarıya dönük olarak yerleştirilmiş olan yapı öğelerine geçiş direk avludan yapılmayıp ön oda ve geçitlerden sağlanmıştır.³⁹

³⁵ Peter Neve, "Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa", **Anadolu Araştırmaları**, Cilt.XII, (1990), s.25-26.

³⁶ Oliver Robert Gurney, **Hititler**, Pınar Arpaçay (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001, s.127.

³⁷ Wulf Schirmer, **Hitit Mimarlığı**, Beral Madra (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982, s.9-10.

³⁸ Naumann, s.464-465.

³⁹ Naumann, s.466.

Tapınak avlusunun içinde ana kült odasının yakınında yer alan **arkiu-** yapısı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Yapının ana kült yapısından uzak olmayıp, avlunun içinde yer aldığını, kültle ilgili olarak önemli bir yapı olduğu ve yapının iki katlı olup, üst katında da ^{GIŠ}**paranalla-** olarak adlandırılan balkona benzeyen bir çıkıntı olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

Avlunun sonunda ise **hilammar**, “Sütunlu koridor, ön avlu” olarak adlandırılan, en kutsal odanın önünde olan ve oraya geçişi sağlayan bir kısım bulunmaktadır. Bu kısım sütunlu bir geçittir. Belirli kurallara göre yapılmıştır. Bazen birden fazla sütun da olabilmektedir. Böylece üç geçit meydana gelmektedir. Sütunların üzerinde kabartmalar bulunmaktadır. Bazen hilammarların en kutsal odaya geçişi direk avludan sağlamayıp aralarına konan bir ya da iki ön geçit ile sağladığı görülmektedir. Doğrudan girişin sağlanmadığı durumlarda giriş yana doğru kaydırılmıştır. Bağlantı solda ve iki oda geçildikten sonra kurulmuştur.⁴¹

Hilammar’dan sonra gelen **Halentu evi**, “ana kült odası”nda tanrının betimi, sunak, taht, ocak, kapı, pencere, sürgü, sürgü tahtası, post yer almaktadır. Kutsal sayılan bu yerlere libasyon yapılmaktadır. Halentu evi’nin tapınlarda, aditon/cella’nın bulunduğu kanat olduğu ve sarayda da görülen bir mekân olduğu düşünülmüştür. Tanrı heykelinin bulunduğu kült odası olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır.⁴²

É.DU₁₀. ÚS.SA, “yıkama evi”nde, kült odasına girilmeden önce temizlenilmektedir. **É.ŠÀ**, “kutsal iç oda”, tapınağın en kutsal odasıdır. Buraya giriş bir ön oda ve ana odadan oluşan iki odanın geçilmesiyle sağlanmaktadır. Kutsal iç odalarda kült heykelinin yıkandığı, giydirildiği, kutsandığı düşünülmektedir. **É.ŠÀ**, bakışlardan uzak olarak konumlandırılmıştır.⁴³ **É.ŠÀ**’nın tanrı heykelinin yer aldığı kutsal oda

⁴⁰ Sedat Alp, **Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte: neue Deutungen**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s.333, 343.

⁴¹ Naumann, s.466-467.

⁴² A. Muhibbe Darga, **Hitit Mimarlığı 1, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985, s.62.

⁴³ Naumann, s.468.

aditon yanı ve çevresinde bulunan odalara verilen bir ad olduğu ve Hitit tapınağının en önemli birimlerinden birini oluşturduğu belirtilmiştir.⁴⁴

Tapınlarda iç odaya giriş, kült tasvirinin karşısındaki duvardan değil de yan duvarlardan birinde yer almaktadır. Solda yer alan iki küçük odadan geçilerek buraya ulaşılmaktadır. Tanrı heykelini görmenin mümkün olmaması, ibadetin iç odaya girebilen belirli kişilere yönelik olması şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁵

Kült odalarında, kült betimi dışında kutsal sayılan ocak ve taht bulunmaktadır. Odanın uzun duvarlarında pencereler yer almaktadır. Tahtın durağan olmadığı ve yerinin değiştirilebildiği bilinmektedir.⁴⁶ Kutsal sayılan pencere ve ocak ritüellerde önemli bir yere sahiptir. Yazılı belgeler aracılığıyla kült kuralları dâhilinde pencerenin önüne kurban masası konulduğu, pencereye adaklar sunulduğu ve kralın pencere önünde libasyon yaptığı bilinmektedir.⁴⁷ Ocak, yazılı belgelerde Sümerce GUNNI ideogramı ile görülmektedir. Hititçesi *ḥašša-*'dır.⁴⁸ Ritüel metinleri aracılığıyla bir ateş tanrısının olduğu ve ocağın kutsal bir yer olarak düşünüldüğü bilinmektedir.⁴⁹ Kurban sunma töreninde kurban ilk kez ocağa sunulmaktadır. Ocak ile başlayan kurban töreninde daha çok sıvı kurban sunulmaktadır. Et kurbanlarında da ciğer kurbanı önce duvara sonra ocağa sunulmaktadır. Çeşitli kutsal yerlere kurban sunulduktan sonra et kurbanı sunumu tekrar ocağa yapılmaktadır.⁵⁰

Tapınlarda “ıştananna” ve “huvaşi” gibi objeler de bulunmaktadır. Hitit metinlerinde geçen ıştanana, masa/sunak anlamı taşımaktadır.⁵¹ ^{NA}₄ZI.KIN Sümeogramı ile gösterilen huvaşi taşı, taştan yapılmış bir ibadet eşyası olmakla birlikte tahtadan ve kıymetli madenden yapılmış olanları da vardır. Toprak

⁴⁴ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.60. (Ayr Bknz. Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte: neue Deutungen*, s.368.)

⁴⁵ Gurney, s.126.

⁴⁶ Naumann, s.467.

⁴⁷ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.139.

⁴⁸ Edgar H. Sturtevant, *Anlamları Bilinen veya Sezilen Etice Kelimelerle, Etice Metinlerde Geçen Sümerce ve Akkadca Sözlere Toplayan Eti Dili Sözlüğü*, Münire B. Çelebi (çev.), İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1946, s.39.

⁴⁹ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.151, Emmanuel Laroche, *Recherches sur les noms des dieux hittites*, Paris: G. P. Maisonneuve, 1947, s.74, ^Dḥaššaš, DINGIR.MEŠ.KI.NE = Ocak Tanrıları.

⁵⁰ Erich Neu, *Ein althethitisches Gewitterritual*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1970, s.18, 20, 24, 34.

⁵¹ Hatçe Baltacıoğlu, “Yazılı Kaynakların Ve Arkeolojik Verilerin Işığında Eski Hitit Sanatında Bir Kent Modelinin Tanımı”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2006 Yıllığı*, Sayı.XX, Ankara: 2007, s.390-392.

bağışı türündeki belgelerde sınır taşı görevinde kullanıldıkları da görülmektedir.⁵² Yazılı metinlerde geçen huvaşi taşları kült törenlerinde tanrı heykeli ile beraber de kullanılmıştır. Tanrılar bu taşların önüne ve arkasına yerleştirilmektedir. Bu taşlar açık havada, korulukta, ormanda, yüksek yerlerde dikili olarak durmaktadırlar. Tanrı heykelleri gibi farklı boylarda, sabit ya da taşınabilen taşlardır. İskân dışında bir tapınağın olmadığı durumlarda bu taşlar kullanılmaktadır. Bunlara kurban kesilip libasyon yapılabilmekte ve taşın çeşitli yönlerine kurban ekmeği, eti gibi maddeler konulabilmektedir. Ayrıca sunak olarak da kullanılmışlardır. Yazılı metinlerden özellikleri tam olarak tespit edilememekle birlikte Fasıllar Anıtı'nın ve Çağdın Steli'nin bu türden taşlar olabileceği ifade edilmiştir.⁵³

Tapınak yapılarının önemli kısımlarında bazalt, diorit ve granit'in kullanıldığı görülmektedir. Hattuşa tapınaklarının kült odalarında çok sert bir taş olan granit kullanılmıştır. Böylece tanrı heykelinin yer aldığı bu mekân tapınağın diğer odalarından bu özelliği ile ayrılmıştır. 1 no'lu tapınağın aditonunda ve bu tapınağın avlusunda yer alan tek hücreli yapıda granit kullanılmıştır.⁵⁴

Hitit tapınak yapıları taş temel üzerine ahşap destekli kerpiç duvarlı ve düz damlı yapılardır.⁵⁵ Ritüel metinlerinden dam üzerinde kült törenlerinin yapıldığı, buraya kurban masalarının, sunakların konulduğu, kral ve diğer kült personelinin dama çıktığı ve burada kurban törenlerinin yapıldığı bilinmektedir.⁵⁶ Yazılı belgelerden edinilen bilgilere göre bütün gece boyunca dam üzerinde kalan kült malzemelerinin, bin yıldız, Ay Tanrısı, Yerin Güneş Tanrıçası, Güneş Tanrısı tarafından büyülenmiş, kültsel anlamda temizlenmiş, majik bir gücü olduğuna inanılmıştır.⁵⁷

Hititler'de yaşamın her alanında öncelikli olarak tanrıların himayesini sağlamak önemliydi. Bu nedenle yapıların inşası sırasında da dayanıklılığı sağlamak için tanrılara başvurulmuştur. Yapı ritüelleri olarak adlandırılan, yapı

⁵² Muhibbe Darga, "Hitit metinlerinde Geçen ${}^{NA}_4ZL.KIN=NA_4huwaši$ Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma, **Belleten**, Cilt.XXXIII, No.132, (1969), s.496., Güngör Karauğuz, **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2002, s.94-95.

⁵³ Darga, *Hitit metinlerinde Geçen ${}^{NA}_4ZL.KIN=NA_4huwaši$ Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma*, s.499-500.

⁵⁴ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.67.

⁵⁵ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.123.

⁵⁶ Darga, *Hitit Mimarlığı I, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.125.

⁵⁷ Yasemin Arıkan, "Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *šuḫḫa*- "(Düz) Dam, Çatı" ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri", **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**, Cilt.VI, Sayı.1, (2003), s.36.

sırasında ya da daha sonrasında gerçekleştirilen uygulamalar ile yapıya sağlamlık ve iyilik bahşedilerek inşa edilen tapınaklar koruma altına alınmıştır. Bunun için yapının temelini köşelerine çeşitli malzemeler konulmuştur.⁵⁸ Bu malzemeler arasında farklı madenlerden adak armağanları, yiyecek ve sıvı adak armağanları, canlı hayvan kurbanları ve ekme çeşitleri bulunmaktadır. Temellere konulan tanrı heykelleri apotropeik (koruyucu) özellikleri için yiyecekler ise yapının ölümsüzlüğünü, zenginliğini sağlamak için armağan edilmişlerdir.⁵⁹

Tapınaklar dini yapılar olmalarının dışında ekonomik ve idari bir boyutta taşımaktadırlar. Tapınak çevresinde depo alanlarından, tapınak çalışanlarının odalarından, zanaatkârların çalışma alanlarından oluşan yapılar görülmektedir. Tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması gerekliliği kalabalık bir görevli topluluğunu da beraberinde getirmiştir. Tapınak görevlilerinin tanrıların yıkanması, giydirilmesi, yiyecek ve içeceklerinin temini, dans ve müzikle eğlendirilmesi gibi görevleri bulunmaktadır. Bu konuda rahiplere ve tapınak görevlilerine yönelik yazılmış olan talimat metinleri ayrıntılı olarak bilgi vermektedir.

Tapınak ve tanrı görevindeki tüm tapınak personeli LÚ.MEŞ *hílamatti*- ismi ile ifade edilmiştir.⁶⁰ Metinlerden din adamlarının kendi aralarında bir hiyerarşisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu görevliler içerisinde en yüksek mevkide olanlar LÚ^{MEŞ} É.DINGIR^{LIM} sümeogramı ile gösterilen tapınak adamlarıdır. LÚ.MEŞ SANGA, SANGA rahipler en yüksek mevkideki din adamlarıdır. SANGA GAL.GAL, “üst derecedeki (yüksek) din adamları, SANGA TUR.TUR, “alt derecedeki (küçük) din adamları”dır. SANGA.GAL’ın da bir sınıfı temsil ettiği ya da SANGA GAL.GAL ile aynı mevkide oldukları düşünülmüştür. LÚ.MEŞ GUDÚ, merhemli rahip olan LÚ GUDÚ’lar daha alt derecedeki din adamlarıdır. SANGA’lardan sonra sayılmaktadır. SAL.MEŞ AMA.DINGIR^{LIM} Hitit rahibelerinin en yüksek sınıfını oluşturmaktadır. Tanrı anaları, tapınaklardaki din görevlilerinden kadın rahibelerdir.

⁵⁸ Ahmet Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu 2**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s.154-155.

⁵⁹ Darga, *Hitit Mimarılığı 1, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler*, s.46-50.

⁶⁰ Muhibbe Darga, “Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LÚ.MEŞ *hílamatti*- Kelimesinin Anlamı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı.1, (1970), s.130.

LÚ.MEŠSANGA ve LÚ.MEŠGUDÚ'dan sonra sayılmaktadırlar.⁶¹ “Tanrının Anası” unvanlı rahibeler günlük kültün yapılması gerekenlerini yerin getirmekte ve önemli bayramların kutlama törenlerinde baş icracı olarak görev almaktadırlar. Ayrıca bu unvanla anılmış bir bayram da bulunmaktadır (EZEN^{MEŠ} SAL.MEŠAMA.DINGIR^{LIM} “Tanrı Analarının Bayramları”, (KUB XIII 4 I 43¹⁰)).⁶² Tapınak'taki diğer bir görevli grubu da tapınak mutfağında hizmetli olanlardır. Bu görevliler EN^{MEŠ}UTÚL “mutfak beyleri”dir. Tanrıların yiyeceklerini, içeceklerini, hazırlamaktan ve mutfağın her türlü işlerinden sorumlu olmuşlardır. Ayrıca saki, sofracı, ahçı, ekmekçi ve şarapçı gibi görevleri de bulunmaktadır. Bir diğer görevli grubu da geniş tapınak arazisinde tanrılar için hizmet eden tapınak dışındaki işleri yürüten görevlilerdir. Bu grubun içinde tapınak arazisini işleyen LÚ.MEŠAPIN.LAL “çiftçiler”, tapınağın hayvanlarını yetiştiren onların bakımını ve gözetimini yapan LÚ.MEŠSIPAD GUD “sığır çobanları”, LÚ.MEŠSIPAD UDU “koyun çobanları” bulunmaktadır.⁶³ LÚGALA, çeşitli müzik aletleri çalan, şarkı söyleyen, ilahi okuyan rahip sınıfını oluşturmaktadır. LÚ.MEŠ *hazziuitašši*, kültün ruhani yönü ile ilgilenen yüksek rahipler, ruhanilerdir.⁶⁴

Tapınak görevlilerine ait olan yönetmelikte yer alan kurallardan çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak bahsedilmekle birlikte bu bölümde kısaca bilgi verilecektir. Yönetmelikte görevlilerin uyması gereken çok sayıda kural bulunmaktadır. En çok dikkat edilen konu temizliktir. Özellikle kurban ekmeklerini hazırlayan kişilerin temizliklerine özen göstermesi gereklidir. Ekmeğin hazırlanacağı yer de temiz olmalı köpek ya da domuz buralara yaklaştırılmamalıdır. Bir diğer önemli konu tapınak'ta tutulan nöbetlerdir. Tapınak'ta özellikle de bayramlarda güvenliğin sağlanması tapınak görevlilerinin başlıca görevlerindedir. Tapınaklara görevliler ve dini törene katılacak olan kişilerin dışında yabancı kimselerin girmesi yasaktır.⁶⁵

⁶¹ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985, s.154-155.

⁶² Muhibbe Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973, s.22-23.

⁶³ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.155.

⁶⁴ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.22-25.

⁶⁵ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.156-177., Aygül Süel, “Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?” **X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler**, II.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s.519-522.

Tapınakların bakım ve onarımı yerel kumandanlar ve eyalet hükümetleri tarafından yapılmaktadır.⁶⁶ Başkent Hattuşa'da ortaya çıkarılan sayıları otuzdan fazla olan tapınaklardan biri Aşağı Şehir'de diğerleri Yukarı Şehir'de yer almaktadır. Yukarı Şehir'de bir tapınak mahallesi vardır. Bir alan içinde yirmi dört tapınak, bu tapınakların biraz uzağında da diğer beş tapınak yer almaktadır. Yazılı kaynaklardan sadece yüksek düzeydeki tanrılar için ayrı evlerin inşa edildiği bilinmektedir. Diğer tanrılar için de daha küçük yapılar, steller, kutsal taşlar veya korular kullanılmıştır. Bir tapınak'ta birden fazla tanrı da tapınım görebilmektedir.⁶⁷

2.2.1.2 Başkent Hattuşa'da Yer Alan Tapınaklar

2.2.1.2.1 1 No'lu Büyük Tapınak

Aşağı Şehir'de bulunan 1 no'lu büyük tapınak Hattuşa'nın en büyük dini yapısıdır (Resim 3). Yapı 65 x 42 m. boyutlarında olmakla beraber kendisini çevreleyen geniş depo alanlarıyla 14500 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Bu yapıya güneydoğudaki ana kapıdan girilerek, asıl tapınağın girişine 8 m. genişliğinde büyük yassı taş döşeli yoldan geçilerek varılmaktadır. Yolun kenarında kült işlemlerinde kullanıldığı düşünülen su tekneleri yer almaktadır. Yapıda her tapınak'ta bulunan büyük taşlarla döşeli üstü açık iç avlu bulunmaktadır. Karşı ucunda tapınağın en kutsal bölümüne girilen bir direkli galeri vardır. Bu en kutsal bölüm birkaç ön odayla beraber sağda ve solda, tanrı heykellerinin konulduğu iki kült odasından meydana gelmektedir. Yapının alçak pencere pervazlarından odalarda tabana kadar inen pencere açıklıkları olduğu anlaşılmıştır. Tapınağın kült odalarının subasmanı kesiminde koyu yeşil renkte gabro kullanılmıştır. Ayrıca tapınak'ta direk kaideleri ve avlunun güneybatı köşesindeki sunak olduğu düşünülen küçük bir yapıda da gabro kullanılmıştır (Resim 4).⁶⁸

Tapınağın en kutsal kısmı olarak iki kült odası vardır. Sağ ve solda bulunan cellalarda, cella pencereleri kutsal mekânı ve kült heykelini aydınlatmaktadır.

⁶⁶ Gurney, s.114-115.

⁶⁷ Jürgen Seeher, "Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (450-452), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.450.

⁶⁸ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.451-452.

Heykel kaybolmuştur, ancak heykelin sokulduğu büyük monolit kaide yerindedir. Başkent'in merkezinde yer alan bu tapınağın Hitit tanrılarının başındaki tanrılar çiftine Hatti'nin Hava Tanrısı ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na adandığı anlaşılmıştır.⁶⁹

Tapınağın temenosunun içinde ortada esas kült yapısını çevreleyen tapınak magazinleri tapınağın her çeşit ihtiyacını karşılayacak malzemenin depo edildiği mekânlardır. Bu mekânlardan bazıları büro ve arşiv olarak da kullanılmıştır. 10, 11, 12 no'lu odalarda bütün ve parça halinde çiviyazılı tabletler bulunmuştur. Ayrıca 900, 1750, 3000 litrelik hacme sahip toprak küpler de ortaya çıkarılmıştır. Bu küplerin bazılarının omzunda küpün içinde ne olduğunu ve ne miktarda olduğunu gösteren mühür baskıları, bazılarında kazılmış işaret ve çizgiler yer almaktadır.⁷⁰

Büyük tapınağın güneybatısında çok odalı, 5300 m²'lik alanı kaplayan bir yapı kompleksi yer almaktadır. Burası tapınak görevlilerinin çalıştıkları bir "İş Evi"dir. Çivi yazılı tabletlere göre burada çeşitli görevliler bulunmuştur.⁷¹

Hitit tapınaklarında ibadet uygulamalarının yanında ekonomik ve sosyal faaliyetlerde görülmektedir. Bu yapılar çeşitli depolara, zanaatkâr, işçi, rahip ve rahibe, dansçı, müzisyen, kil tablet yazıcıları gibi görevlilere sahiptir. 1 no'lu büyük tapınak tüm bu özellikleri ile iyi bir örnek oluşturmaktadır. Halkın giremediği bu yapılara baş rahip olan kral, kraliyet mensupları, yüksek rütbeli memurlar ve din adamları girebilmektedir.

2.2.1.2.2 Yukarı Şehir'de Yer Alan Diğer Tapınaklar

1 ve 5 no'lu tapınaklar Hattuşa'da ortaya çıkarılan beş tapınak'tan en eskileridir. 2, 3 ve 4 no'lu tapınaklar daha yenidir. Bu tapınaklar farklı ayrıntılara sahip olmakla birlikte, planları 1 no'lu tapınağa uymaktadır. Merkezi tapınak mahallesinin yukarısında güneybatı yönünde inşa edilen 2 ve 3 no'lu tapınaklar cellalarının karşıt yönlerde olmasının dışında planları ve mimari stilleri bakımından oldukça benzerdir. Aynı biçimde planlanan 4 no'lu tapınak ve Aslanlı Kapı'nın yanında

⁶⁹ Kurt Bittel, **Boğazköy Rehberi**, Nuşin Asgari (çev.), Ankara Turizmi, Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği, 1907-1991, s.48.

⁷⁰ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.44-46.

⁷¹ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

batı bölgesinde bulunan 30 no'lu tapınak ile birlikte aynı zamanda inşa edildikleri düşünülmektedir. İki tapınak da Yukarı Şehir'in en eski yapım evresine aittir. Şehir surlarını etkileyen birinci tahribattan sonra az bir değişikliklerle eski temelleri üzerine yeniden yapılmışlardır.⁷² Yer Kapı yakınlarında olan bu iki tapınak arazinin teras gibi bir çıkıntısı üzerinde yer almaktadır. 2 ve 3 no'lu tapınaklarda portal uzun yandadır.⁷³ 2 no'lu tapınak'ta en az on ve 3 no'lu tapınak'ta ise dört aslan heykeli ve dev boyutlu iki insan başı bulunmuştur.⁷⁴

4 no'lu tapınak batıda, çukur bir alan içinde bir pınarın yakınında bulunmaktadır ve tapınakların en küçüğüdür. Doğuda yer alan 5 no'lu tapınak kuzeye doğru hafifçe alçalan bir arazi üzerinde yer alır. 4 ve 5 no'lu tapınaklarda Hitit kültür yapılarının ana unsurları olan portal, avlu ve arka kısımda cella sıralaması açık bir şekilde görülmektedir.⁷⁵ 5 no'lu tapınağın çevresinde bir temenos duvarı bulunmaktadır. Bu alanda kült işlevi olduğu düşünülen şapel benzeri üç küçük yapı vardır. Batıda olan yapının üzerinde Büyük Kral Tuthaliya'nın mızrak taşıyan savaşçı olarak kabartmasının işlendiği stel bulunmuştur. Kralın başlığındaki boynuzlar, tanrılaşma işaretleridir. Bu şapelde, ölmüş bir kralın tapınım görmüş olabileceği belirtilmiştir.⁷⁶

Yukarı Şehir tapınaklarında, 1 no'lu tapınağın aksine avluda payeli portik yalnız bir tarafta değil iki tarafta, 4 no'lu tapınak'ta üç tarafta bulunmaktadır. Merdivenli odalar bu yapıların bazı kısımlarının iki katlı olabileceğini göstermekle birlikte bu merdivenlerin düz dama çıktıkları da düşünülmüştür. 2 ve 4 no'lu tapınakların dış çerçevesi büyük girinti ve çıkıntılara sahiptir. Bu durum 3 no'lu tapınak'ta da görülmektedir. Bu tapınak'ta avlunun kuzeyinde payeler aslan protomları ile süslüdür. Bunların sadece pençeleri kalmıştır. 5 no'lu tapınak, 60 x 60 m. boyutlarına sahip olmakla birlikte yapısı ve iç bölümlerinin ana hatları yönünden 1 no'lu tapınağa benzemektedir. Çifte bir tapınak'tır. Bu yapıya kuzeyden anıtsal bir merdivenle girilmektedir. Portalı enine bir vestibül ve bunun sağında ve solunda yer alan birer

⁷² Neve, s.33.

⁷³ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.52-53.

⁷⁴ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

⁷⁵ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.52-53.

⁷⁶ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

odadan meydana gelmektedir. Portalden geçilerek 20 x 15 m. boyutunda büyük bir avluya varılmaktadır. Avlunun sağ dip köşesinde 1 no'lu tapınak'ta olduğu gibi bağımsız bir küçük oda vardır. Kapısı arka yandadır. 5 no'lu tapınak'ta cellalardan yalnız bir tanesi avlunun dip tarafında bulunmakta ve ancak bir çifte vestibülden geçildikten sonra aditon'a varılmaktadır. İkinci cella ise avlunun solundaki portişin gerisindedir. Birincisinden daha küçüktür ve kutsal bir kısım olduğu düşünülmüştür. Çünkü her ikisinde de 1935 kazılarında kült heykeli için büyük birer kaide bulunmuştur. 2-5 no'lu tapınakların hangi tanrılar için yapılmış oldukları bilinmemektedir.⁷⁷

Aslanlı Kapı yakınında Yukarı Şehir surunun karşı tarafında, Yukarı Şehir'in eski tapınakları arasında 30 no'lu tapınak yer almaktadır. 31 no'lu tapınağın kalıntısı Yukarı Şehir'in kuzeydoğusunda, kral sarayının yakınında ortaya çıkarılmıştır.⁷⁸ 30 no'lu tapınak ilk tahribattan sonra terk edilmiş ve yeniden yapılmamıştır.⁷⁹ Yukarı Şehir'in kuzeyinde Sarıkale'nin arkasında ise 7 no'lu tapınak yer almaktadır.⁸⁰

IV. Tuthaliya döneminde Yukarı Şehir'de tapınak mahallesi haline dönüşen kutsal alanda her tapınağın hangi tanrıya adandığı bilinmemektedir. Ancak küçük tapınakların daha az önemli tanrılara adanmakla birlikte genel olarak yapıların panteonun önemli tanrılarına adanmış olabileceği belirtilmiştir. Yazılı belgeler aracılığıyla asıl mekânları Hattuşa dışında olan birçok tanrının Hattuşa'da temsil edildiği bilinmektedir. Bu sayede baş rahip olan kral da yolculuğa çıkmadan tanrıların evini ziyaret edebilmektedir.⁸¹

Yukarı Şehir'de bulunan tapınaklar Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmiştir. Farklı zamanlarda inşa edilen tapınakların çoğu varlıklarını M.Ö. 1200

⁷⁷ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.52-56.

⁷⁸ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

⁷⁹ Neve, s.35.

⁸⁰ Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

⁸¹ J.G. Macqueen, **Hititler ve Hititler Çağında Anadolu**, Esra Davutoğlu (çev.), 3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2001, s.136.

yılına kadar sürdürmemiştir. Tanrılar için ayrılmış olan bu bölge uzun süre bu şekilde kalmış ancak yerleşim tarihinin sonunda burada sivil yapılaşma görülmüştür.⁸²

Tapınak alanının korunması için geniş bir yay şeklinde yapılmış olan sur sisteminin en güney ucunda Sfenksli Kapı bulunmaktadır. Kral Kapısı ve Aslanlı Kapı, Sfenksli Kapı ile simetrik olarak bağlantılıdır. Bu kapıların güney kent surları boyunca uzanan bir kutsal yolun üzerinde yapılan geçit törenlerinde kullanılan kapılar olduğu düşünülmektedir. Bu kutsal yol Kral Kapısı'nda kentten çıkıp surların dibinden Sfenksli Kapı'nın bastionuna varıp, buradan dik bir merdivenle doğu kanadına ulaşmaktadır. Oradan ikinci merdivenle bastionun batı yanından Aslanlı Kapı'ya doğru inip buradan tekrar kentin içine açılmaktadır. Yürüyüş yönünün Kral Kapısı'ndaki kabartmanın içte, Aslanlı Kapı'da ise dışta olması ile açıkça belli olduğu ifade edilmiştir.⁸³

2.2.1.2.3 Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı

Tanrılara karşı kült görevlerinin yerine getirildiği tapınakların yanında açık havada özellikle dağlık bölgelerde, kaya oyuklarında, kaynaklarda, göl kenarlarında da pek çok tapınak yapısı bulunmaktadır. Yazılıkaya tapınağı ise Boğazköy'ün 2 km. kuzeydoğusunda dağ yamacında yer alan bir açık hava tapınağı'dır (Resim 5). Bu açık hava tapınağının kabartmaları Hitit Krallık Dönemi'nin sanatı açısından önemli yontu yapıtlarını oluşturmaktadır. Kaya yüzeylerine işlenmiş şahıslar, hayvanlar ve farklı özellikteki figürler dikkat çekmektedir. Pek çok tapınağa sahip olan Hititlerin bu tapınağı diğer tapınaklarla karşılaştırıldığında belirgin farklılıklarının olduğu görülmektedir. Öncelikle Yazılıkaya bir surun çevrelemediği yerleşim yerinin dışında bulunan bir tapınaktır. A Odası ve B Odası olarak adlandırılan her iki kült odası da 12 m. kadar yükselen kireçtaşı kayalıkların arasında oluşan doğal mekânlarda ve açık havadadır. Ancak bu odalar önlerine inşa edilmiş bir yapı ile dış dünyadan ayrılmıştır. Tek bir tanrıya tapınılmayan bu yapıda çok sayıda tanrı ve tanrıça kabartması yer

⁸² Seeher, *Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi*, s.452.

⁸³ Neve, s.21-22.

almaktadır.⁸⁴ Kentin kuzeydoğusunda bulunan kaya topluluğundan oluşan yapının AN.TAĞ.ŞUM törenleri ya da kralların ölü kültü törenleri için kullanıldığı düşünülmektedir. Tapınak IV. Tuthaliya tarafından yapılmıştır.⁸⁵

Kült alanının önüne daha sonraki çağlarda yapılan tapınak yapıları üç ayrı evrede gelişmiştir. İlk evrede kaya sunağı dış dünyadan basit bir duvarla ayrılmıştır. İkinci evrede Hattuşa'da geliştirilen Hitit kutsal yapılarının özgün tipi inşa edilmiştir. Bu çağ'da Hattuşa'daki büyük tapınağın kapısına benzeyen, kutsal alana görkemli bir giriş sağlamak amacıyla bir giriş kapısı inşa edilmiştir. Bu evrede küçük galerinin önünde de bir kapı bulunmaktadır. Tapınak, Hattuşa kutsal yapılarında olduğu gibi avluyu çevreleyen odalardan, yıkanma odasından, kült odasına geçit veren direkli salondan oluşmaktadır. Üçüncü evrede de ana yapının doğu kanadı küçük galeri önüne daha uygun bir giriş yapısını gerçekleştirebilmek için değiştirilmiştir. Dinsel törenler bu kayalık alanda bütün Hitit panteonunu kapsayan kabartmaların altında gerçekleştirilmiştir.⁸⁶ Bu kabartmaların arasında Hitit panteonunun baş tanrıları olan Fırtına Tanrısı ve Hepat, oğulları Şarruma, kızları Mezzulla, kız torunları Zintuhi gibi tanrıların dışında İştari, Kumarbi, Nergal, Ea, İştanu, Dağ tanrıları, Yeraltı tanrıları, On iki Tanrı, Boğa adamlar Hurri ve Şerri gibi figürlerin tasvirleri de bulunmaktadır.

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'na işlenmiş olan tanrı kabartmalarına bakıldığında A Odası'nın kaya duvarlarının yüzeyinde batı duvarında tanrılar, doğu duvarında ise tanrıçaların tasvir edildiği görülmektedir. Tanrı ve tanrıçalardan oluşan bu iki grup iki koldan ilerleyen bir alay görünümünde olup odanın arka (kuzey) duvarındaki bir odak noktasına ulaşmaktadır. Bu noktada baş tanrı ve tanrıça birbirlerine bakmaktadır (Resim 6). Alayın sağ kolunun arkalarında (doğu duvarında), daha büyük ölçekte olan ve yanında bulunan kartuşundan adının Tuthaliya olduğu anlaşılan Hitit kralının tasviri bulunmaktadır.⁸⁷

⁸⁴ Jürgen Seeher, "İmparatorluk Panteonu'na Bakış, Yazılıkaya Kaya Tapınağı", Wenzel Jacob (hızl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (443-444), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.443.

⁸⁵ Naumann, s.456, Darga, *Hitit Sanatı*, s.154.

⁸⁶ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.37.

⁸⁷ Macqueen, s.138-142.

Üstü açık olan bu bölümde kabartmaların bir kısmının önünde üzerine adak eşyası koymak amacıyla kullanılan kaya sekileri yer almaktadır. Avlunun sol dibinde sulu adaklar için oluk ve çukurlar görülmektedir. Sol duvarda çoğunlukla tanrı (1-42) sağ duvarda tanrıça (no. 43, 45-63) kabartmaları arka arkaya sıralanmıştır. Solda no. 36-38 (tanrıça) ve sağda no. 44 (tanrı) bu kuralın dışına çıkmaktadır. Tanrılarda genelde sivri bir külah, belden kuşaklı kısa bir elbise, bazen arka bacağı örten bir giysi, ucu kalkık ayakkabılar ve küpeler görülmektedir. Kıvrık bir kılıç ya da topuz taşımaktadırlar. Külahlarının üzerinde önem derecelerini gösteren sayıları bir ile beş arasında değişen kıvrık boynuzlar bulunmaktadır. Tanrıçalar uzun bir etek, bunun üzerinde bir giysi, başlarında silindir biçiminde yüksek ve mazgallı bir başlık (polos) ve uzun bir saç örgü ile tasvir edilmişlerdir. Tanrılarda gövdenin belden yukarısı cepheden gösterilirken tanrıçalar ise tamamen profilden verilmiştir. 1-39 ile 46a-63 no'lu kabartmaların yüksekliği 70 ile 89 cm. arasında değişmekle beraber çoğu ortalama olarak 80 cm'dir. Odanın dip duvarındaki esas sahnede ölçüler çok daha büyüktür (no. 40-46). Buradaki kabartmaların yüksekliği 1,9 m.'den (no. 46) 2,5 m.'ye kadar (no. 42) değişmektedir.⁸⁸

Kabartmaların çoğunun yanında oval tanrı işareti ile başlayan ve hiyeroglif ile yazılmış olan isimler vardır. Bu isimler figürlerin öne doğru uzatılmış olan ellerinin üzerinde bulunmaktadır. En üstte, yatan bir oval içinde dik çizgiden oluşan tanrı sembolü ismin önünde yer almaktadır. Okunabilen isimlerden burada Hurri tanrılarının resmedildiği anlaşılmıştır. Tanrılar önem sırasına göre yerleştirilmiştir. A odasının dip duvarında merkezi sahnede en büyük tanrılar, "Hava tanrısının ailesi" karşılıklı durmaktadır (no. 42-43).⁸⁹

Büyük odanın sağ ön köşesinde ve yukarıda bahsedilen en önemli sahnenin karşısına düşen kayanın üzerinde bulunan 64 no'lu kabartma Hitit kralı Tuthaliya'ya aittir. Tuthaliya sola doğru ilerler vaziyette tasvir edilmiştir. İki dağın üzerinde duran figürün başında yarım yuvarlak bir külah, üzerinde uzun ve atkılı bir manto, sol elinde aşağı doğru tuttuğu ucu kıvrık bir bastonu (lituus) vardır. Giysisi,

⁸⁸ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.59-61.

⁸⁹ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.61., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.44., Seeher, *İmparatorluk Panteonu'na Bakış, Yazılıkaya Kaya Tapınağı*, s.443.

başlığı ve bastonu kralın rahip sıfatıyla kullandığı kıyafeti göstermektedir. Öne doğru uzattığı sağ elinin üzerinde, kanatlı bir güneş kursunun altında ve iki yanda büyük kralı belirten hiyeroglif işaretlerin arasında IV. Tuthaliya ismi okunmuştur. Üzerinde Tuthaliya kabartmasının bulunduğu kayalığın dış tarafa bakan yanında zarar görmüş bir kabartma bulunmaktadır (no. 65 ve 66). Burada da aralarında ufak bir masanın olduğu karşılıklı oturan Teşup ve Hepat'ın vezirleri, Tanrı Tenu ve Tanrıça Tıpatu görülmektedir.⁹⁰

IV. Tuthaliya'nın (M.Ö. 1250-1220) kabartmasını asıl sahnedeki üçte bir oranında daha büyük olarak ve orta sahneden karşısında doğu duvarı üzerine yaptırması bu kutsal yapı ile yakından ilgilenmiş olması yönünde yorumlanmıştır. Bu yapı babası III. Hattuşili (M.Ö. 1275-1250) tarafından, annesi Puduhepa ile birlikte gösterdikleri çabalarla başlatılmıştır.⁹¹

A Odası'ndan B Odası'na açılan dar geçitte 1 m. yüksekliğinde karşılıklı çift kanatlı aslan başlı iki demon kabartması yer almaktadır (Resim 7, 8).⁹² Bu kabartmaların (no. 67-68) ardından B Odası'na dar bir geçitten girilmektedir. Uzunluğu 10 m. olan girişin duvarlarında içine lamba konulmasına yarayan iki küçük niş bulunmaktadır. Bu girişten B odasına kuzey ucundan girilmektedir. Bu mekânın uzunluğu 20 m. olup genişliği kuzeyde 4 m. güneyde 2 m.'dir. Her iki yanında dimdik kaya duvarları yer almaktadır. Hangi amaçla kullanıldıkları tam olarak saptanamayan nişlerden doğu duvarında bir batı duvarında iki adet bulunmaktadır. Olasılıkla buraya yağ lambalarının ve adakların yerleştirildiği düşünülmüştür.⁹³ K. Bittel'in bu nişlerin urneler içinde yapılan gömüler için açılmış olabileceğini, E. Akurgal ise bu üç dikdörtgen nişe büyük olasılıkla III. Hattuşili ve karısı Puduhepa başta olmak üzere Hitit kral ailesinin küllerinin saklandığı kapların yerleştirildiğini ifade etmişlerdir.⁹⁴

Odanın içinde bulunan dört kabartma A odasında bulunan kabartmalardan daha iyi korunmuş vaziyettedir. Batı duvarında A Odası'ndaki tanrılara (no. 1-12) benzeyen sağa doğru ilerleyen On İki Tanrı (no. 69-80) kabartması

⁹⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.164., Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.66.

⁹¹ Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.38.

⁹² Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.66.

⁹³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.164.

⁹⁴ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.70., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.39.

bulunmaktadır (Resim 9). Bu tanrılar omuzlarının üzerinde eğik durumda orak benzeri kılıçları tutmaktadır. Karşı duvarın güney tarafında bir nişin içinde Tanrı Şarruma ve Hitit kralı Tuthaliya'nın kabartmaları (no. 81) yer almaktadır (Resim 10). Bu sahnede Tanrı Şarruma, Hitit kralı Tuthaliya'ya koruyucu bir tavırla sarılmaktadır. Tanrının ileri uzattığı sağ elinin üzerinde Hitit Hiyeroglifi ile Şarruma adı yazmaktadır. 1, 64 m. yüksekliğindeki tanrının kısa bir elbisesi, sivri burunlu papuçları ve sağ yanında bir kılıcı vardır. Sol kolunu kralın omzuna atmıştır ve onu sağ bileğinden tutarak kralı hem korumakta hem de ona yol göstermektedir. Kralın koruyucu tanrısının Şarruma olduğu görsel açıdan kanıtlanmaktadır. I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinden de anlaşıldığı gibi kucaklama onur verme ve koruma niteliği taşımaktadır. Kralın başında yuvarlak bir külah, üzerinde uzun bir manto ve kılıç ile lituus vardır. Sağ üst köşede IV. Tuthaliya ismi okunmaktadır. Bu kabartmaların dışında günümüzde heykeli (IV. Tuthaliya heykeli) kaybolmuş olan bir heykel kaidesi ve duvar üzerinde de kartuşu bulunmaktadır. Kartuş, B odasının doğu kaya duvarı üzerinde, kuzey taraftaki taş kaideye bakmaktadır. Giriş heykel kaidesinin tam karşısındadır ve galerideki diğer figürler kaideye doğru yönelmiştir. Tanrı ve kral kabartmasının solunda, aynı duvarda 3,39 m. yüksekliğinde odanın zeminine saplanmış bir kılıç tasviri yer almaktadır (no. 82). Kılıcın kabzasında baş aşağı duran iki aslan ve onların üstünde de sağa ve sola dönük iki aslanın ön kısımları görülmektedir. En üstte yan odaya bakan ve sivri başlığı dolayısıyla tanrı olduğu anlaşılan bir insan başı vardır. Sola bakan sivri külahlı tanrı başı kılıcın topuzunu oluşturmaktadır. Aynı duvarın biraz solunda kral Tuthaliya'nın ismi görülmektedir (no. 83). Bu yazıtın B odasının kuzeydoğu köşesinden geçilen C yan odasıyla bir ilişkisi olduğu düşünülmüştür.⁹⁵

B Odası ölü kültü ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca yeraltı tanrıları ile ilgili bir Hitit metninde rahibin yeraltı tanrılarının kılıç biçiminde heykellerini yapması ve bunları yere sabitlemesi anlatılmıştır. Yeraltı tanrıları ile kavşakların on iki tanrısı arasında bağlantı kurulmuştur. Kuşların yeraltı tanrılarına kurban edilmesiyle ilgili

⁹⁵ Bittel, *Boğazköy Rehberi*, s.66-75., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.39., Macqueen, s.138-147., Darga, *Hitit Sanatı*, s.164-167.

olarak da odayı çevreleyen kayalarda on dört büyük çivi ile yere sabitlenen bir kuş iskeleti bulunmuştur.⁹⁶

Tapınağın diğer odası olan C Odası'na, B Odası'nın kuzeydoğu köşesinden kaba taş bloklardan yapılmış bir merdiven ile çıkılmaktadır.⁹⁷ 9 m. derinliğinde bu odanın arkasındaki örme duvar odayı dış dünyaya kapatmıştır. Sol uçta dar bir merdiven bulunmaktadır.⁹⁸ Burada bulunan küllere dayanılarak mekânın yakma kurban ile ilgili olduğu düşünülmüştür.⁹⁹

2.2.1.3 Diğer Hitit Merkezlerinde Yer Alan Tapınaklar

2.2.1.3.1 Alacahöyük /Arinna?

Alacahöyük, Çorum'un 45 km. güneyinde, Alaca ilçesi'nin 17 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Dört yapı katının görüldüğü Alacahöyük Eski Tunç Çağı ve Hitit Dönemi'nde önemli bir kült ve sanat merkezidir. III. yapı katı olan Eski Tunç Çağı'nda (M.Ö. 2500-2000) Hitit kültürüne kaynaklık eden Hatti kültürüne ait Alacahöyük Eski Tunç Çağı hanedan mezarları bulunmuştur. Ayrı bir alanda toplanan intramural dikdörtgen mezarların dört yanı taşla örülmüş, ahşap hatıllarla kapatılmıştır. Damların üstüne de kurban edilen sığır başları ve bacakları konulmuştur. Zengin ölü hediyelerine sahip hanedan mezarlarında güneş kursları ortaya çıkarılmıştır. II. yapı katı Hitit İmparatorluk Dönemi'nin temsil edildiği kattır. Bu dönem tapınak yapısı, büyük yapıları, evleri, sokakları, su kanalları, şehir suru ve anıtsal kapıları ile öne çıkmıştır.¹⁰⁰

130 m. çapında bir çember oluşturan Alacahöyük yerleşmesinde şehir kapıları önemli bir yer tutmaktadır (Resim 11). İki kule arasında iki girişe sahip ve altında potern olan Batı Kapısı'nın özelliği ortostatlarında yer alan kabartmalardır. Tapınağın anıtsal geçidi olan Sfenksli Kapı 10 m. genişliğindedir. Dış girişte iki yanda sfenksler bulunmaktadır. Kulelerin iç ve dış yüzlerinde kabartmalı ortostatlar yer

⁹⁶ Macqueen, s.44-146, Kurt Bittel, **Hattusha, Capital of the Hittites**, New York: Oxford University Press, 1970, s.110

⁹⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.167

⁹⁸ Macqueen, s.142.

⁹⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.167.

¹⁰⁰ Tahsin Özgüç, "Alaca Höyük, İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (468-469), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.468-469.

almaktadır. İç yüzeyde iki tavşan üstünde çift kartal bunun da üzerinde eteklikli, sivri ayakkabılı bir insan figürü bulunmaktadır. Batı kulesi ortostatları üst üste iki sıra halinde düzenlenmiştir. Doğu kulesinden günümüze ulaşan ortostatlar Fırtına Tanrısı onuruna kutlanan bir kült festivalini yansıtmaktadır. Burada bulunan tapınak 5000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Yapı, galerilerden, dar ve uzun koridorlardan, kare planlı salondan, değişik boyutlardaki odalardan meydana gelmektedir.¹⁰¹

Sfenksli Kapı'da görülen sfenkler koruyucu özelliğe sahiptir. Batı kulesi'nin ortostatlarında alt sırada kült-libasyon konuları, üst sırada av sahneleri bulunmaktadır. Kült töreninin tasvir edildiği sahnelerde bir kaidenin üzerinde Fırtına Tanrısı'nın simgesi olan boğa önünde sunak görülmektedir. Fırtına Tanrısı-Boğa'nın huzurunda kral dua pozisyonundadır ve arkasında kraliçe, bir hizmetkârın getirdiği kurban edilecek koçlar, bir keçi; üç rahip veya kült görevlisinden oluşan törene katılanların yürüyüşü; akrobatlar ve kılıç yutan (!) hokkabaz; çalgıcılar ve en batıda bulunan ortostat, köşe blokunun üzerinde tamamlanmamış bir boğa betimi (boğa ritonu?) yer almaktadır. Akrobatların bulunduğu kabartmada iki figür diğer tasvirlerin olduğu gibi postament üzerindeki boğaya dönük olmalarına rağmen kılıç yutan hokkabaz ve çalgıcılar batı köşe blokunun sırtında, olası sunak bulunan ve alt kısmında nesnelerin resmedildiği bitmemiş boğaya yöneliktir. Burada boğa ile simgelenen Fırtına Tanrısı'nın onuruna kutlanan, Hitit dinsel yazıtlarından bilinen bir bayram töreni anlatılmaktadır. Şehir kapısının iç kapı geçidinde taş pervazların üzerinde kapı geçidine yönelik bedenleri tahrip olmuş karşılıklı sivri uçlu ayakkabılarla donanmış bacaklar görülmektedir. Bunların çivi yazılı belgelerden bilinen "Kapının Koruyucu Tanrıları"na ait oldukları düşünölmektedir. Sfenksli Kapı'nın doğu kulesinin cephe ortostatlarından kalan üç blok vardır. Burada batı köşesinde yüzü doğuya dönük oturan bir tanrıça ve ona doğru yürüyen dua jestinde üç erkek görölmektedir. Tanrıçanın huzurunda kült töreni yapılmaktadır. Tanrıça uzun giysili, başından aşığı örtölüdür ve arkalıksız bir iskemlede oturmaktadır. Sol elinde olasılıkla bir ayna, sağ elinde ağız hizasında küçük bir kadeh tutar pozisyonundadır. Yeri saptanmamış pek çok ortostat bulunmakla beraber bunlardan birinde yere elinde bulunan testiden libasyon yapan bir kaide önünde kral ve

¹⁰¹ Naumann, s.410, Schirmer, s.21., Özgüç, *Alaca Höyük, İmparatorluğun ekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi*, s.468-469.

kraliçenin yer aldığı bir kült sahnesi görülmektedir. Bir başka kabartmada oturmuş durumda Fırtına Tanrısı bulunmaktadır. Karşısında dua jestinde, uzun giysili ve mantolu, kalot başlıklı bir erkek figürü vardır. Profilden tasvir edilen tanrı, dört çift boynuzlu, konik tanrısal başlıklı uzun giysili ve sakallıdır. Kulağında halka bir küpe görülmektedir. Fırtına Tanrısı sol elinde, sağ omzuna dayadığı simge-silahı topuzunu ve sağ elinde de ağız hizasına kaldırdığı kupayı tutmaktadır. Sfenksli Kapı'nın batı kulesinde üst sırada av kabartmaları görülmektedir.¹⁰²

Hititler için şehrin önemli olmasının nedeni Güneş Tanrıçası'nın yurdu olan Arinna'nın Alacahöyük¹⁰³ olmasıdır. Arinna, Hitit dininde ana tanrıça özelliği de taşımaktadır. Güneş Tanrıçası Hitit Devleti'nin ve ordularının koruyucusudur. Arinna'da Güneş Tanrıçası'nın dışında Arinna kenti tanrıları olarak Göğün Hava Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Mezzulla, Hulla, Tanrıça Zintuhi, erkek ve dişi tanrılar, Arinna'nın dağları ve ırmakları, Şimigi yer almaktadır. Ayrıca büyük bayramlar da burada kutlanmaktadır.¹⁰⁴

Dini törenlerde birden fazla Arinna'nın Güneş Tanrıçası sembolünün kullanıldığı görülmektedir. Buna göre KUB XXV 14 Öy I 10-12'de¹⁰⁵, Kâhinin Arinna Kenti'nin sekiz adet Güneş Tanrıçası'nı ibadet salonuna getirdiği ve bunlardan üçünün heykel, beşinin güneş kursu olduğu belirtilmiştir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası hem heykel hem de güneş kursu şeklinde temsil edilmektedir. Bu bağlamda Anadolu'da yapılan kazılarda Alacahöyük'te zengin bir güneş kursu koleksiyonu ele geçirilmiştir.¹⁰⁶

Alacahöyük Hitit krallarının önemli kült gezilerini gerçekleştirdikleri yerlerden biridir. Tabletlerden edinilen bilgilere göre Hattuşa ile

¹⁰² Darga, *Hitit Sanatı*, s.130-153.

¹⁰³ Sedat Erkut, "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", Heinrich Otten, Hayri Ertem, Ekrem Akurgal, Aygül Süel (ed.), *Sedat Alp'e Armağan, Hittite And Other Anatolian And Near Eastern Studies In Honour Of Sedat Alp* içinde (159-165), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s.159-165.

¹⁰⁴ Giuseppe F. Del Monte und Johann Tischler, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, Wiesbaden: 1978, s.33-36.

¹⁰⁵ Alp, *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte:neue Deutungen*, s.186-187.

¹⁰⁶ Erkut, *Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri*, s.159-161.

Arinna arasındaki uzaklık aynı gün içinde gelinip gidilebilecek bir mesafededir.¹⁰⁷ Arinna'nın Hitit kült gezileri kapsamında kralın kült güzergâhlarından olduğu bilinmektedir. Yazılı belgelerden AN.TAḪ.ŞUM ve Nuntariyaşhaş Bayramları'nda kralın Arinna'yı ziyaret edip bazı kült işlemlerini yerine getirdiği öğrenilmektedir. KI.LAM Bayramı'nın üçüncü günü kral Hattuşa'dan Arinna'ya geçmektedir.¹⁰⁸

Suya oldukça önem veren Hititler barajlar ve kutsal havuzlar yapmışlardır. Yapay ya da doğal su kaynakları çevresinde bazı kült işlemleri gerçekleştirmişlerdir. IV. Tuthaliya döneminde ülkede bir kuraklığın olduğu ve yine bu dönemde barajların yaptırıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı'dır. Bu baraj 1935 yılında tespit edilmiştir. Barajın kazısı Aykut Çınaroğlu tarafından 2002-2007 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Barajda çalışmalar sırasında bir stel kaidesi ve hiyeroglif yazıta ait bir taş parçası bulunmuştur. Bu buluntulardan barajın Tanrıça Hepat adına yapıldığı anlaşılmıştır. Günümüzde ise yapılan çalışmalarla baraj kullanılabilir hale yeniden getirilmiştir.¹⁰⁹

Arinna şehrinin dokumacıları, arazi mükellefiyeti olan *şahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardır. Bu Zippalanda şehrinin dokumacıları için de geçerlidir. Bu iki kentin Hitit panteonun başındaki tanrı çiftine adanmış olması bu durumda etkili olmuştur.¹¹⁰

2.2.1.3.2 Kuşaklı / Sarişsa

Kuşaklı, Sivas'ın 50 kilometre güneydoğusunda yer almaktadır. Burada ele geçen hiyeroglif yazılı bir mühürde “*Sarişsa Şehrinin Kralı*” yazısı okunmuştur. Bir mühürde de yerel bir kralın adı olan Mazitima ya da Mimaziti adı

¹⁰⁷ Hatçe Baltacıoğlu, “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuşa ile Arinna Arasındaki Uzaklık”, **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**, Sayı.7/2, (2004), s.13.

¹⁰⁸ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Merasim Gezilerinde Üç Önemli Merkez: Hattuşa-Tahurpa-Arinna”, **2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü, 2012, s.124.

¹⁰⁹ İ. İnal ve Diğerleri, “M.Ö. 1250'den Günümüze Hitit Barajı”, **5. Dünya Su Forumu**, Ankara: Devlet Su İşleri V. Bölge Müdürlüğü, 2009, s.1-47.

¹¹⁰ Esma Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt.XXIX, Sayı.47, (Mart 2010), s.77.

geçmektedir. Bu bulgulardan Sarişsa'da yerel bir hanedanın bir süre hüküm sürdüğü anlaşılmıştır.¹¹¹ Sarişsa, oval biçimli 1,5 km uzunluğunda bir sur ile çevrelenmektedir. Bu sur güneybatı, güneydoğu, kuzeybatı ve kuzeydoğu olmak üzere birbirine eşit uzaklıkta dört şehir kapısı ile bölünmüştür. Sarişsa günümüzde Kuşaklı olarak adlandırılmaktadır.¹¹²

Kazılarda bulunmuş olan bir tablette Sarişsa kentinde yapılan ve kült işlemlerini yerine getirmek için kralın da bizzat katıldığı ilkbahar törenleri anlatılmaktadır. Sarişsa'nın yerel hava tanrısı uluslararası devlet antlaşmalarında yemin tanrısı konumundadır. Ayrıca adı II. Ramses ve III. Hattuşili arasında yapılan barış antlaşmasında Mısır Hiyeroglifi ile yazılı olarak Karnak'ta bulunan Amun tapınağının dış duvarında geçmektedir. Kuşaklı'da bulunan bir tablette Kupit Dağı'nın tanrısı için ilkbaharda ve sonbaharda kutlanan, şehrin adamlarının iki okka un verdikleri iki bayram düzenlendiğinden bahsedilmektedir. Tabletler aracılığıyla başka tanrılara da inanıldığı ve onlara sadakalar, hediyeler verildiği anlaşılmıştır. Koruyucu bir tanrı, Tanrıça Anzili, Fırtına Tanrısı önem verilen tanrılardır.¹¹³ Burada Sarişsa'nın Fırtına Tanrısı'na, İştâr'a, D^oKAL'a tapınılmıştır.¹¹⁴

Kentin idari ve kült merkezi olan en yüksek noktasında bulunan yapı toplulukları A'dan G'ye adlandırılmıştır. Kentin görünümüne hâkim bir konumda olan C yapısı diğer yapılar içindeki en büyük ve önemli yapıdır. En az iki katlı olan yapıda oda sayısının 110 olabileceği belirtilmiştir. Ana ögesi dikdörtgen biçimli iç avlu olan yapı 76 m. uzunluğundadır. Çevresinde yapı kanatları bulunmaktadır. Güney kanatta görülen mekân düzeninin kült mekân gruplarına uygun olması nedeniyle yapı tapınak olarak değerlendirilmiştir. Burada bulunmuş olan pişmiş toprak boğa çiftine, yapının konumuna ve anıtsallığına dayanılarak Fırtına / Hava Tanrısı'na adanmış bir tapınak olabileceği belirtilmiştir. Söz konusu yapının M.Ö. 16. yüzyıl'da tamamlandığı,

¹¹¹ Andreas Müller-Karpe ve Vuslat Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa", **Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, Arkeo Atlas Özel Koleksiyon**, No. 2011/01, s.266.

¹¹² Andreas Müller-Karpe, "Sivas-Kuşaklı Kazıları", **1999 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2000, s.10., Andreas Müller-Karpe ve Vuslat Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa*, s.266.

¹¹³ Andreas Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi", Wenzel Jacob (hızl.), **Hittitler ve Hittit İmparatorluğu Bin Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (470-474), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.470., Andreas Müller-Karpe ve Vuslat Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa*, s.266-267.

¹¹⁴ Del Monte und Tischler, s.351-352.

daha sonra ağır bir depremin ardından onarıldığı ve M.Ö. 14. yüzyıl'ın ilk yarısında saldırıya uğrayarak yakıldığı tespit edilmiştir.¹¹⁵

Diğer yapılarda pek çok kil tablet ortaya çıkarılmıştır. Bir rahibin ikamet ettiği ya da kült görevlilerinin yaşadığı bir yer olarak düşünülen A yapısının güney köşe mekânında bulunan 50 kil tabletin içinde din ve kült konularını içeren metinler, çoğunlukla fal metinleri, kült envanter metinleri, adak listeleri, çeşitli törenler için getirilen yiyecek ve içecek listeleri bulunmaktadır. Batıda bulunan D yapısında bir kil tablet arşivi ve bu arşivde de kralın uyguladığı bir kutlama ritüelinin ayrıntılı olarak verildiği metinle beraber Orta Krallık Dönemi'ne ait kült içerikli metinler bulunmuştur. Bulunan kil tablet arşivi yapının resmi işlevini göstermektedir.¹¹⁶

Kuzey terasta C yapısından küçük, daha alçakta, başka bir kutsal yapı bulunmuştur. Çoğu Hitit tapınağından daha büyük olan yapı düzenli dik açılı bir plana sahiptir ve 54 m. uzunluğunda 36 m. genişliğindedir. Çok katlı olduğu anlaşılan yapının bodrum katında 51 mekânı vardır. Ana giriş yamaca bakan üst tarafta ve güneydedir. Girişin her iki yanında bulunan kapı hücrelerinde muhafız kulübeleri yer almaktadır. İç avluya buradan geçilmektedir. Avlunun kuzey yarısındaki köşelerde iki direkli geçit bulunmaktadır. Avluya kuzey ve doğudan bağlanan yapı kanatlarının bodrum katı vardır. Bodrum katına avludan bir merdivenle ulaşılmaktadır. Merdivenin alt bitiminde buraya bağlanan mekânın tabanında dağınık durumda deriden vb. maddelerden torbaları mühürlemek için yapılan kil kapama parçaları bulunmuştur. Bu odadan üç yana koridorlar bağlanmaktadır. Buradan bu kanadın diğer depo odalarına ulaşılmaktadır. Asıl kült mekânları doğu kanadının daha derininde yer alan bodrum katları üzerindedir. Kült mekânlarına ana girişten geçilip düz ayak ulaşılmaktadır. Kült odası doğu dar kenarın ortasında 74 m² bir odadır. Birbirine paralel iki uzun bodrum mekânının üzerindedir. Diğer mekânlarda, ekmek fırını kalıntıları, bir öğütme taşı bulunmuş ayrıca bir çanak çömlek topluluğundan bira mayalandığı da anlaşılmıştır.¹¹⁷

C binası'nın mekânlarından birinde ortaya çıkan buluntular bira yapıldığı ortaya koymuştur. Hattuşa'da bulunmuş olan bir tablette, Sarişsa halkının

¹¹⁵ Andreas Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*, s.472.

¹¹⁶ Andreas Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*, s.472.

¹¹⁷ Andreas Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*, s.473-474.

sürekli olarak (hergün) Sarişsa'nın Fırtına Tanrısı'na un ve sütün yanında bir kap bira sunduğundan bahsedilmektedir. Söz konusu imalathanede üretilen bira ile tanrılar hoşnut edilmeye çalışılmıştır.¹¹⁸

Kentin 2,5 km. dışında bir gölet ve kutsal bir alan bulunmaktadır. Kuşaklı A yapısında bulunmuş olan bir tablettten kralın baharda şölenleri kutlamak için Sarişsa'ya gittiğinde kente hemen çıkmayıp, Hava Tanrısı'nın huvaşi taşlarına giden yukarı yola çıktığı bilinmektedir. Sarp bir arazide bulunan bu kutsal alanda 150 m. çapında bir gölet, batısında bir koyun kıyısında bir taş döşemenin kalıntıları ve kuzeyde yapay bir su bendinin kalıntıları bulunmaktadır. Göletin doğu kenarında üç mekândan oluşan, dörtgen planlı bir yapının kalıntıları yer almaktadır. Göletin yukarısında bulunan bir sırt üzerinde 48 x 45 m. boyutlarında taş döşeli avlulu büyük bir binanın kalıntılarının bir tapınak kompleksine ait olma ihtimali bulunmaktadır. Avlunun güney bitiminde, tepenin sarp olarak kesildiği yerde hava şartları nedeniyle aşınmış olan iki adet kaya kütlesi görülmektedir. Yapı topluluğu A yapısında bulunan metinle bağdaştırılmış ve buradaki iki kaya huvaşi taşları olarak değerlendirilmiştir. Yine aynı metinde kült alanının içinde bahsedilen kutsal bir Suppitassu kaynağı, alanda yapay olarak biriktirilip çevrilmiş olan büyük kaynak göleti ile ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹ Kuşaklı yakınlarındaki taş çevrili havuzlar kazılarda ele geçirilen iki mektuba göre Hitit kehanet yöntemlerinde biri olan kuş uçuşunu izleme uygulamasında kullanılmıştır.¹²⁰

2.2.1.3.3 Ortaköy / Şapinuva

Ortaköy, Orta Anadolu'nun kuzeyinde ve Çorum'un 53 km. güneydoğusunda, Boğazköy'ün 60 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır.¹²¹ Şapinuva'da Tepelerarası ve Ağılönü bölgelerinde pek çok yapı kalıntısı bulunmuştur. Tepelerarası bölgesinde A, B, C, D olmak üzere dört anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır. A binası, meyilli bir arazide yüksek bir dolgu üzerine yapılmıştır. Bu binanın kuzeydoğu köşesine bitişik durumda olan yapının A binası kompleksinin içinde muhtemel bir dini yapı

¹¹⁸ Vuslat Müller-Karpe, "Kuşaklı-Sarissa'da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002**, Ankara: Nokta Ofset, 2005, s.555-563.

¹¹⁹ Andreas Müller-Karpe, *Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke'de Bir Kült Merkezi*, s.474.

¹²⁰ Haas, *Hitit Dini*, s.442.

¹²¹ Mustafa Süel, "Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.134, Yıl.32, (Mayıs-Ağustos 2010), s.32-33.

olduğu anlaşılmaktadır. A binasının kuzeyinden taş döşeli bir yolla bağlantısı bulunmaktadır. B yapısı 1200 m²'lik bir alanda yer almaktadır. Burada yiyecek ve içecek için kullanılan çok sayıda küp bulunmuştur. Ayrıca bu ürünlerin gösterilebileceği dışa açık vitrin gibi mekânlar da bulunmaktadır. Bu iki yapının yer aldığı alan oldukça geniştir. Şehrin akropolü olarak düşünülen bu terasın üzerinde anıtsal binaların olduğu düşünülmektedir. Daha güneyde teras kenarında yer alan C ve D binalarının dini amaçlı yapıldıkları anlaşılmıştır.¹²²

A binasından 260 m. uzaklıkta ve güneydoğuda, B binasından güneydoğu yönünde 150 m. uzaklıkta D yapısı, doğu-batı yönünde 30 m. kuzey-güney yönünde 20 m. ölçülerindedir. Giriş kapısı batıda yer almaktadır. Giriş holünün son kısmında, dikey duvar çıkımlarının önüne birer ortostat yerleştirilmiştir. Bunlardan kuzey yönde yerleştirilmiş olanının üzerinde holün giriş kısmına doğru yürür halde, omzunda yayı ve sadağı asılı vaziyette bir figür görülmektedir. Yürürken ileriye doğru uzanmış sağ ayağının ucunda yere dayalı mızrağın dip kısmı görülmektedir. Üzerinde diz üstüne kadar inen bir giysi, ayağında ucu kıvrık ayakkabılar vardır. Kabartmanın omuz kısmından sonrası kayıptır. Diğer ortostat ise tamamen tahrip olmuştur. Ancak çevreye dağılan parçalardan dinsel bir sahnenin olduğu anlaşılmaktadır. Giriş holünden ve anıtsal kapıdan geçildikten sonra 6 m. genişliğinde L biçimli bir salona girilmektedir. Sağ tarafta iki basamakla çıkılan odada beş adet küp ve çeşitli çanak çömlek yığınları bulunmuştur. L biçimli salonunun döndüğü noktada ortada sığ bir havuz bulunmaktadır. Bu havuzun arınma ya da sunuyla ilgili olabileceği düşünülmüştür.¹²³

Şapinuva, krala ev sahipliği yapan bir kent olmasının yanında dini, askeri, idari bir merkez konumundadır. Burada Hititçe, Hattice, Hurrice, Akadça gibi pek çok dilde yazılmış siyasi, idari, dini, fal gibi çeşitli konuları içeren kraliyet arşivine ait olan belgeler bulunmuştur.

¹²² Aygül Süel ve Mustafa Süel, "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", **1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**, Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü, 2011, s.102-104., Aygül Süel ve Mustafa Süel, "2007-2008 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları", **31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Denizli, 25-29 Mayıs 2009**, Cilt.4, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2010, s.27.

¹²³ Mustafa Süel, "Ortaköy-Şapinuva 'D' Yapısı Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**, Ankara: Nokta Ofset, 2005, s.687-691.

Ele geçen tabletlerden Şapinuva'nın iki fırtına tanrısı olduğu öğrenilmiştir. Bir Boğazköy metninde Şapinuva ülkesinin kutsal dağlarından bahsedilmektedir. Burada "Halu" olarak geçen dağ adının Ortaköy tabletlerinde "Haluna" olduğu görülmektedir. Metinlerde "Harana", "Hazalmuna", "Lapaşunava", "Marşuna", "Şarva", "Tahanzi" Şapinuva'nın tanrısal dağları olarak sayılmaktadır. Boğazköy metinlerinden KBo XX 123'de "*Şulupaşşi şehri tanrıları, Zuliya nehri yakınında, tanrı Nupatik ve Şapinuva'nın tanrıları kutlandılar.*" ifadesi geçmektedir. Ortaköy arşivlerinde yer alan dini bir metinde Şapinuva tanrıları söz konusudur. Hurrice-Hititçe yazılmış bir ritüelde de Şulupaşşi şehri ve Şapinuva'nın erkek tanrılarında söz edilmiştir. Dinsel önemini imparatorluğun sonuna kadar koruyan Şapinuva'nın Fırtına Tanrısı, Hitit Devleti'nin antlaşmalarında I. Şuppiluliuma, II. Murşili, III. Hattuşili, IV. Tuthaliya dönemine ait belgelerde yemin tanrısı olarak geçmektedir ve törenlerde kendisine kurban da sunulmuştur. Arşivlerde çok sayıda fal metni de bulunmaktadır. Hurrice metinlerin büyük bir çoğunluğunu "itkalzi", (Hit: ais suppiiahuwas) ağız temizleme ritüelleri oluşturmaktadır. Hititçe-Hurrice metinler içinde nehir ve kaynaklara yönelik ritüellerin yanında ^{SAL} SU.GI ritüelleri de vardır. Metinlerin çoğu yemin rahibi ^{LU} AZU tarafından yapılmaktadır. Ritüel talimatları Hititçe talimatlar takip etmektedir, resitasyonlar Hurricedir.¹²⁴

Hititler başlarına gelen iyi ya da kötü olayların tanrılar tarafından verildiğini ve kaderlerinin onların elinde olduklarını düşündükleri için tanrıların gazabını üstlerine çekmemek adına gerçekleştirdikleri ritüellerin ilk şartı temizliktir. Bu temizlik ruhen ve bedenen yapılmaktadır. Kutsal sularla gerçekleştirilen bu arınma işlemi özellikle itkalzi (ağız temizleme) ritüelinde görülmektedir.¹²⁵ İtkalzi (ağız temizleme) ritüelinde yer alan tabletlerin kolofonlarında "*Bu tabletleri Şapinuva ülkesindeki orijinalerinden çoğalttık.*" şeklinde bir ifade geçmektedir. Zithara şehrinde yapılan törende tabletlerin asılları Şapinuva'dan getirilmektedir. Hitit anlayışında bir insanın günahlarından temizlenmesi için Şapinuva'da Şapinuvalı rahipler tarafından hazırlanan ve itkalzi adı verilen Hurrice yazılmış dini metinlerin okunması

¹²⁴ Aygül Süel ve Mustafa Süel, *Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi*, s.97-98., Aygül Süel, "Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**, Ankara: Nokta Ofset, 2005, s.683-684., Aygül Süel, "Ortaköy-Sapinuwa Arşivleri", **1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1997, s. 97.

¹²⁵ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.171-172.

gerekmektedir. Hastalıkların tedavisinde de yararlanan Şapinuva'da kutsal/temiz su için kaynaklar bulunmaktadır.¹²⁶

Şapinuva'nın bir diğer özelliği Ağılönü kutsal bölgesidir. Şapinuva'nın kuzeyinde yer alan bu bölgede çeşitli türlerde kurban çukurları bulunmuştur. Bu çukurların içinde hayvan kemiklerine, kuşlara ait gaga ve kemik kalıntılarına rastlanılmıştır. Yaklaşık 30 dönüm büyüklüğünde üç tarafı derin sel yarıkları ile çevrili yarımada şeklinde alanın etrafı kalın duvarlarla çevrilmiştir. Taş döşemin güneyinde üst üste inşa edilmiş iki yapı bulunmuştur. Bina 3 ve Bina 4 adı verilen bu yapının batısındaki alanda dinsel törenlerin yapıldığı anlaşılmıştır. Taş döşemin güney kenarı önünde uzanan üzerinde kurban çukurlarının bulunduğu bu alanda yapılan ritüellerin amacı yeraltı ve gökyüzü tanrılarını yakararak arınıp, rahat ve huzurlu bir yaşamak sahip olmaktır. Kurban çukurlarının bulunduğu alanın taş döşeme ilgisi olduğu düşünülmektedir. Bu alanda Hititler için oldukça önemli olan törenlerin yapıldığı anlaşılmıştır.¹²⁷ Kurban çukurlarında hayvanlara ait kalıntıların dışında kap türünden malzemelere de rastlanılmıştır. Ayrıca alanda bronz düğme, iğne, obje (üçgen), kurşun obje, halka biçimli bronz obje, bronz çivi, fildişi saplı bronz stylus, mühür baskılar, ağırşaklar ele geçirilmiştir.

2.2.1.3.4 Kayalıpınar / Şamuha?

2014 yılında Sivas ili, Yıldızeli ilçesi, Kayalıpınar'da yapılan kazılarda ele geçen Hititçe çivi yazılı bir tablet ile Kayalıpınar ören yerinin eski isminin Şamuha olabileceği belirtilmiştir.

İlk olarak Asur Ticaret Kolonileri döneminde, yazılı belgelerde geçen Şamuha, Hitit metinlerinde en önemli kutsal kentlerden biri olarak görülmektedir.¹²⁸ Kentin tarihi sürecinde pek çok dini ve siyasi olaylar yaşanmıştır. Şamuha, Yukarı Ülke'ye saldıran Azziler tarafından sınır yapılmıştır. II. Murşili zamanına ait bir metinde Tuthaliya'nın Kara Tanrıça heykelini Kizzuvatna'dan

¹²⁶ Aygül Süel ve Mustafa Süel, *Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi*, s.98.

¹²⁷ Aygül Süel ve Mustafa Süel, *Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi*, s.99-101., Mustafa Süel, *Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları*, s.32-52.

¹²⁸ Turgut Yiğit, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Samuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt.19, Sayı.30, (1997), s.274.

Şamuha'ya taşıyıp burada ona bir tapınak yaptığı belirtilmiştir. III. Hattuşili zamanına ait kralın otobiyografisi olan metinlerde III. Hattuşili, kardeşi Muvatalli'nin döneminde ordu komutanlığına yükselip, Muvatalli tarafından Yukarı Ülke'ye atanmıştır. Kendisinden önce burada yönetici olan Arma-datta'nın kendisini çekemediğini bu nedenle Yukarı Ülke'de ayaklanma çıkarıp, kendisini büyülemeye çalıştığını ve tanrıçanın şehri Şamuha'yı büyü ile doldurduğunu söylemiştir. Muvatalli'nin oğlu Urhi-Teşup (III. Murşili) tahta geçince III. Hattuşili ile mücadeleye girişmiştir. III. Hattuşili tanrıçanın gözdesi olduğu için Urhi-Teşup'un kendisini kıskanıp ona bağlı tüm şehirleri elinden aldığını söylemiştir. Urhi-Teşup'un Hakpis ve Nerik'i de almasıyla ona karşı savaş açmış ve ona şu sözlerle seslenmiştir; “*Gel! Şamuha İştari ve Nerik Fırtına Tanrısı bizim davamızı sonuçlandırırsın.*” Kendisinin neden haklı olup, Urhi-Teşup'a savaş açtığını açıkladıktan sonra Urhi-Teşup'un Maraşantiya'dan Yukarı Ülke'ye geldiğini belirtmiştir. Paralel bir metinde de Yukarı Ülke yerinde Şamuha görülmektedir. Bu olayda Arma-datta'nın oğlu Sipa-Ziti Urhi-Teşup'a yardım etmektedir. Metnin devamında Tanrıça İştari, Hattuşili'nin karısı Puduhepa'ya rüyasında görünüp ona kocasını destekleyip başarılı kılacağını söylemiştir. Daha sonra Tanrıça, Urhi-Teşup'u bir domuz gibi yakalamış ve onu ahıra kapatmıştır. Başka bir metinde bir balık gibi yakaladığını söylemektedir. Hattuşili, Urhi-Teşup'u Tanrıça'nın yardımıyla tutsak edip sürgüne göndermiştir.¹²⁹ Şamuha kentine sığınan Urhi-Teşup'u teslim almak için Hattuşili'nin kenti kuşattığı sırada kent surlarının deprem sonucu yıkılması, Hattuşili'nin yaptığı eylemin tanrılar tarafından desteklendiğini düşünmesi şeklinde yorumlanmıştır.¹³⁰

Yemin şahidi tanrılar arasında Şamuha tanrı ve tanrıçalarının yer alması, yapılan dualarda Şamuha kentinin tanrılarının bulunması, Şamuha tanrılarında yapılan bayram törenlerini anlatan metinlerin varlığı Şamuha'nın dinsel önemini ortaya koymaktadır.¹³¹

¹²⁹ Yiğit, s.274-277.

¹³⁰ Ahmet Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu 3**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005, s.58.

¹³¹ Yiğit, s.278.

Şamuha, İştar'ın dini merkezidir.¹³² Burada İştar, tanrı LIŞ, tanrı GAŞAN, İştar şeri, İştar lil, tanrı LIŞ LIL, Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı, Abara, Tamininka'nın İştar'ı, Pihaşşası'nın Hava Tanrısı, Kara Tanrıça, Hava Tanrısı, Şamuha'nın dağları ve ırmakları, Tanrıça Hepat'a tapılmaktadır.¹³³ Hurri kökenli olduğu düşünölen Tanrıça Abara şehrin panteonunda İştar'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Abara'nın Şamuha İştarı'nın Hurrice özel adı olabileceği ya da Kara Tanrıça ile eşitlenebileceği ifade edilmiştir.¹³⁴

Hattuşili, dinsel görevlerini belirttiği, Ugarit'te bulunan bir mühründe, “*Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı, kahraman, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, Nerik kentinin Fırtına Tanrısı'nın ve Şamuha kenti'nin İştarı'nın gözdesi, Hattuşili.*” ifadesi geçmektedir.¹³⁵

Şamuha'nın Fırtına Tanrısı da antlaşmalarda yemin şahidi tanrılar arasında, bayram törenini içeren metinlerde ve tarihi metinlerde geçmektedir. Muvatalli'nin Fırtına Tanrısı Pihaşşası'ye duasında Hepat'a, Şamuha kenti Tanrıçası Hepat olarak yer verilmiştir. Şamuha'da kutsanan diğer tanrılardan olan Huvariyanzipa'nın Hitit ya da Luvi Tanrısı olduğu düşünülmektedir. Huvasanna, I. Şuppiluliuma dönemine ait bir antlaşma metninde şahit tanrılar arasında, Zappana ise IV. Tuthaliya dönemine ait bir antlaşma metninde geçmektedir. Hantitaşşu, III. Hattuşili'ye ait bir metinde yemin şahidi tanrılar arasında görölmektedir. Şamuha'nın dağları ve nehirleri, Ninatta ve Kulitta Şamuha'da kutsanan tanrılar arasındadır.¹³⁶

Hititçe metinlerde geçen *agrig* olarak adlandırılan görevliler listesinde pek çok kent adıyla beraber Şamuha'nın da adı geçmektedir. Bu görevlilerin yüksek bir sosyal statüye sahip olmadıkları belirtilmiştir. Kraliyet depo evinin koruyucusu olarak tanımlanmışlardır. Ayrıca festivallerde yapılacak olan kütle ilgili çeşitli işlerden de sorumludurlar. Şamuha dışında Tuvanuva, Kaştama, Hattuşa,

¹³² Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 3, s.21.

¹³³ Del Monte und Tischler, s.338-341.

¹³⁴ Yiğit, s.280., John Garstang ve O.R. Gurney, **The Geography Of The Hittite Empire**, London, British Institute Of Archaeology At Ankara, 1959, s.116.

¹³⁵ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, s.49.

¹³⁶ Yiğit, s.280-282.

Ankuva, Hanhana, Nerik gibi kentler de *agrig* listelerine sahip önemli kùltlerin yapıldığı kentlerdir.¹³⁷

2.2.1.3.5 Oymaağaç Höyük / Nerik?

Oymaağaç Höyük, Samsun ili'nin Vezirköprü ilçesi'nde Vezirköprü Ovası'nda yer almaktadır. Orta Tunç ve Geç Tunç Çağı'nda Oymaağaç Höyük'ün Hititlerin dini merkezi Nerik olduğu belirtilmiştir. 1974 yılında A. Dinçol ve J. Yakar'ın ortak yayınladıkları makaleye göre¹³⁸ Hitit kenti Nerik, Oymaağaç Höyük ile eşitlenmektedir.

Nerik'te Fırtına Tanrısı'nın dışında ZABABA, Telipinu, Zaşhapuna, Kastama kentinin Zalijanu Dağı, Tazuvassi, Kastama'nın Tanrıları, Hatinzuva'nın KAL'ı, Haharva Dağı, Takupşa Tanrıları'na, Kulivişna kentinin Fırtına Tanrısı'na tapılmaktadır.¹³⁹ V. Haas ise kentin tanrılarını şu şekilde belirtmektedir; Zahalukka, Göğün Hava Tanrısı, Şulinkatte, Zababa, Haharva Dağı, Kastama Tanrıları, Teşimi.¹⁴⁰

Yapılan araştırmalar sonucunda höyüğün tepesinde tapınak olabileceği düşünülen bir yapı tespit edilmiştir. Binanın yangın sonucunda tahribata uğradığı anlaşılmıştır. Nerik Fırtına Tanrısı'na ait olduğu düşünülen yapının iki avlusu ve avluların etrafında küçük odalar bulunmaktadır. Büyük olan avlu 17 x 14 m. ölçülerindedir.¹⁴¹ Tapınağın kuzeydoğu yamacında bulunan kapı taşlarının en az 10 km. uzaklıktaki Oymaağaç'tan getirildiği düşünülmektedir. 1970 yıllarında surların altında bir poternin varlığı tespit edilmiştir ancak bu potern köylüler tarafından toprak ile doldurulmuştur. 2006 yılında binanın etrafında tarih anlatan ve ritüellerden bahseden beş çivi yazılı tablet parçası, iki bulla, hesaplama tableti bulunmuştur.¹⁴² Bunların içinde

¹³⁷ Itamar Singer, "The Agrig in the Hittite Texts", *Anatolian Studies*, Vol.XXXIV, (1984), s.97-127.

¹³⁸ A. M. Dinçol ve J. Yakar, "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında", *Belleten*, Cilt.XXXVIII, Sayı.152, (Ekim 1974), s.563-572.

¹³⁹ Del Monte und Tischler, s.286-289.

¹⁴⁰ Volkert Haas, *Der Kult Von Nerik, Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, Roma: Pöpstliches Bibelinstitut, 1970, s.67-88.

¹⁴¹ Rainer M. Czichon, Oymaağaç Höyük-Nerik 2008 Yılı Kazı Raporu, <http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=76&abschnitt=556> (6 Ocak 2016).

¹⁴² Rainer M. Czichon, Oymaağaç Höyük-Nerik Raporu 2006, <http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=48&abschnitt=139> (6 Ocak 2016).

tapınağa ait envanter malzemelerinin listesini veren bir tablet parçası da bulunmaktadır. Buluntuların tapınak yapısından geldiği belirtilmiştir.¹⁴³

Tapınağın temel duvarlarının altında ve yanında daha eski duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Üstteki tapınağa ait olan avluda II. Şuppiluliuma'dan bahseden çivi yazılı bir tablet ile imparatorluğun sonuna bir tarihlendirme yapılmıştır. Altta yer alan tapınağın tarihi ise Hitit İmparatorluğu'nun başlangıcı olarak tarihlendirilmiştir. Tapınak'ta kırmızı astarlı boğa heykel parçaları ele geçirilmiştir. Hitit metinlerinde "Nerik Pınarı" olarak geçen yerin potern olarak adlandırılan ancak kayalı bir pınar olduğu düşünülen yer olabileceği belirtilmiştir.¹⁴⁴

Nerik, Hititler için önemli dini merkezlerden biridir ve Nerik kenti Fırtına Tanrısı'nın ismi yemin listelerinde geçmektedir. Kent, Kaşka ülkesine olan yakınlığı dolayısıyla sık sık Kaşka saldırılarına maruz kalmıştır.¹⁴⁵ Metinlerde Kaşkalılar'ın tanrılara ait olan hayvanları, gümüş, altın ve başka değerli madenlerden yapılmış olan eşyaları, tapınağın kült personelini bile yağmaladıklarından bahsedilmektedir.¹⁴⁶ Eski Hitit krallarından olan Hantili döneminde Kaşkalılar'ın eline geçen Nerik, İmparatorluk Dönemi'nde III. Hattuşili tarafından geri alınmıştır. Bu süreçte bir kült merkezi olan Nerik'te Fırtına Tanrısı kültünün yapılmasında ortaya çıkan problemler yüzünden Arnuvanda ve Aşmunikal çiftinin hükümdarlıkları zamanında tanrılara yakardıkları görülmektedir. Nerik Kaşkalar'ın elinde olduğu için burada yapılacak olan bayramlar Hakmis'te kutlanmaktadır.¹⁴⁷ Kaska yağmacılığı ve vahşetiyle ilgili bilgi veren bir metinde de (KUB 4.1), Kaşka ülkesine yapılacak bir sefer öncesinde sonucun zafer olması için yapılması gereken büyü ayini yer almaktadır. Kurban sunulacak tanrılar içinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrısı, Koruyucu Tanrı, Turmitta Kenti Telipinu'su, tüm erkek ve dişi tanrılar, tanrılaştırılmış dağlar,

¹⁴³ Rainer M. Czichon, "Nerik'in İzinde", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.134, Yıl.32, (Mayıs-Ağustos 2010), s.17-18.

¹⁴⁴ Rainer M. Czichon, Oymaağaç Höyük-Nerik Raporu 2011, <http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=149&abschnitt=984> (6 Ocak 2016).
<http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=149&abschnitt=987> (6 Ocak 2016).

¹⁴⁵ Macqueen, s.58, 62.

¹⁴⁶ Serkan Demirel, "Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranan Bazı Sorular", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt.6, Sayı.12, (Yaz 2013), s.198.

¹⁴⁷ Leyla Murat, "Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt.XXVII, Sayı.44, (Eylül 2008), s.181-184.

irmaklar ve Zithariya bulunmaktadır. Bazı Hitit kentlerinin Kaşkalılar tarafından işgal edildiği, Kaşkalılar'ın Hitit tanrılarını küçük düşürdükleri belirtilerek tanrılardan kendi kült merkezlerine göz kulak olmaları, Kaşkalılar'ı yok etmeleri istenmiştir. Ayrıca ayinde Kaşka tanrılarına hitap ederek onları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır.¹⁴⁸

III. Hattuşili'nin kenti geri almasıyla beraber tapınaklar ve özellikle Nerik Fırtına Tanrısı'nın tapınağı restore edilerek Nerik, yeniden Nuntariyaş Bayramı kutlamalarına katılmıştır.¹⁴⁹

Hitit kanunlarına göre vergi ödemeyen kentlerden (Hattuşa, Arinna, Zippalanda) biri de Nerik'dir. İlluyanka Efsanesi ve Purulliyas Bayramı Nerik'te gerçekleştirilmiştir. Nerik'in Hava Tanrısı III. Hattuşili'nin özel tanrısıdır ve Hititlerin önemli tapınaklarından olan dahanga Nerik'te bulunmaktadır.¹⁵⁰ Yazılı belgelerde Nerik kentinde kadınların "Boğa Şarkısı"nı Hatti dilinde söyledikleri ifade edilmiştir.¹⁵¹

2.2.1.3.6 Maşathöyük / Tapigga

Maşathöyük, Tokat il merkezinin güneybatısında, Zile'nin 20 km. güneybatısında, Yalinyazı (eski adı Maşat köyü) köyü'nün 1 km. güney-güneybatısında bulunmaktadır.¹⁵² Tapigga, yüzeyde bulunmuş olan bir çivi yazılı tablet aracılığıyla tanınmıştır.¹⁵³

Beş yapı katı olan Hitit Dönemi en parlak dönemdir. M.Ö. 1300-1200'e tarihlenen, büyük yapıların görülmediği I. yapı katı olan son yapı katı yangın sonucunda zarar görmüştür. Bu döneme ait çıkarılan buluntular arasında dini tablet, hiyeroglifli bullalar, Hitit seramiği, Miken IIIB tipi testiler, Kuzey Suriye'den ithal şişeler ve libasyon kapları bulunmaktadır. II. yapı katında on altı odalı korunmuş durumda olan büyük resmi bina ortaya çıkarılmıştır. Binada tabletler, hiyeroglifli

¹⁴⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.52.

¹⁴⁹ R. M. Czichon ve J. Klinger, "Karadeniz'deki Hititler, Nerik-Zalpa", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.18, (Kasım-Aralık 2010), s.62.

¹⁵⁰ Czichon ve Klinger, s.60-62.

¹⁵¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.137.

¹⁵² TAY, Maşathöyük,

[http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=1965&html=masterdetail.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=1965&html=masterdetail.html&layout=web) (6 Ocak 2016).

¹⁵³ Tahsin Özgüç, "Maşathöyük, Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (466-467), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.466.

bullalar, I. Şuppiluliuma'nın lejandını taşıyan bulla bulunmuştur. III. yapı katında iki anıtsal yapı görülmektedir. Sitadele inşa edilen saray olduğu anlaşılan yapı 72 x 62 m. boyutlarındadır. Kırk beş odası açığa çıkarılan saray iki katlıdır. Depolarda küpler bulunmuştur. Sarayın arşivi de ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde Tapigga Hattuşa'da bulunan büyük krala bağlı bir sınır beyinin, yerel kral veya komutanın merkezidir. Aşağı şehirde saray ile çağdaş olan ve saray ile yakılan tapınak bulunmaktadır. Bir kısmı korunan tapınakta yirmi mekân açığa çıkarılmıştır. Tapınağın kutsal bölümlerdeki odalarının birinde temel taşının altına "temel adak çivisi" olarak gümüş kaplı tunç çivi konulmuştur. Saray ve tapınak buluntuları arasında iki büyük tanrının kutsal hayvanları, hayvan biçimli içki kapları, seramik, damga mühür ve lejandlı bullalar yer almaktadır. IV. yapı katı Eski Hitit Dönemi'ni temsil etmektedir. V. yapı katı Eski Tunç Çağı'nın yangın enkazı üzerine kurulmuştur. Tapigga'nın en eski katı ana kaya üzerine kurulan VI. kat Eski Tunç Çağı'dır (M.Ö. 2500-2000).¹⁵⁴

Tapigga, Kaşkallılar'ın tehditi altında olan bölgenin sınırında kurulmuş önemli bir merkezdir. Burada ele geçirilen Hitit arşivindeki mektuplar ordunun harekâtı, kaçaklar, esirler, teslim olanlar, sürgün edilenler, halkın iskânı, suçluların cezalandırılması, hasatın ve ekinlerin güvenliği gibi içeriğe sahiptir. Ayrıca envanter metinleri de şahıs, rehineler, asker, ekin, günlük ve savaş aletleri listelerinden oluşmaktadır.¹⁵⁵

2.2.1.3.7 Çadırhöyük / Zippalanda?

Yapılan kazılar sonucunda Zippalanda kenti'nin Çadırhöyük olabileceği belirtilmiştir. Çadırhöyük, Yozgat ili'nde yer alan Alışar Höyüğü'nün 13 km. kuzeybatısında, Peyniryemez köyü'nde yer almaktadır.

240 x 185 m. boyutlarındaki höyük'te yapılan kazılarda Hitit Dönemi'ne ait çok sayıda kült eşyası ele geçirilmiştir. Bu buluntular buranın Hititler için önemli bir dini merkez olabileceğini ortaya koymuştur. Hitit çivi yazılı belgelerinde Hitit kralının Zippalanda'ya ve onun etrafında bulunan Daha Dağı'na, Zippalanda Fırtına Tanrısı'nın kutsal ayinlerine katılmak için yaptığı dini yolculuklardan

¹⁵⁴ Özgüç, *Maşathöyük, Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi*, s.466-467.

¹⁵⁵ Özgüç, *Maşathöyük, Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi*, s.467.

bahsedilmektedir. Ayrıca Çadırhöyük'ün önemli bir dini merkez olabileceğini gösteren bir diğer husus kuzeyde bulunan giriş kapısı'dır. 5 m. genişliğinde girişe sahip olan kapı Demir Çağı'nda daraltılmış daha sonra kapatılmıştır. Kentin güneyinde de 15. yüzyıl'a tarihlendirilen bir giriş kapısı daha bulunmuştur. Çadırhöyük civarındaki Çaltepe'nin zirvesine yakın bir yerde 40 x 80 m.'lik taş kalıntıların buranın Hitit kralının dini ayinleri yönettiği tapınak olabileceği düşünülmüştür.¹⁵⁶

R. L. Gorny, Çadırhöyük'teki yerleşimin Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'nın kült merkezi olarak bilinen Zippalanda kült yerleşimi ile eşitlenebileceğini ve bu yerleşimin yakınındaki Çaltepe Dağı'nın da Hititlerin "Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'nın sevgili dağı" olarak adlandırdıkları Daha Dağı ile ilişkilendirilmesini sağlayan kanıtların olduğunu dile getirmiştir. 1986 yılında ele geçirilen bir tablette Zippalanda, Hattuşa ve Arinna ile birlikte önemli olan üç kült merkezi olarak geçmektedir. Zippalanda kentinde gerçekleştirilen önemli bayramların başında ilkbahar ve sonbaharda kutlanan AN.TAḪ.ŞUM ve Nuntariyaşaş Bayramları bulunmaktadır. Yılda birkaç kez tekrarlanan bu bayramlara kralın katılımı da gerekmektedir.¹⁵⁷

Hattuşa'da ele geçirilen çivi yazılı tabletlerde Zippalanda kenti ve buradaki Fırtına Tanrısı kültü hakkında bilgiler bulunmaktadır. Çaltepe'de elde edilen bulguların bu metinlerle uyduğu belirtilerek, Çaltepe ile Daha Dağı özdeşleştirilmiştir. Daha Dağı'nın Zippalanda'ya yakın olduğu yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Çaltepe'nin Çadırhöyük'ten uzaklığı 1 km'den daha azdır. Yine yazılı belgelerde Hitit kralının kente ok atmak için durduğu yerden Zippalanda kentini görebildiği ve Zippalanda'daki halkın da dağ üzerinde yapılanları görebildikleri belirtilmiştir. Çadırhöyük'ten bakıldığında Çaltepe, yine aynı şekilde Çaltepe'den bakıldığında Çadırhöyük net olarak görülmektedir. Tüm bu verilere dayanan R. L. Gorny, Çaltepe'nin Daha Dağı son derece uygun bir aday olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Çadır Höyük 2005-2006 Yılı Kazı Sonuçları, <http://www.cadirhoyuk.org/blog/?p=25> (6 Ocak 2016).
<http://www.cadirhoyuk.org/blog/?p=27> (6 Ocak 2016).

Samuel M. Paley, "The Excavations at Çadır Höyük", **28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Çanakkale, 29 Mayıs-2 Haziran 2006**, I.Cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimin Basımevi, 2007, s.524-527.

¹⁵⁷ Ronald L. Gorny, "2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (I)", **İdol, Arkeologlar Derneği Dergisi**, Sayı.30, Yıl.8, (Temmuz-Ağustos-Eylül 2006), s.11-12.

¹⁵⁸ Ronald L. Gorny, "2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (II)", **İdol, Arkeologlar Derneği Dergisi**, Sayı.31, Yıl.8, (Ekim-Kasım-Aralık 2006), s.8.

Bölgede yapılan kazılarda taştan yapılmış küçük bir boğa figürini bulunmuştur. Buna göre Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'na boğa formunda tapınılmakta ve söz konusu boğa heykelciği de Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'nı temsil etmektedir. Aynı heykelciğin Alişar'da da ele geçmesi aynı kültün her iki yerde de var olduğunu ortaya koymuştur. Yazılı kaynaklardan Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'na, Ankuva kentinde de tapınıldığı öğrenilmiştir.¹⁵⁹

Zippalanda'da, Fırtına Tanrısı kültürünün dışında Daha Dağı, Zippalanda'nın dağları ve ırmakları tapınım görmektedir. Burada AN.TAĞ.ŞUM, NuntariyaŐaŐaŐ, KI.LAM, Purulli Bayramları kutlanmaktadır.¹⁶⁰ Purulli Bayramı'ndan bahseden bir metinde kral Zippalanda Őehrine geldiği zaman genĕ kızlar Hatti dilinde liturjik Şarkılar söyleyerek onu karŐılamaktadır.¹⁶¹

KBo XVI 78 nolu Eski Hitit Krallığı DÖnemi'ne tarihlendirilen bir tablette Zippalanda kenti yedi kent ile beraber geĕmektedir. Metinde Tanrı Taha'nın kapısı olarak geĕen ifadelerden dinsel törenin ya bir tapınak'ta ya da tanrıya ait olan bir dağın eteklerinde geĕtiđi anlaşılmaktadır. Kaynaklara göre de Zippalanda ve Daha Dağı tek kutsal yapıdır. Metinde adı geĕen Őanahuitta, Tapigga, Taptiga, TakaŐtu, Katapa, Karahna, Hattuşa kentleri Zippalanda da yapılacak dini törenin hazırlıklarından sorumlu kentlerdir.¹⁶²

AN.TAĞ.ŞUM Bayramı'nın konu edildiği bir metinde Hattuşa'dan ayrılan tören alayının Haitta bölgesine gittiği, festivalin 32. ve 33. gŐnŐnŐn PiŐkurunva Dağı'nda geĕirildiđini anlatılmaktadır. 34. ve 35. gŐnler HurranaŐŐa etrafında geĕirilir. Kral 36. gŐnde Zippalanda'ya ulaŐır, 37. ve 38. gŐnŐ geĕirmek ũzere Ankuva'ya geĕer. Zippalanda ve Ankuva arasındaki mesafenin bir gŐnlŐk ya da daha az olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir tablette de NuntariyaŐaŐaŐ Bayramı'nı başkent'te kutlayan Hitit kralının daha sonra aşağıya HarranaŐŐi ve Zippalanda kentlerine geĕtiđi anlatılmaktadır. Burada geĕen aşağı kelimesinin ũlkenin gŐneyini belirttiği ifade

¹⁵⁹ Gorny, 2002-2005 Yılları Arasında Ćadır HŐyŐk'te DŐzenlenen Arkeolojik Kazı ĆalıŐmaları İkinci Bin YerleŐimleri (I), s.17.

¹⁶⁰ Del Monte und Tischler, s.505-509.

¹⁶¹ Belkıs Dinĕol, Eski ŐnaŐya ve Mısır'da MŐzik, İstanbul: Eskiĕađ Bilimleri EnstitŐsŐ Yayınları, 1999, s.6.

¹⁶² Maciej Popko, "Zippalanda and Ankuva Once More", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 120, No. 3, (Jul.- Sep., 2000), pp.446.

edilmiştir. Ayrıca kral, şenliklerin 12. ve 13. günlerinde yapılan ziyaretten sonra Tahurpa yolu üzerinden başkent'e geri dönmektedir.¹⁶³

Hitit metinlerinden Alişar (Ankuva) ve Salur Höyük (Katapa), yerleşimlerinin yakın olduğu ve her ikisine de kralın arabasıyla kısa bir sürede ulaşabileceği anlaşılmaktadır. Zippalanda Fırtına Tanrısı'nın heykeli kral ayrıldıktan sonra ilk getirildiği yere Zippalanda'daki tapınağa geri götürülmektedir. Heykelin yerine güvenle ulaştığı haberini krala vermek için Ankuva ya da Katapa kentlerinden birine bir elçi yollanmaktadır. Kral bu kentlerde görevini tamamlayıp kuzeydeki yoldan başkente dönmektedir.¹⁶⁴

Ele geçirilen buluntular buranın dini açıdan önemini ortaya koyacak niteliktedir. Küçük sunum kapları, küçük idol ve figürinler, kırmızı renkli kült kaplarına ait parçalar ve tanrı heykelciklerinin taşınması için tasarlanan araba modellerine ait kilden yapılmış tekerlekler ortaya çıkarılmış buluntular arasındadır.¹⁶⁵

Hitit kanunlarından edinilen bilgilere göre Zippalanda, Arinna ve Nerik kentlerinde çalışan dokumacılar vergiden muaf tutulmuşlardır.¹⁶⁶

2.2.1.3.8 Hüseyindedede

Hüseyindedede Tepesi, Çorum il merkezi'nin güneybatısında, Sungurlu ilçesi'nin kuzeybatısındaki Yörüklü beldesinin güney ucundaki Ağburun mevkinde yer almaktadır. Yapılan kazı çalışmalarında burada bir Hitit kült merkezinin varlığı tespit edilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶³ Ronald L. Gorny, "Zippalanda and Ankuva: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.117, No.3 (Jul. - Sep., 1997), pp.550-551.

¹⁶⁴ Gorny, 2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (II), s.11.

¹⁶⁵ Gorny, 2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (II), s.13.

¹⁶⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 3, s.21.

¹⁶⁷ Tayfun Yıldırım, "Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yılı*, Sayı.XIX, Ankara: 2006, s.339.

Hüseyinde eski Hitit tapınağının İnandıktepe tapınağı ile çağdaş olduğu, Hüseyinde tapınağının M.Ö. 1650 civarında inşa edilip en geç MÖ. 16. yüzyıl'ın sonuna doğru yıkılıp terk edilmiş olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁸

Kısmen korunmuş olan dini yapı yangın sonucunda tahrip olmuştur. Yapının içinde Eski Hitit Dönemi'ne ait kült seramiklerinin içinde bulunan kabartmalı vazoların sayısı bulunan parçalar ile en az dört adet olarak tespit edilmiştir. Bu sayıda kült vazosunun ve çeşitli kült kaplarının varlığına dayanılarak, Hüseyinde'nin yerel fırtına tanrısına tapınılan önemli bir eski Hitit yerleşim yeri olduğu düşünülmüştür.¹⁶⁹ Yazılı metinler aracılığıyla bilinen kült törenlerinin tasvirlerini veren kült vazoları I. Hattuşili ve hemen sonrasına tarihlendirilmiştir.¹⁷⁰

1994 yılından 2007 yılına kadar yapılan kazılarda ortaya çıkarılan altı yapı kompleksinden I no'lu yapı kompleksinin bir depo odasında bulunan iki kült vazosunda yer alan tasvirler Hitit sanatı ve inançları hakkında önemli veriler sunmuştur. Tek frizli olan küçük Hüseyinde vazosundaki "Boğa üstünde durma/atlama" sahnesi Hitit tasvir sanatında görülen bir yeniliktir. Küçük vazonun frizinde Fırtına Tanrısı'nın kutsandığı bir sahne görülmektedir. Diğer sahnelerde saz ve zil eşliğinde şarkı ve halay, zil çalarak yapılan dans yine saz ve zil eşliğinde boğa çevresinde ve üstünde yapılan akrobatik hareketler görülmektedir.¹⁷¹ Kulpsuz olan vazonun üzerinde on üç insan ve bir boğa kabartmasının görüldüğü dini bir tören alayının tasvirindeki boğa üzerinde ters köprü pozisyonunda duran figürün yer aldığı sahnenin benzerleri daha önce Ege'de görülmekle beraber Antakya ve Suriye'ye kadar olan bölgelerde de benzer sahnelere rastlanılmıştır. Figürler soldan sağa doğru ilerler şekilde tasvir edilmişlerdir. Frizin sol baş tarafında el ele tutuşan iki kadın figürü günümüzde halay olarak bilinen dans türünü yapmaktadırlar. Bu dans Eski Hitit tasvir sanatında ilk olması nedeniyle önemlidir. Hitit yazılı metinlerinden bu tür dansların varlığı bilinmektedir. Kadınların oldukça canlı, renkli ve püsküllü giysilere sahiptir. Vazodaki yedi figür müzik aleti çalmaktadır. Diğer beş figür dans etmekte ve akrobatik hareketler yapmaktadır. On üçüncü figür ise boğayı

¹⁶⁸ Tunç Sipahi, "Yörüklü Hüseyinde Çevresinde Yeni Çalışmalar", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yılığ**, Sayı.XIX, Ankara: 2006, s.314.

¹⁶⁹ Yıldırım, *Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu*, s.339.

¹⁷⁰ Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi, "1999 Yılı Yörüklü/Hüseyinde Kazısı", **22. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 22-26 Mayıs 2000**, Cilt.I, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001, s.351.

¹⁷¹ Sipahi, *Yörüklü Hüseyinde Çevresinde Yeni Çalışmalar*, s.313-314.

tutmaktadır. Bu figürün sol elinde bir obje vardır. Bu objenin düzeni sağlamak için, hareketleri başlatma ya da durdurmada kullanılan bir obje olabileceği gibi asa ya da tören baltası olması yönünde de yorumlar yapılmıştır.¹⁷²

Vazoda görülen boğa üzerinde durma hareketi ile ilgili olarak söz konusu tasvirin Ege ve Yakındoğu’da görülen “Bull Leaping/boğa üzerinden atlama” hareketlerinden farklı, Anadolu Hitit kültürüne özgü bağımsız bir tasvir olduğu ve yerel bir fırtına tanrısına yapılan kült töreninin devamının farklı vazolarda anlatılmış olabileceği dile getirilmiştir.¹⁷³ Bir başka yoruma göre Hüseyinde vazosundaki sahne “Rahip tarafından Fırtına Tanrısı’nın Hattiler’e tanıtılması” olarak adlandırılmış bu sahnede boğanın insanların nezrinde ilahi dünyaya geçişi bir törenle gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.¹⁷⁴ Boğa dansından söz eden kırık bir metne dayanılarak da metnin Luvi kökenli, Güney Anadolu’da aranması gereken Lallupiya halkının yaptıkları dans, müzik ve akrobasi gösterileri ile ilgili olduğu ve bu gösteri ile ayinlerin kral, kraliçe, prensler adına onların geleceklerini, sağlıklarını korumak ve tanrıları eğlendirmek amacıyla yapıldığı belirtilmiştir.¹⁷⁵

Küçük Hüseyinde vazosunun yanında I no’lu yapıda aynı odada ele geçen bir Hüseyinde vazosu daha bulunmaktadır. Bu vazonun restorasyonu 2002 yılında tamamlanmıştır. Büyük vazonun ilk parçaları 1997 yılında yapılan yüzey araştırmalarında Hüseyinde tepesinin güney ucundaki Ağburun mevkinde kaçak kazılarla tahrip olmuş alanda ele geçirilmiştir.¹⁷⁶

Büyük Hüseyinde vazosu, 86 cm. yüksekliğinde ve 50 cm. genişliğindedir. İç bükey silindir boyunlu, oval gövdeli, yuvarlak dipli bir forma sahiptir. Kulp hizasında bir kabartı bulunan vazonun iki bölüm halinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Vazonun kırmızı astarının bazı bölümleri yangın nedeniyle renk değiştirmiştir. İnce elenmiş hamurdan yapılmıştır. Gövdenin tamamının kabartmalarla bezenmesi Eski Hitit Dönemi’nin bir özelliğidir. Kabartmalar dört ayrı frizde, kırmızı,

¹⁷² Tunç Sipahi, “Hüseyinde Vazosu, Hitit Sanatında Yeni Bir Sahne” *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.7, (Temmuz 2008), s.66-71.

¹⁷³ Sipahi, *Hüseyinde Vazosu, Hitit Sanatında Yeni Bir Sahne*, s.72.

¹⁷⁴ Savaş Özkan Savaş, “Hititler’de “Fırtına Tanrısı” İle “Boğa Kültü”, *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, Sayı.5, 2002, s.155.

¹⁷⁵ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.149.

¹⁷⁶ Yıldırım, *Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu*, s.340.

krem ve siyah renklerle gösterilmiştir. Frizlerdeki dini sahnelerde kırk bir kabartma figür bulunmaktadır. Figürler vazoya daha sonradan applike edilmiştir. Figürler, kadın, erkek, hayvan, mimari öge, kült objeleri ve araba tasvirinden oluşmaktadır. Erkek ve kadın figürlerinin ellerinde, müzik aletleri, kült kapları, portatif ocak, silah, asa, gibi eşyalar bulunmaktadır. Vazonun geniş bir ağız kısmı vardır. Bu ağız üzerinde birbirine kanallarla bağlı olan karşılıklı boğa başları ve bir tekne bulunmaktadır. Boğalar kısa boynuzludur ve kulakları gösterilmemiştir. Vazonun ağız kenarında görülen düzenleme İnanıktepe vazosunda olduğu gibi tekneye koyulan sıvının borulardan geçmesi ile boğa başlarından vazoya akmasını sağlamıştır. Dini tören esnasında rahip tarafından bir kapta bulunan sıvı tekneye akıtılmaktadır. Böylece bu kapların Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı olan boğa kültü ve libasyon/sunu kültüyle olan ilişkisi ortaya konmuştur.¹⁷⁷

Vazonun en alt frizi olan ilk frizinde yerel fırtına tanrısının boğaları ayaklarını öne doğru uzatmış, öfkeli, hörgüçlü, saldırıya hazır durumda gösterilmiştir. Vazonun dikey kulpları arasında yer alan ikinci frizde dört sahne görülmektedir. İlk sahnede elinde şişe biçiminde bir kap taşıyan bir erkek figürü bulunmaktadır. Sonraki sahnelerde tanrılara sunulmak amacıyla, kısa elbiseli erkek kült görevlilerinin götürdüğü geyik, koç, karaca gibi hayvanlar ve onların önünde dua jestinde bulunan kral, prens ya da rahibe refakat eden başında diadem olan yüksek rütbeli bir şahıs (ikinci derecede bir tanrı ya da rahip) görülmektedir. Son sahnede ibadet ve sunu sahnesi yer almaktadır. Burada başı diademli bir şahıs müzik eşliğinde oturan tanrının önünde ibadet ve sunu sahnesini gerçekleştirmektedir. Burada tanrı arkalıklı bir sandalyede oturmaktadır. Sahnenin başındaki yaşlı müzisyen de Tanrıça İştâr/İnanna'nın enstrümanı olarak bilinen Sümerce GİŞ D INANNA, Hattice zinar/zinir olarak adlandırılan liri çalmaktadır. Vazoda yer alan geyiğin sunu için götürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca yazılı belgelerden geyiğin sunu yapıldığı bilinmektedir.¹⁷⁸ AN.TAḪ.ŞUM Bayramı'nın anlatıldığı metinde¹⁷⁹ olduğu gibi geyiğe libasyon yapılmış olabileceği de düşünülmektedir. Yüksekliği 16 cm. olan ana temanın işlendiği ve en

¹⁷⁷ Yıldırım, *Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu*, s.341, Tayfun Yıldırım, "Hüseyindedeki Vazosu, Eski Hitit Krallık Çağı Sanatına Yeni Bir Katkı", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.7, (Temmuz 2008), s.58.

¹⁷⁸ Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1965, s.132.

¹⁷⁹ Sedat Erkut, "Hititlerde AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme", **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996**, Ankara: Uyum Ajans, 1998, s.193, (KUB XXV 18 II 1 vd.)

geniş friz olan üçüncü frizde sahnenin başındaki kırık ve eksik olan figürler erkek ve kadın müzisyenler olarak tanımlanmıştır. Birinci figürün elinde saz ya da bağlama vardır. Saz çalan figürün önündeki alayda, zil çalan bir kadın müzisyen, dua jesti yapan üzerinde uzun tören giysisi olan birinin omuzunda tanrı asası olan iki rahip, portatif bir ocak taşıyan uzun ve siyah elbiseli bir kadın ve eğri kılıçlar taşıyan iki figür görülmektedir. Ocağın üstündeki alev krem rengi boya ile gösterilmiştir. Merkezi sahnenin ortasında düz damlı sembolik bir tapınak gösterilmiştir. Tapınağın yanında da sunularda kullanılmak amacıyla bir sunak/altar yer almaktadır. Sonraki sahnede bir kült yatağının üzerinde iki kadın figürü görülür. Sağda elbisesinde kemer bulunan bir kadın bir elinde küçük bir kap diğeri fırça ya da benzeri bir nesne ile karşısında duran siyah elbiseli kadının (tanrıça ya da kraliçe) süslenmesine yardımcı olmaktadır. Sahnenin başında duran erkek figür de (tanrı ya da kral) onlara doğru elinde tuttuğu küçük bir kabı uzatmaktadır. Hitit yazılı belgelerinden dini törenlerde tapınaklarda bulunan tanrı ve tanrıça heykellerinin düzenli olarak giydirildikleri, süslandıkları, yedirilip içirilip araba ile bir yerden başka bir yere taşındıkları bilinmektedir. Buna göre yatakta tasvir edilen siyah elbiseli kadının bir tanrı/tanrıça heykelini temsil etmesi durumunda en sağdaki erkeğin töreni yöneten bir baş rahip ya da kral olarak düşünülebileceği ifade edilmiştir.¹⁸⁰ Ayrıca bu sahneye dair farklı yorumlarda yapılmıştır. Vazonun dördüncü ve en üstteki frizinde ilk sırada sırtında yuvarlak ağızlı iri bir testi taşıyan bir erkek figür vardır. Bu ilk figürün önünde yalnızca bir hayvanın korunmuş olan arka ayağı görülmektedir. Sonraki sahnede öküzler tarafından çekilen bir yük arabası bulunmaktadır. Arabanın yüklük kısmı örtüyle kapalıdır. Arabanın içindeki eşyaların Fırtına Tanrısı'nın kültüyle ilgili olarak kutsal eşyalar olabileceği belirtilmiştir.¹⁸¹ Arabanın arkasında da uzun başlıklı bir rahibe ile beraber baş kısmı eksik olan siyah elbiseli bir kadın (tanrıça) taşınmaktadır. Rahibenin elinde yalnızca sap kısmı görünen bir obje bulunmaktadır. Arabayı çeken hayvanları da yalnızca baş ve boyunduruk kısımları korunmuştur. Sonraki kısımda arabanın okluğundan tutmuş elinde bir obje taşıyan süslü bir elbisesi olan refakatçi bir erkek figür görülmektedir. Bu sahneden sonra da müzik ve dans sahneleri yer almaktadır. Saz çalan iki erkek ile zil çalan bir kadın eşliğinde oynayan kadın/rahibe dansçılar vardır. Elleri havaya

¹⁸⁰ Yıldırım, *Hüseyindedede Vazosu, Eski Hitit Krallık Çağı Sanatına Yeni Bir Katkı*, s.64.

¹⁸¹ Yıldırım, *Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu*, s.346-347.

kaldırarak, parmakları şıklatarak yapılan bu dans “*taraskana dansı*” olarak adlandırılmıştır.¹⁸² Burada yeni bir dans türü görülmektedir. Bir önceki ana sahne müzik ve dans eşliğinde kutlanmaktadır.¹⁸³

M.Ö. 16. yüzyıl sanatının gelişmiş bir örneği olan Hüseyindedede vazosunda AN.TAŞ.SUM ve Purulli Bayramları’nda yapılan törenlerin tasvir edilmiş olma olasılığı bulunmaktadır.¹⁸⁴

2.2.1.3.9 Bitik

Bitik Höyük, Ankara il merkezinin 42 km. kuzeybatısında Bitik köyü’nde yer almaktadır. Mürted Ovası’nda bulunan höyük 18 m. yüksekliğinde 240-250 m. çapındadır.

Bitik Höyük ile ilgili en önemli buluntu Hitit Dönemi’ne ait olan Bitik vazosudur. Bitik Höyüğü’nde köylüler tarafından bulunan üzerinde insan kabartmaları olan iri bir küpün parçalarının müzeye getirilmesi sonucunda R. O. Arık tarafından yapılan kazı ile höyüğün Hitit çağında iskân gördüğü ve önemli bir Hitit kenti olduğu anlaşılmıştır.¹⁸⁵

Bitik vazosu, üzerinde krem rengi kabartmaları olan, toprak rengine bakan kırmızı renkli, iyi aıklı bir vazodur. Gövdesi, aralarında geometrik bezekli ağ motifi bantlar olan frizlere ayrılmıştır. Figürler kadın ve erkeklerden oluşmaktadır.¹⁸⁶ Dört şerit kulplu, yumurta gövdeli, geniş ağızlı, ağız kenarı dışarı taşkın vazo silindir boyunludur. Kulplar gövdeye dik olarak yapıştırılmış vaziyette omuzu karnın en geniş kısmı altına bağlamaktadır. Beş kısma bölünen vazunun altı kabartma şeridi vardır. Yukarıdan ikincisi üçlüdür. Üzerinde insan kabartmaları olan üç kısım daha geniş, boya ile bezenen iki kısım daha dardır. Kabartma olan figürler daha ince çamurdan yapıp vazoya sonradan yapıştırılmıştır. Vazonun kabartmalarından ve son sahnenin alanından

¹⁸² Ahmet Ünal, **Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul: Etibank, 1999, s.233.

¹⁸³ Yıldırım, *Hüseyindedede Vazosu, Eski Hitit Krallık Çağı Sanatına Yeni Bir Katkı*, s.60-65., Yıldırım, *Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu*, s.342-348.

¹⁸⁴ Yıldırım, *Hüseyindedede Vazosu, Eski Hitit Krallık Çağı Sanatına Yeni Bir Katkı*, s.65.

¹⁸⁵ Tahsin Özgüç, “Bitik Vazosu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt.XVI, Sayı.1-2, (Mart-Haziran 1958), s.1.

¹⁸⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.56.

kabartmalı dördüncü bir kısmın yokluğu da anlaşılmıştır.¹⁸⁷ Dinsel temalı vazoda kutsal evlenme sahnesi görülmektedir.¹⁸⁸

Vazonun ikinci yani ortadaki sahnesinde alanın yüksekliği 13,5 cm.'dir. Figürlerin boyu bu alanı doldurmaktadır. Altı insan kabartmasından iki tanesi tam durumdadır. Üçüncü figürün dizlerinden aşağısı, dördüncü figürün baş ve yüzünün bir kısmı ile ökçesi ve eli, kulbun diğer tarafındaki beşinci figürün hırpalanmış durumdaki başı ve omuzundaki ucu kıvrık olan aleti, altıncı figürün de aynı şekilde aleti ve kısmen başı korunmuştur. Sağa doğru yürür vaziyette olan kabartmaların yüzleri, bacakları, elleri, taşıdıkları kaplar kırmızı astarlıdır. Takma saçları, saç örgüleri siyaha boyalıdır. Elbiseleri krem renginde diz kapaklarının üst kısmına kadar inen kısa etekli, kuyruklu, yırtmaçlı ve kemersizdir. Boynu örten elbisenin kuyruğu diz kapağının altına kadar inmektedir. Figürlerin sol bacakları ileride sağ bacakları geride durmaktadır. Sivri uçlu ayakkabılar krem astarlı ve kahverengidir. Figürlerin yüzleri, ucu sivri kemersiz büyük bir burun, patlak ve geniş bir göz, büyük ağız, kalın dudaklar, etli yanaklar, yumuşak bir çene, dar bir alın olarak tasvir edilmiştir. Figürlerden ikisinin iri yassı madeni küpeleri vardır. İlk figürün başı ve gövdesi profilden tasvir edilmiştir. Figürün sırtında gövdeyi çapraz olarak geçen kırmızı bir iple taşınan yumurta gövdeli uzun boyunlu, yuvarlak ağızlı bir testi bulunmaktadır. Figürün ileri doğru uzatılmış sol kolu dirseğinden bükülmüş vaziyette eli, baş parmağı dik olarak yani bir ibadet jestinde tasvir edilmiştir. İkinci figürün başı ve bacakları profilden göğsü cepheden gösterilmiştir. İki elinde tuttuğu geniş ağızlı çift kulplu derin çanağı taşımaktadır. Çanakta katı yiyecek maddeleri bulunmaktadır. Yiyecek ve içki taşıyan bu figürlere dayanılarak bu sahnenin bir ziyafet sahnesinin devamı olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁹ Üçüncü figürün yalnız bacakları ve elbisesinin kuyruğunun ucu korunmuş durumdadır. Olasılıkla bu figür de bir nesne taşımaktadır. Dördüncü figürün sol eli dua jestinde tutulmuştur. Beşinci ve altıncı figürlerin de omuzlarında kısa lituus'a benzeyen birer alet bulunmaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.2-3.

¹⁸⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.56.

¹⁸⁹ A. M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.112.

¹⁹⁰ Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.3.

Vazonun boynunun üstünde yer alan birinci sahnede sundurmalı bir yapı görülmektedir. Bu sundurmanın altında alçak iskemlelerde oturan sol tarafta erkek sağ tarafta kadın, kutsal olduğu düşünülen bir çift tasvir edilmiştir (Resim 12). Erkeğin üzerinde uzun bir elbise, sol elinde bir içki kupası vardır. Kadın da uzun bir örtü görülmektedir. Erkek sağ eli ile kadının yüzünü açmaktadır. Sağ tarafta direğin arkasında oturanlara göre daha büyük tasvir edilen bir kadının alt kısmı görülmektedir.¹⁹¹ 8 cm. boyundaki erkeğin şerit halinde tabureye kadar uzanan uzun, siyah saçları ve küpeleri vardır. Kadının boyu 7. 4 cm'dir. Her ikisinin de baş ve gövdeleri profilden tasvir edilmiştir.¹⁹²

Bu sahne ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. E. Akurgal, sahneyi “*Hieros Gamos/Kutsal evlenme*” tasvirinin dünya tarihindeki en eski örneği olarak yorumlayarak vazodaki bu kutsal şölenin olasılıkla soylu bir çifte, bir prens ve prensese ait olabileceğini ancak Hitit dininde kutsal evlenmenin erkek baş tanrı ile ana tanrıça arasında olduğunu belirtmiştir.¹⁹³ T. Özgüç, birinci sahnede tapınağın dışarıdan görünen önü açık kısmında tanrıların evliliğinin kutlandığını kabul edilebileceğini ve sahnede herhangi bir sembol, yazı işareti, tanrılara özgü olan başlık ya da silahlara rastlanmadığını belirtmiştir.¹⁹⁴ M. Darga da İnanlık ve Bitik vazolarında görülen çiftlerin tanrılığını simgeleyen atribülerin verilmemiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵

Vazonun üçüncü, en alttaki bölümünde küçük bir kısım korunmuş durumdadır. Burada aralarında 7 cm. mesafe olan karşılıklı iki erkek figür bulunmaktadır. İleri doğru uzatılmış ellerinde, yüzlerinin hizasında kırmızı renkli ve sivri uçlu olan hançer ya da bıçak tutmaktadırlar. Siyah saçlıdırlar ve küpeleri yoktur.¹⁹⁶

Vazoya yapıştırılamayan diğer parçalardan en büyük olanı vazonun 2-3. kısmına boya ile nakışlı olan ikinci şeridine aittir. Üstteki şahsın belden aşağısı korunmuştur. Elbisesi, ayakkabıları, adım atış tarzı ikinci sahnede tasvir edilen erkeklere benzemektedir. Olasılıkla sırtında bir şey taşımaktadır. Bunun ikinci sahnede

¹⁹¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.56.

¹⁹² Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.6.

¹⁹³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 7. Basım, Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998, s.131.

¹⁹⁴ Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.5.

¹⁹⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.64.

¹⁹⁶ Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.7.

yeri belli olmayan yedinci erkek figürü temsil ettiği düşünülmüştür. Bir diğer parça vazonun sonuncu tasvirli sahnesine aittir. Bu parça küpeli, çalpara çalan profilden işlenmiş bir figürdür. Saçları siyah, yüzü, elleri kırmızı, elbisesi, çalparası krem renklidir. Boya ile nakışlı şeridi ve yivleri korunmuştur. Bu parçasında birinci sahaya ait olduğu belirtilmiştir. Son parçanın nereye ait olduğu bilinmemektedir. Baş profilden gövdesi cepheden küpeli bir erkek figür bulunmaktadır. Parçanın kenarındaki ufak el kalıntısından elin dua jestinde tasvir edildiği ve diğer kolun da bir şey taşımış gibi arkada durduğu anlaşılmaktadır. İkinci sahneye ait olduğu tahmin edilmiştir.¹⁹⁷

Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen Bitik vazosunda yer alan tasvirlerin kutsal evliliği konu ettiği ifade edilmiştir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Fırtına Tanrısı'nın evlilikleri kutsal evlilik olarak kabul edilse de buradaki çiftin bir prens ve prenses olma olasılığı da bulunmaktadır.¹⁹⁸

2.2.1.3.10 İnandıktepe

İnandıktepe, Çankırı-Ankara yolu üzerinde Çankırı'nın 22 km güneyinde İnandık köyü yakınlarında yer almaktadır. İnandıktepe Höyüğü'nde bulunan beş yapı katından IV. yapı katında yangınla tahrip olduktan sonra terk edilmiş olan bir Hitit tapınağı bulunmuştur. Tepenin topografik yapısına uygun olarak inşa edilen tapınak 65 x 45 m. boyutlarında ve dikdörtgen planlıdır. Tapınağın sağlam temellerinden ve bazı depo odalarından iki katlı olduğu anlaşılmıştır. Binanın sırt kesimi üç katlıdır. Bazı odaların tabanlarında çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Aditon'u bulunamayan tapınağın kuzeydeki depo odaları korunmuştur. Burada büyük bir erzak küpünün içinde bağış belgesi türünde bir tablet bulunmuştur. Tablet, K. Balkan tarafından I. Hattuşili'nin hükümdarlık döneminin ortalarına tarihlendirilmiştir. Eski krallık dönemine ait anıtsal yapıların varlığı Anitta metni ve I. Hattuşili'ye ait tabletlerden bilinmektedir. Bu belgelere göre Anitta, Neşa'da Taht Tanrıçası Halmaşuit'e ve Fırtına Tanrısı'na tapınaklar inşa ettirmiştir. Hattuşili'nin belgesinde de güney seferlerinden getirdiği ganimetlerin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın ve kızı Tanrıça Mezzulla'nın tapınaklarına taşındığı anlatılmaktadır. Bu bilgiler Eski Hitit

¹⁹⁷ Özgüç, *Bitik Vazosu*, s.7.

¹⁹⁸ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.131.

Dönemi'ne ait tapınakların varlığı ortaya koymaktadır. Bu nedenle İnandıktepe önem taşımaktadır.¹⁹⁹

İnandıktepe'de ortaya çıkarılan buluntular buranın bir tapınak kenti olduğunu desteklemektedir. Söz konusu bağış belgesinde geçen Hanhana kentinin İnandıktepe olduğu düşünülmüştür. Belgede Hanhana kentinde “Vekilharç” (LU AGRIG)'lık²⁰⁰ görevinde olan Tuttulla ifadesi geçmektedir. Hanhana'nın önemli bir kült merkezi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Hanhana'nın İnandık ile eşitlenebileceği ifade edilmiştir.²⁰¹ Ancak bu görüşe karşıt olarak İnandık'ın Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmesine karşılık Hanhana'nın İmparatorluk Dönemi'nde öne çıktığı, diğer belgelerde Hanhana'nın Nerik gibi kentlere olan yakınlığına ve kentin Kızılırmak'ın batısında yer aldığına dair herhangi bir bulgunun olmadığı belirtilmiştir.²⁰²

Hanhana kentinde ise kült olarak Alazha'nın Fırtına Tanrısı, Hanhana'nın Telipinu'su, Hanhana'nın Maması, Takuşka Dağı, Hanhana'nın dağları ve nehirleri, Hanhana'nın Fırtına (DU) Tanrısı, kültleri bulunmaktadır. Ayrıca Hanhana'nın Telipinu'su, I. Şuppiluliuma'nın yazdırdığı tabletlerde yemin tanrıları arasında geçmektedir.²⁰³

İnandıktepe'nin bir tapınak kenti olduğu görüşünü destekleyen unsurlardan biri de burada bulunmuş olan bir kült vazosudur. Tapınak'ta ele geçirilmiş olan vazo Hitit tarihi ve sanatı açısından oldukça önemlidir. Genellikle kült merkezlerinde açığa çıkarılan kült vazolarının arasında İnandık, Eskiyyapar örnekleri bu alanda önemli eserlerdir. İnandıktepe tapınağında ele geçen vazoda kutsal evlenme töreni “Hiero Gamos” detaylı olarak anlatılmıştır (Resim 13). 82 cm. yüksekliğinde, silindir boyunlu, oval gövdeli, dört simetrik kulplu vazunun gövdesi dört frize bölünmüştür. Bu frizlerde kabartmalar yer almaktadır. Vazonun ağız kenarı içini çeviren borunun iki ucu ağız kenarı üzerine yapılmış iki tekneye bağlıdır. Tekneye

¹⁹⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.30-33., Kemal Balkan, **İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağı'na Ait Bir Bağış Belgesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s.1, 33-37.

²⁰⁰ Hitit metinlerinde LU AGRIG olarak geçen bu görevliler Kraliyete ait depoların idaresinden sorumluydular. Singer, *The Agrig in the Hittite Texts*, s.97-127.

²⁰¹ Balkan, s.5., Sedat Alp, “Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri”, **Bellekten**, Cilt.XLI, Sayı.164, (1977), s.651.

²⁰² Macqueen, s.181.

²⁰³ Del Monte und Tischler, s.76-77.

konulan içki boruya bağlı boğaların ağzından vazoya akmaktadır. Vazo bu şekliye bir libasyon kabı özelliği taşımaktadır. Vazodaki figürler kalıba döküldükten sonra vazoya yapıştırılmıştır.²⁰⁴

Vazonun frizlerinden en alttaki 1. frizde, törende kullanılacak olan kapların hazırlanması, lir ve saz çalan müzisyenlerin eşliğinde sunağın iki yanına oturmuş tanrıların yemeği ve iki rahibin dansı tasvir edilmiştir. Müzisyenler bütün sahnelerde görülmektedir. 2. frizde Fırtına Tanrısı'nın bir kaide üzerindeki kutsal hayvanı boğa heykelinin önünde boğa kurban edilmektedir. Kral, sol kolu dua jestinde kadehle tanrıya boğa kanı sunmaktadır. Bir figür de lir çalmaktadır. Göğsü cepheden işlenmiş dua jestinde bulunan uzun boylu erkek adak sunanları figürleri (rahipleri ?) tanrı huzuruna götürmektedir. 3. sahnede sunak taşıyan iki erkek ve küçük figür görülmektedir. Friz, sunağın karşısında oturan tanrıya içki sunan ve lir çalanlarla tamamlanmıştır. 3. frizde tanrı ve tanrıçayı temsil eden kral ve kraliçe kutsal evliliği gerçekleştirmektedir. Bir yatak üzerinde oturmaktadırlar. Kraliçenin duvağı, karşısında bulunan kral tarafından açılmaktadır. Yatağın önünde vazo ve sunak bulunmaktadır. Kerpiç tapınağın düz çatısı üzerinde bir rahibe çalpara çalan kadınla saz çalan erkek arasında dans etmektedir. Daha küçük olarak gösterilmişlerdir. Tapınağın karşısında kılıç tutan iki erkek, lir çalan müzisyen, hediye dolu bir tabla taşıyan figür, omzunda Hitit krallarının taşıdıkları lituus/kalmuş'a benzeyen bir objeyi tutan figür, onu da dua jestinde rahip ve çalpara çalan iki kadın izlemektedir. 4. frizde evlenme sahnesi görülmektedir. Kadının uzun elbisesi alttaki frizde yatakta oturan tanrıçanın elbisesinden farklıdır. Erotik sahnede erkek başını arkaya çevirmiştir ve kendisine sırtı dönük şarkı söyleyip çalpara çalan kadına bakmaktadır. Çalpara çalan kadınlar arasında saz çalan erkek, gösterilerini yapan iki akrobatı küçük figür ve çalpara ve lir çalanlar izlemektedir. Vazolarda tapınak sembolik olarak gösterilmiştir. Üç örnek dışında figürlerin tanrı olduklarını belirten atribütleri bulunmamaktadır. İkinci İnandıktepe

²⁰⁴ Tahsin Özgüç, "Eski Hitit Çağı Seramiği, Kült Vazoları", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde (500-501), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.500., Darga, *Hitit Sanatı*, s.54-55.

vazosunda da kült sahneleri tasvirlerinin yanında sunak, zambak resimleri, ankh motifi, ve kanatlı güneş kursu görülmektedir.²⁰⁵

İnandık ve Bitik gibi kabartmalı vazolarda ana konunun içinde kutsal evlenmenin de olduğu bir kült töreni/bayramı olmakla beraber bu bayramın veliahtın baş rolde olduğu Haşşumaş Bayramı olabileceği ifade edilmiştir.²⁰⁶

Alışar, Alacahöyük, Boğazköy'de olduğu gibi İnandıktepe kazılarında da hayvan heykelleri açığa çıkarılmıştır. Aslan ve boğa biçimli kaplar sıvı kurbanlarında kullanılmaktadır. İnandıktepe tapınağında bulunan boğalar, aynı yapı içinde bulunan toprak bağış belgesi ile I. Hattuşili dönemine tarihlendirilmiştir.²⁰⁷ Tapınaklarda kült objeleri olarak korunan, kırmızı astarlı, sırtları emzikli, yularlı bu tür boğa figürleri Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanlarıdır.²⁰⁸

2.2.1.3.11 Karahna

Murşili'nin yıllıklarında ve III. Hattuşili'nin yazıtlarında geçen Karahna kenti, Marişta şehir adı ile Taggaşta memleketine sınır olarak geçmektedir. Bu metinlere göre Karahna kenti Çorum ili sınırlarına yerleştirilmiştir.²⁰⁹ M. Darga, Karahna kentini Çorum'dan ziyade Hattuşa'nın kuzeyinden, doğuda Elbistan yöresine uzanan bölgede araştırmak gerektiğini ifade etmiştir.²¹⁰

Karahna kenti, Karahna kenti Koruyucu Tanrısı'nın kültü ve Koruyucu Tanrı'nın başkentidir. Karahna kenti Koruyucu Tanrısı kültü Hitit panteonunda kutsanan koruyucu tanrılar (^DKAL) hiyerarşik dizisinde önemli bir yere sahiptir.²¹¹ Karahna kenti tanrıları olarak Fırtına Tanrısı, Tanrı KAL/LAMA, Tanrı ALA, Harabenin Fırtına Tanrısı, Karahna'nın dağları ve ırmakları geçmektedir.²¹² Burada kutsanan tanrılar şu şekildedir; Koruyucu Tanrı, Fırtına/Hava Tanrısı, Ormanın Koruyucu Tanrısı. Muvatalli'nin duasında (KUB VI 45) daha farklı bir sıralama

²⁰⁵ Özgüç, *Eski Hitit Çağı Seramiği, Kült Vazoları*, s.500-501. (İnandık kült vazosundaki sahnelerin anlatımı ve yorumu denemesi için, *Alp, Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.18-27.)

²⁰⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.56.

²⁰⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.42.

²⁰⁸ Özgüç, *Eski Hitit Çağı Seramiği, Kült Vazoları*, s.501.

²⁰⁹ Garstang ve Gurney, *The Geography Of The Hittite Empire*, s.25.

²¹⁰ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.4.

²¹¹ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.3.

²¹² Del Monte und Tischler, s.177-180.

görülmektedir. Karahna kenti Fırtına Tanrısı, Karahna kenti Koruyucu Tanrısı, Tepenin Koruyucu Tanrısı.²¹³

Karahna kenti kült envanteri (KUB XXXVIII 12), adlı belge büyük kült merkezlerindeki tapınakların personelinin sayısı hakkında bilgi vermektedir. M. Darga, Karahna kentinin Koruyucu Tanrısı'nın tapınağındaki personel sayısının çokluğunu belirterek, bu kişilerin çeşitli mesleklere sahip olduğunu ayrıca NAM.RA²¹⁴-deporte'lerin burada hizmette kullanıldığı dile getirmiştir. Bunlara dayanarak bu tapınağın sosyo-ekonomik bir düzende dini bir merkez olduğunu belirtmiştir. Hattuşa'da Aşağı Şehir'de bulunan çift aditonlu 1 no'lu tapınak, çevresinde bulunan yapılar ve burada ele geçen buluntular ile söz konusu belgenin karşılaştırılması durumunda Karahna kentinde M.Ö. 13. yüzyıl'da aynı şekilde gelişmiş bir tapınak mimarisinin düşünülebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu tapınak tek bir tanrı kültürünü değil ikinci derecede önem taşıyan tanrıların kültürünü de barındırmaktadır. Şehrin baş tanrısı olan ^DLAMA Karahna bayramları metninde (CTH 381) koruyucu tanrıların sırasında en baştaadır. Kutsal hayvanı da geyiktir.²¹⁵

Karahna kentinde Lihzina kentinin baş tanrısı olan Hava Tanrısı'nın kültü de bulunmaktadır. Bu tanrı için kentte yıl içinde "Gök Gürültüsü Bayramı" ve "Hasat Alma Bayramı" olarak iki bayram yapılmaktadır. Bayram sırasında tanrıya kurban sunulmaktadır. İlgili metinde (öy II 6-8) tanrıya beş adet koyunun kurban olarak sunulması ve bu sunumdan sonra Karahna kenti saray adamları tarafından yapılacak olan yiyecek sunumları anlatılmıştır.²¹⁶

Karahna kentinde, "Tahıl Yığıını Bayramı", "Ölü Ruhları İçin Anma Günü Bayramı", "Orman Bayramı", "Yağmur Bayramı", "Tarla Sürülmesi Bayramı", "Bağ Bozumu Bayramı", "Meyve Toplama Bayramı", "Sonbahar Bayramı", gibi bayramların da kutlandığı görülmektedir.²¹⁷

²¹³ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.19.

²¹⁴ Sedat Alp, "Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Belleten*, Cilt.XIII, Sayı.50, (1949).

²¹⁵ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.4, 19.

²¹⁶ Muhibbe Darga, "Hitit Yazıtlarında Geçen *taršan* Sözcüğünün Anlamı Hakkında", *Anadolu Araştırmaları*, Cilt.8, (1980), s.64.

²¹⁷ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.13-28.

Karahna kenti tapınak personeli arasında kültün ruhani yönüyle ilgili olan yüksek rahipler, ruhaniler, Hitit rahibelerinin en yüksek sınıfını oluşturan tanrının anası unvanını taşıyan kadınlar, tanrı anası kızı ve kâtipler de bulunmaktadır.²¹⁸

Karahna kenti kült envanteri, büyük kült merkezlerindeki tapınakların personeli hakkında bilgi vermektedir. Karahna kenti Koruyucu Tanrısı tapınağının personelinin sayıca çokluğu (775) ve çeşitli meslek gruplarının da varlığı tapınağın faal bir merkez olduğunu göstermektedir. Kült envanter metinleri de Hitit dini ve tapınakları hakkında bilgi vermelerinin yanı sıra bu tapınaklarda dini faaliyetler ile beraber sosyal ve ekonomik faaliyetlerinde var olduğunu ortaya koymaktadır.²¹⁹

2.2.2 Mimari Yapılarda Görülen Bezemeler

2.2.2.1 Tanrılar Savaşını Konu Alan İki Ortostat Parçası

M.Ö. 15. ve 14. yüzyıllar ait Boğazköy'de bulunmuş tanrılar savaşını konu alan iki ortostat parçası ikinci kez kullanılmıştır.²²⁰ 1959 yılında yapılan kazılarda ele geçen ortostat parçasının üzerinde yükseklikleri 4 mm. olan kabartma eskizler yer almaktadır. Olasılıkla gökten düşen bir tanrıya yönelik savaş sahnesi tasvir edilmiştir. Diğer ortostat parçası 52 x 64 cm. boyutlarında (granit türevi/yeşil chlorit) bir parçadır. Bu parçada da boyları 34 cm. olan iki figürlü bir tanrılar savaşı sahnesi görülmektedir. Figürlerin üzerinde geleneksel giysileri, tek boynuzlu konik sivri başlıkları, sivri uçlu burnu kalkık ayakkabıları bulunmaktadır. Sahnede tanrı yere düşürdüğü diğer figüre mızrakla saldırmaktadır. Bu parçanın üst kısmına ait olan parça 1977 yılında bulunmuştur. Tanrılar savaşının görüldüğü tasvirlerde erkeklerin tanrı olduğunu gösteren sivri başlıkları bulunmaktadır. Savaş arabasının da yer aldığı sahnede üstte bulunan mızraklı tanrı atın altındaki figüre saldırmaktadır.²²¹

²¹⁸ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.22-25.

²¹⁹ Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*, s.4, 17.

²²⁰ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.487.

²²¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.129.

2.2.2.2 Alacahöyük Ortostatları

Alacahöyük mimari bezemeler açısından oldukça zengin örneklere sahiptir. Burada dini içeriğe sahip ortostatlar bulunmaktadır. Şehrin güneydoğusunda tapınak-sarayaya yönelik Sfenksli Kapı'da 2 m.'den daha yüksek olan iri bloklarda apotropeik bir anlam taşıyan dişi sfenks protomları yer almaktadır.²²² Kapı geçidinde sağ tarafta çift başlı kartalın üzerinde bir erkek figür, sol tarafta belden aşağısı korunmuş olan bir kadın giysisi görülmektedir. Bu figürlerin kral çiftine ait olabileceği belirtilmiştir.²²³ Batı kulesi'nin altındaki ortostatlarda kült-libasyon ve av sahneleri görülmektedir. Altta yer alan kült-libasyon sahnesinde bir kaide üzerinde Fırtına Tanrısı'nın simgesi olan boğa durmaktadır. Boğa'nın önünde de bir sunak vardır. Arkada kral ve kraliçe dua pozisyonundadır (Resim 14). Diğer bloklarda kurban edilecek olan keçi ve koçları getiren bir hizmetkâr, törene katılan üç kült görevlisi, merdiven ve hançerle gösteri yapan figürler, çalgıcılar ve en batıdaki ortostatta tamamlanmamış bir boğa kabartması ya da boğa ritonu yer almaktadır.²²⁴ Üst tarafta yer alan ortostatlarda diz çökmüş bir avcı, geyik ve domuz avları, otlayan bir geyik, bir diğer avcı figürü tasvir edilmiştir.²²⁵ Av kabartmaları arasında yer alan bir aslan avı kabartmasında sağ tarafta aslanın başına iki eli ile tuttuğu kargı ya da mızrak ile saldıran bir avcı figürü görülmektedir. Aslan, iki av köpeği arasındadır. Başka bir ortostat bloğunda saldırıya hazır, öne eğilmiş dili dışarıda, gergin bedeni ile bir boğa tasvir edilmiştir. Pençelerinin arasında dana tutan aslan bloğunun üst sırada girişin köşesinde yer aldığı, pençelerinde bir insan tutan aslan protomlu bloğun da doğu kulesi'nin ikinci sırasında kapı girişinin köşe bloğu olduğu düşünülmektedir. Bu aslan protomlarının gövdeleri de işlenmiş oldukları bloğun uzun tarafında kabartma olarak işlenmiştir. Batı kulesi'nin köşe ortostatının iç taraftaki yüzeyinde bir kült töreni sahnesinde çıplak çocuk ve rahip figürü yer almaktadır. Kral ya da rahip olduğu düşünülen figür iki eli ile yarım ay biçimindeki iki delikli tören baltasını tutmaktadır. Sfenksli Kapı'nın doğu kulesi'nin cephe ortostatlarında batı köşesinde yüzü doğuya dönük olan bir tanrıça

²²² Darga, *Hitit Sanatı*, s.130., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.487.

²²³ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

²²⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.133-134.

²²⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.147-150., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

oturur vaziyettedir. Tanrıça sol elinde olasılıkla bir ayna, sağ elinde de bir kadeh tutmaktadır. Üç erkek tanrıçaya doğru dua jestinde ilerlemektedir. Yerleri saptanamayan ortostatların birinde bir kült sahnesinde bir postament önünde yere elindeki testiden libasyon yapan kral ve kraliçe, bir diğer ortostatta oturmuş durumda tasvir edilmiş olan Fırtına Tanrısı'nın karşısında dua jestinde bir erkek figür görülmektedir.²²⁶ Figürün kral olduğu düşünülmektedir. Tanrının kimliği boynuzlu sivri başlığı ve başının hizasında bulunan hiyeroglif lejant ile gösterilmiştir.²²⁷ Yeri belli olmayan ancak doğu kulesi'nin iç tarafında olduğu düşünülen bir ortostatta da kısa giysili genç erkek figürler yer almaktadır.²²⁸

Söz konusu kabartmalarda tanrılar adına kutlanan dinsel bayramlardan biri sahnelenmektedir. Ülkenin en yetkin din görevlileri olan kral ve kraliçenin önderliğinde, diğer din görevlileri, kült objelerinin ve kurban hayvanlarının getirilişi, tanrılara sunulan vahşi hayvanların avlanması, içki sunusu, müzik ve akrobasi etkinlikleri tasvir edilmiştir. Hitit yazılı belgelerinden edinilen bilgilere göre tüm bu faaliyetler tanrılar adına onların eğlendirilmesi için yapılmaktadır.²²⁹

2.2.2.3 Hattuşa-Boğazköy Yukarı Şehir Sur Kapıları

Hititlerin başkenti Hattuşa'nın çevresi savunma amaçlı olarak sur ile çevrilmiştir. Bu surda bulunan kapılardan günümüze kadar sağlam olarak gelen Kral Kapısı, Sfenksli Kapı (Yer Kapı) ve Aslanlı Kapı Yukarı Şehir'in güneyinde görsel özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Hattuşa'da önemli olan altı şehir kapısı bilinmekle beraber bu üç kapı en çok tanınan kapılardır.

Kral Kapısı; şehrin doğusunda yer almaktadır. Şehre bakan yüzünde sol (kuzey) kapı taş pervazının üzerinde insan boyutundan daha büyük sağa yönelmiş genç bir tanrı tasviri bulunmaktadır (Resim 15). Gövdesinin belden aşağısı ve başı profilden, çıplak olan bedeninin üst kısmı cepheden gösterilmiştir. Figürün başında

²²⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.142, 144-147, 149-151.

²²⁷ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

²²⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.142.

²²⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.152., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

bulunan sorguçlu, yanaklıkl ve sivri uçlu miğferdeki²³⁰ boynuzlardan bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Figür yürürken tasvir edilmiştir. Tanrının vücudu, giysisi ve silahları detaylı olarak işlenmiştir. İri kemerli bir burnu ve dolgun bir yüzü vardır. Genellikle Hitit tanrıları sivri uçlu ayakkabılarla gösterilmektedirken burada tanrı çıplak ayaklı olarak tasvir edilmiştir. Tanrının silahlarından dolayı savaşçı bir tanrı olduğu düşünülmektedir. Belinde bulunan kalın kemerinin altında sol tarafta kabzası hilal biçiminde ucu kıvrık kısa bir kılıç vardır. Sağ elinde de bir tören baltası tutmaktadır.²³¹ Kral Kapısı'ndaki figürün tanrı olduğunu belirten Hitit Hiyeroglifi tanrı/elips işareti silinmiş olmasına rağmen eski resim ve mulajlarda görülmektedir.²³²

Hitit panteonunda kapıları koruyan tanrılar olarak Şalvanieş-Şalvani Tanrıları ve Hatti kökenli olan Tanrı Zilipura/Zilipuriya bilinmektedir. Hatti kökenli olan Savaş ve Veba Tanrısı Şulinkatte koruyucu niteliği nedeniyle yeni yapıların kapıları ile ilgilidir. Kapıda yer alan tanrı giysileri içinde olan bu tanrının Şulinkatte olabileceği ifade edilmiştir. Hattice ve Hititçe çift dille bir belgede KUB II 2 III 48-56=(CTH 413 B), yeni bir saray kurulduğunda saray kapısına güvenliği sağlamak için sürgü tahtasının yerleştirilmesi sırasında yapılan majik ritüel töreninde Tanrı Şulinkatte rol oynamaktadır. Buna göre tanrı yeni yapıyı koruyarak içeriye kötülüklerin girmesini engellemektedir. Ayrıca bir heykel tasviri yazıtında da özel bir Şulinkatte Tamarmara Şehri Tanrısı'ndan bahsedilmektedir. Silahı ve simgesi kılıç olan şehrin iç tarafına tasvir edilen Kapı Tanrısı böylelikle şehre kötülüğün girmesini engelleyerek yalnızca iyiliğin ve iyi insanların girmesini sağlamaktadır.²³³ Söz konusu kabartma günümüzde Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır. Kabartma ayrıca mulaj olarak yerine konmuştur.

Sfenksli Kapı (Yer Kapı); Başkent'in en güney noktasında bulunan kapının, kapı geçitlerini koruyan dört sfenks yontusundan ikisi restore edilerek eski

²³⁰ Miğferli insan betimlerinin Tanrı oldukları konusunda daha ayrıntılı bilgi için bakınız; A. Muhibbe Darga, "Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrı'nın Adı ve Tanılanması Hakkında Bir Deneme", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı.6, (1978), s.146-154.

²³¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.125-126., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.488.

²³² Darga, *Hitit Sanatı*, s.126.

²³³ Darga, *Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrı'nın Adı ve Tanılanması Hakkında Bir Deneme*, s.154-158.

yerlerine yerleştirilmiştir.²³⁴ Dişi sfenksler taş, monolit kapı pervazlarının içinden protom, üç boyutlu yapı olarak şekillendirilmişlerdir (Resim 16). Bu sfenkslerin Alacahöyük sfenkslerinden farklı olan yanı aslan gövdelerinin tümü ile birinin açık kanadının yan cephelerde kabartma olarak gösterilmiş olmasıdır.²³⁵ Sfenkslerden birinin kanadı üzerinde M. Darga'nın daha geç bir dönemde yazıldığını düşündüğü Hitit Hiyeroglifi yazısı ile yazılmış ve DUB.SAR=Yazıcı unvanı ile işaretlenen bir prens adı bulunmaktadır.²³⁶ Sfenkslerin kadın başlarında dolgun bir yüz, gülümser bir ifade, kemerli bir burun görülmektedir. Gözler başka bir madenden kakma olarak yapılmıştır. Gövdelerinin alt kısmı kanatlı aslan biçiminde üst kısmı insan başı biçiminde yapılmış olan sfenksler boynuzlu miğfer taşıyan karışık yaratıklar görünümündedir.²³⁷ Kapının şehre bakan iç tarafıyla beraber dış tarafında da sfenksler bulunmaktadır.²³⁸ Sfenksli Kapı'nın savunma görevinin yanında kutsal bir işlevinin de olabileceği dile getirilmiştir.²³⁹ Kapının altında bulunan içinden geçilebilen 71 m. uzunluğunda, 3-3,3 m. yüksekliğinde poterden geçilerek surun dışına çıkılmaktadır.²⁴⁰

Aslanlı Kapı; güneybatıda yer almaktadır. Aslanların yükseklikleri 2,25 m.'dir. Ağızları açık dilleri sarkık olarak tasvir edilen aslanlar kapının şehir dışına bakan kapı çerçevesinde iri monolitlerdeki aslan protomlarında baş ve gövdelerinin ön yaruları şeklinde görülmektedir (Resim 17). Aslanların yeleleri, bıyıkları, bacak adaleleri, pençeleri, ayrıntılı olarak işlenmiştir. Boş kalmış olan göz çukurlarından gözlerin başka bir madenden kakma yönetimi ile yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.²⁴¹

Pençeleri iyi korunmuş olan sol taraftaki aslanın pençelerinin önünde kült amaçlı olduğu düşünülen oyuklar bulunmaktadır. Bu oyuklar iki adet olmak

²³⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.119.

²³⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.119., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.488.

²³⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.120.

²³⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.120-123., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.488., Jürgen Seeher, "Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devleti'nin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (461-463), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.462.

²³⁸ Seeher, *Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devleti'nin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu*, s.462., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.488.

²³⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.119.

²⁴⁰ Seeher, *Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devleti'nin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu*, s.462.

²⁴¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.113-117., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.488.

üzere sağ pençenin önünde yer alırlar. Geniş olan sol taraftaki oyuk 12 cm. çapında 8 cm. derinliğinde, sağ tarafta yer alan daha küçük olan oyuk ise 8,5 cm. çapında 4-5 cm. derinliğindedir. Sağ taraftaki aslanın pençelerinin önünde de bu oyuklardan bulunabilme ihtimalinin olduğu ifade edilmiştir.²⁴²

2.2.2.4 Kült Yapılarında Görülen Bezemeler

Hattuşa, Yukarı Şehir’de bulunan çok sayıdaki kült yapısında çeşitli bezemeler görülmektedir. 2 no’lu tapınak’ta bir aslan başı, bir aslan taslağı ve rozet bezeli kolye bulunmuştur. Bu buluntulardan tapınağın kapı geçidinde aslan ve dişi sfenks olabileceği düşünülmüştür.²⁴³

3 no’lu tapınak’ta bulunan erkek sfenks protomlara ait olan iki erkek başında boynuzların olduğu sivri külahlar bulunmaktadır.²⁴⁴ Ayrıca daha önce 3 no’lu tapınağın çevresinde bulunmuş olan ve aslan ayağı olduğu düşünülen altı parmaklı küt ayakların bu sfenkslere ait olabileceği belirtilmiştir.²⁴⁵

5 no’lu tapınağın temenos duvarının içinde yer alan ve kral Tuthaliya kültü için yapıldığı düşünülen A yapısı’nda kabartmalı bir blok bulunmuştur. Kabartmada sağa doğru ilerleyen üzerinde boynuzları olan sivri külahı, kısa eteği, sivri uçlu ayakkabıları, kulağında iri halka küpesi olan bir figür görülmektedir. Sağ eliyle omzuna dayadığı mızrağı taşır, sol kolu ileriye doğru uzatılmış vaziyette tasvir edilmiştir. Yumruğunun üzerindeki hiyeroglif yazıt’ta “Büyük Kral Tuthaliya” yazmaktadır. Baş ve belden aşağısı profilden üst tarafı cepheden gösterilmiştir.²⁴⁶

Yukarı Şehir’de kültle ilgili olarak bulunan iki kabartmalı taş bloktan biri Frig dönemi’ne ait Güney Kale’de ikinci kez kullanılmıştır. Üzerinde sola doğru ilerler vaziyette bir figür görülmektedir. Başında boynuzlu sivri başlık, üzerinde kısa etekli elbise ayağında sivri uçlu ayakkabıları bulunmaktadır. Sağ elinde yere dayadığı mızrağı sol elinde de omzuna dayadığı yayı taşımaktadır. Baş hizasında

²⁴² David Ussishkin, “Hollows, “Cup Marks”, and Hittite Stone Monuments”, *Anatolian Studies*, Vol.XXV, (1975), pp.85, 91-95, 101.

²⁴³ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

²⁴⁴ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

²⁴⁵ Darga, *Hittit Sanatı*, s.117, 123.

²⁴⁶ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.488.

bulunan hiyeroglif yazıt'ta "Büyük Kral Şuppiluliuma" yazmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda bu kabartmanın Hitit gölet bendine yapılmış olan 4 m. uzunluğunda üstü kemerli bir niş ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Nişte *in situ* korunan kabartmada kanatlı güneş kursunun altında başında takke biçiminde başlık, üzerinde uzun etek, ayağında sivri uçlu ayakkabılar olan bir Güneş Tanrısı tasviri yer almaktadır. Tanrı sola doğru ilerlemektedir. Figürün sol elinde lituus sağ elinde de hayat motifi olan "Ankh" vardır. Nişin sağ duvarındaki bloklar II. Şuppiluliuma'nın faaliyetlerini anlatan hiyeroglif yazıtlarla kaplanmıştır. Nişantepe'de II. Şuppiluliuma'ya ait olan yazıt'ın bulunmuş olduğu kayalık üstünde buradaki kült yapısına ait taslak halinde aslan tasvirleri ve dişi bir sfenkse ait parçalar bulunmuştur.²⁴⁷

Büyükkale'de güneybatı kapısında bulunan başsız bir kapı aslanı aracılığıyla Güney Kapı'nın olasılıkla aslanlarla bezeli olduğu düşünülmüştür.²⁴⁸

Aşağı Şehir'de bulunan ve 1 no'lu tapınağın güneybatısında bulunan Pınar Odası'na ait eser bir yapı ögesi oluşturmaktadır. Zemine gömülü olarak bindirme tekniğinde yapılan su odasının kapısındaki lentoda sola doğru ilerleyen bir figür görülmektedir. Başında takke, üzerinde uzun bir elbise, kulağında halka küpeleri vardır. İki eli dua jestinde öne doğru uzatılmıştır.²⁴⁹ Yapay olarak inşa edilen Pınarlı Mağara'nın 1.40 x 5 m. boyutlarında olan dar ve uzun pınar odasına basamaklarla inilmektedir. Üzerinde bindirme tekniği ile örülmüş olan kemer ile örtülü mağaranın dibinde kuzey duvarı bulunmaktadır. Buradan da bir delikten pınar suyu mağaranın güneyinde yer alan havuza dökülmektedir.²⁵⁰

Aşağı Şehir'de 1 no'lu tapınağın güneybatısında dikdörtgen prizma biçiminde kalker kütlesine yapılmış olan "Aslanlı Tekne" yer almaktadır. Teknenin dar yüzlerinde ayaklarını öne doğru uzatmış dilleri dışarıda ikişer ikişer olmak üzere dört

²⁴⁷ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Amtsal İfadesi*, s.488.

²⁴⁸ Jürgen Seeher, "Büyük Kral'ın Sarayı-Resmi Yaşamın Odak Noktası, Hitit Başkenti Hattuşa'daki Saray Kompleksi", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (435-437), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.435.

²⁴⁹ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Amtsal İfadesi*, s.488-489.

²⁵⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.93.

aslan protomu görülmektedir. Gövdeleri ise uzun yan yüzlere kabartma olarak işlenmiştir.²⁵¹

Yine 1 no'lu tapınağın çevresinde bulunmuş olan Boğazköy kaideleri günümüzde İstanbul, Eski Şark Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır. Her iki bloğunda üzerinde bir stel veya heykel yerleştirmek amacıyla dikdörtgen bir delik açılmıştır. Kaidelerin bir yüzeyinde dua/kutsama sahnesi bulunmaktadır. Birinde başında kalot/yarım daire biçimli şapkalı, kısa giysi üzerinde şal mantosu olan bir erkek figürü vardır. Sol eli dua jestinde yukarı doğru kalkık, önündeki sunağa yönelik vaziyettedir. Stelin önünde ok biçimi yere saplanmış bir işaret ya da simge görülmektedir. Erkek figürün kulağında bir halka küpe ayaklarında sivri uçlu ayakkabıları vardır. Kaidenin sol tarafında da Hitit Hiyeroglifi ile adı verilmiştir. İkinci kaidede üzerinde uzun bir giysi olan ve baştan aşağıya şal gibi bir örtü ile tam profilden tasvir edilmiş ve iki elini yukarı doğru kaldırmış dua jestinde bulunan bir kadın figürü yer almaktadır. Bu kaidenin sol tarafında Hitit Hiyeroglifi ile aynı erkek adı ve kadın figürün arkasında iki işaretten oluşan kadının adı ya da unvanı görülmektedir. Kaideler M.Ö. 14. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Saraya mensup kişilerin aynı babanın çocukları ya da soylu bir çiftin adak ettikleri birer kült eşyasının kaideleri olarak yorumlanmışlardır.²⁵²

2.2.2.5 Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda Görülen Ortostatlar

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı hakkında çalışmamızın tapınaklar bölümünde ayrıntılı olarak bilgi verilmekle birlikte bu bölümde kült yapılarında görülen bezemeler bağlamında yeniden kısaca bahsedilecektir. Bu alan Boğazköy'ün yaklaşık olarak 2 km. kuzeydoğusunda kalkerden kaya bloklarının olduğu doğal iki kaya mekânından oluşmaktadır.²⁵³ Bu mekân kaya yüzeylerine işlenmiş olan kaya kabartmaları nedeniyle "Yazılıkaya" olarak adlandırılmıştır.²⁵⁴

²⁵¹ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.489.

²⁵² Darga, *Hitit Sanatı*, s.189-190.

²⁵³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.154., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.489.

²⁵⁴ Jürgen Seeher, "İmparatorluk Panteonu'na Bakış, Yazılıkaya Kaya Tapınağı", Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (443-444),

Bayram kutlamalarının ve kralların ölü kültü törenlerinin gerçekleştirildiği yapının odalarında çeşitli tasvirler bulunmaktadır. A odası'nın batı ve doğu duvarlarında bir alay görünümünde tanrı ve tanrıça tasvirleri yer almaktadır. Bu iki grup odanın arka duvarında bulunan baş tanrı ve tanrıça'ya doğru ilerlemektedir. Teşup ile Hepat tasvirlerinin karşısında doğu duvarında da IV. Tuthaliya'nın kabartması görülmektedir. B Odası'nın girişinde sağ ve solda aslan başlı, insan gövdeli, kanatlı, pençeleri açık ve yukarı kalkmış, çıplak ayaklı iki demon vardır. Bu odada sağ kayanın cephesinde kol kola koşar adım ilerleyen on iki tanrı kabartması görülmektedir. Karşı duvarda Koruyucu Tanrısı Şarruma'nın bir kolu ile sardığı Kral Tuthaliya kabartması yer almaktadır. İki figürün de kimliği hiyeroglif lejantlarla belirtilmiştir. Bu kabartmaların önünde Tanrı Nergal olduğu düşünülen kabartma, ucu yere saplanmış bir kılıç şeklindedir. Kılıcın kabzasında başı sola dönük vaziyette boynuzlu sivri külahlı, küpeli bir tanrının omuzlarını oluşturan sağ ve sola dönük iki aslanın ön yarısı ile bunların altında da simetrik olarak uzanmış olan iki aslan kabartması görülmektedir. İleride ise Kral Tuthaliya kartuşu bulunmaktadır.²⁵⁵ Tasvirlerin kuzeye yönelik vaziyette olması ve Kral Tuthaliya'nın kartuşunun varlığının sebebi ile kalkerden bloğun üzerinde Kral Tuthaliya'nın heykelinin olabileceği düşünülmüştür.²⁵⁶ Boğazköy yakınında Yekbas köyü'nde bulunan ve yeniden kullanılmış olan 68 cm. boyutlarındaki bir çift ayak tasvirinin olduğu bazalt bloğun boyutları ile kaidenin ölçüleri birbirine uymaktadır. II. Şuppiluliuma'nın babasının tasvirini tamamlayıp diktirtmesine dair ifadelerden yola çıkılarak ayakların olduğu bloğun B odasına ait olabileceği dile getirilmiştir.²⁵⁷

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda yer alan ortostatlar Hitit İmparatorluk Dönemi'nin en önemli yontu yapıtlarındandır. Bu ortostatlarda yer alan tanrı ve tanrıçalar Hitit panteonunu yansıtmaktadır. Her figürün adı Hitit Hiyeroglifi ile belirtilmiştir. Ayrıca en üstte yatan bir oval içinde dik çizgiden meydana gelen tanrı sembolü de isimlerin önünde yer almaktadır. Tanrılar Hurri kökenli isimleri ile

Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.443-444., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.489.

²⁵⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.154-173., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.489.

²⁵⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.167-169.

²⁵⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.169., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.489.

verilmişlerdir.²⁵⁸ Bu yapıda yer alan tasvirler Hitit dünyasındaki tanrılar ve bu tanrıların görünümlerine dair bilgiler vermektedir.

2.2.3 Hitit Kaya Anıtları

Doğal kaya yüzeylerine işlenmiş olan kaya anıtları Hititler’de genellikle kutsal sayılan su kenarlarına stratejik yönden önemli olan yerlere yapılmıştır. Kaya anıtlarına işlenen tanrı, tanrıça, kral, kraliçe tasvirleri Hitit düşünce dünyasına dair bilgiler vermektedir. Bu anıtların yapılma nedeninin tanrıların kutsanması, onlara karşı olan minnettarlıkların dile getirilmesi ve Hitit egemenliğinin gücünün simgelenmesi yönünde olabileceği ifade edilmiştir.²⁵⁹ Büyük Krallık Dönemi’ne tarihlenen Fraktin, İmamkulu, İvriz, Karabel, Sirkeli, Taşçı gibi kaya anıtlarında genellikle kurban töreninde krallar tasvir edilmiştir. Bu kaya anıtlarının dinsel anıtlar ya da kutsal alanların bölümleri olarak yorumlanmadığı, tasvirlerde kralın gücünün gösterildiği belirtilmiştir.²⁶⁰ Gâvurkale, Eflatunpınar Anıtı, Manisa, Sipylos’taki Niobe olarak adlandırılan anıt gibi bazı anıtlar da kült yapıları ile ilişkili olarak görülmüşlerdir.²⁶¹

Bu bölümde ilk olarak bahsedeceğimiz **Fraktin Anıt’ı**, Kayseri’ye 78 km. uzaklıkta olan Develi ilçesi’nin Gümüşören köyü yakınında bulunmaktadır. 3,25 m. uzunluğunda 1,30 m. yüksekliğindeki anıt, III. Hattuşili’nin krallık dönemine, M.Ö. 1267-1240 yıllarına tarihlendirilmektedir. Anıt’ta görülen iki sahnenin birinde kral, tanrıya, diğerinde kraliçe, tanrıçaya libasyon yapmaktadır (Resim 18). Sol tarafta yer alan kral ve tanrı figürlerinin yanında hiyeroglif lejantlar vardır. İki figürün üzerinde boynuzlu külah, kısa etekli elbise ve sivri uçlu ayakkabılar görülmektedir. Bellerinde kabzaları ay biçiminde olan kısa kılıçlar taşımaktadırlar. Fırtına / Hava Tanrısı olarak kabul edilen tanrının sağ elinde omzuna dayadığı ucu kıvrık baston sol elinde de “üçgen=sağlık, iyilik” işareti bulunmaktadır. Görsel açıdan ^DLAMA/KAL-Koruyucu Tanrı’ya benzediği ifade edilmiştir.²⁶² Kral, omzuna taktığı yayı kirişinden tutmaktadır.

²⁵⁸ Seeher, *İmparatorluk Panteonu’na Bakış, Yazılıkaya Kaya Tapınağı*, s.443-444.

²⁵⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.174.

²⁶⁰ Helmuth Th. Bossert, *Altanatolien: kunst und handwerk in Kleinasien von den anfängen bis zum völligen aufgehen in der griechischen kultur*, Berlin: Verlag Ernst Wasmuth, 1942, pp. 57., Naumann, s.451.

²⁶¹ Naumann, s.451.

²⁶² Darga, *Hitit Sanatı*, s.175-178., Hittite Monuments, Fraktin Rölyefi. <http://www.hittitemonuments.com/fraktin/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Tanrı ve kralın arasında bir sunak vardır. Sağ taraftaki sahnede tahtta oturan Tanrıça Hepat ellerini uzatmış sunuyu kabul ederken, karşısında ayakta duran Puduhepa tanrıçaya libasyon yapmaktadır. Burada bulunan iki figür de profilden işlenmiştir. Tanrıça ve kraliçe arasındaki bitirilmemiş bir sunak görülmektedir. Sağ tarafta bulunan tablanın üzerinde kuş, şahin ya da tanrı tasviri olabilecek bir nesne yer almaktadır.²⁶³ Kral ve kraliçe'nin adları Hitit Hiyeroglifi ile yazılmıştır. Bu figürler III. Hattuşili ve Puduhepa'dır. Sağda yer alan sahnede detaylar görülmemektedir. Kabartmanın sağ tarafındaki bitirilmemiş yazıtta Puduhepa'nın kökeni verilmektedir. Burada yer alan işaretler H. G. Güterbock tarafından "Kazuvanna memleketinin kızı, tanrı tarafından sevilen." şeklinde okunmuştur.²⁶⁴ Anıt'ın kopyası Kayseri Müzesi'nde yer almaktadır.²⁶⁵ Kütle ilişkili olduğu ve olasılıkla sıvı kurbanların yapıldığı düşünülen oyuklar burada kabartmanın yer aldığı kayalığın üzerinde üç adet derin ve geniş oyuklar olarak görülmektedir.²⁶⁶

Taşçı Anıt'ı, Kayseri'nin 60 km. güneydoğusunda, Yenice Irmağı'nın Zamanti Vadisi'nde Taşçı olarak bilinen yerin yakınında bulunmaktadır. Taşçı Anıtları'ndaki tasvirler düzeltilmiş olan kalker kaya yüzeyine kazılarak yapılmıştır. 3 m. uzunluğunda **Taşçı I Anıtı'nda** dua jestinde sağa doğru yönelmiş olan üç figür görülmektedir. Kabartmaların başlarında yuvarlak bir başlık, üstlerinde uzun giysiler vardır. Figürlerin çevresinde bir yazıt bulunmaktadır. Burada III. Hattuşili adı okunmuştur. Anıt'ta bacaklar gösterilmediği için figürlerin boyları belli olmamaktadır. Giysilerin etek kısımları aşınmış durumdadır. Taş yüzeyi harap olmuştur. Bu nedenle yazıtların okunması güçleşmiştir. Sol tarafta "Büyük Kral Hattuşili Büyük Kral Kahraman" işaretleri okunmuştur ancak sol yöne bakan ve son figürün başında bulunan şekillerin okunuşları kesin değildir. Kadın figürün başındaki işaretler "Lupaki" ortadaki erkek figürün başında bulunan işaretler "Manaza" olarak okunmuştur. Taşçı I Anıtı'nın 100 m. uzağında yine aynı teknikle yapılmış olan **Taşçı II Anıt'ı** yer almaktadır. Burada da tek bir figür vardır. Bu figür elini dua jestinde yukarı doğru kaldırmıştır.

²⁶³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.178-179.

²⁶⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.175-179., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.489., Hittite Monuments, Fraktin Rölyefi, <http://www.hittitemonuments.com/fraktin/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁶⁵ Hittite Monuments, Fraktin Rölyefi, <http://www.hittitemonuments.com/fraktin/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁶⁶ Ussishkin, pp.85-86.

Yukarı doğru kaldırdığı kolunun altında Hitit Hiyeroglifi işaretler görülmektedir.²⁶⁷ Taşçı Kaya Anıtları III. Hattuşili'nin krallık dönemine tarihlendirilmiştir.²⁶⁸

İmamkulu Anıt'ı, Kayseri'nin Develi ilçesi'nin İmamkulu köyü yakınlarında Zamanti Vadisi teraslarında bir kaya bloğuna işlenmiştir. Şimşekkaya olarak da bilinen kabartma yaklaşık olarak 3,6 x 2 m. boyutlarındadır. Kabartmalar yarım daire şeklinde bir yüzeye işlenmiştir (Resim 19). Kabartmanın sol tarafında yerel bir kral bulunmaktadır. Kral üzerinde diz boyu bir elbise ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar, sol elinde mızrak diğer elinde de omzuna asılı yay ile görülmektedir. Hitit Hiyeroglifi ile yazılan kralın adı E. Laroche tarafından Te-su-pa, K. Kohlmeyer tarafından da KARA Š-muva olarak okunmuştur.²⁶⁹ Kabartmadaki diğer tasvirde kral/prens figürünün önünde başlarını öne eğmiş vaziyette üç dağ tanrısının sırtlarına basmakta olan Fırtına / Hava Tanrısı iki boğanın (Hurri-Şerri) koşulu olduğu arabaya sol ayağı ile basmaktadır. Tanrının sol elinde dizginler, sağ elinde de yukarıya doğru kaldırdığı topuz vardır. Tanrının önünde bulunan Hitit Hiyeroglifi lejantta "Göğün Fırtına Tanrısı" ifadesi okunmuştur. Üç dağ tanrısından sol tarafta birbirine yakın olanların sırtlarına tanrı ve arabası basarken sağ tarafta diğerlerinden daha uzak olan üçüncü dağ tanrısının sırtına arabayı çeken boğaların ön ayakları basmaktadır. Sol tarafta birbirine yakın olarak gösterilmiş olan dağ tanrıları Namni ve Hazzi dağlarıdır. Dağ tanrıları, aslan başlı demonların yukarıya doğru kaldırdıkları elleri tarafından taşınmaktadır. Tanrı arabasının üzerinde olasılıkla kartal olduğu düşünülen, uçan bir kuş tasviri görülmektedir. Sağ tarafta çifte başlı kartallar üzerinde profilden bir tanrıça tasviri yer almaktadır. Başında polos tipi bir şapka üzerinde uzun bir giysi vardır.²⁷⁰ Fırtına Tanrısı'nın sağ ve sol tarafında bulunan boşluklarda da kuş ve geyik motifleri bulunmaktadır.²⁷¹

Hanyeri / Gezbeli Anıt'ı, Kayseri'de Erciyes Dağı'nın güneydoğusunda, Hanyeri köyü'nün yaklaşık olarak 800 m. kuzeyindeki Gezbeli

²⁶⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.175-177., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.489., Hittite Monuments, Taşçı, <http://www.hittitemonuments.com/tasci/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁶⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.177., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek. 63a.

²⁶⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.179-180., Hittite Monuments, İmamkulu Rölyefi, <http://www.hittitemonuments.com/imamkulu/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁷⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.179-181.

²⁷¹ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.195.

(Gezbel) olarak bilinen dağ geçidinde yer almaktadır. Kabartma kayalık bir yüzeyin yol seviyesinden 4 m. yukarısına işlenmiştir. Geniş bir alanı kaplayan kabartma 3,40 m. uzunluğunda 2,10 m. yüksekliğindedir. Bu kabartmada yerel bir prens/kral tasvir edilmiştir.²⁷² Üç bölümden oluşan kabartmanın sol tarafında kralın başının hizasında dağların üstüne basan genç bir boğa görülmektedir. Boğa ön ayakları ile bir dağ tanrısına, arka ayaklarıyla da bir dağ tasvirine basmaktadır. Figürlerin önünde Hitit Hiyeroglifi işaretlerinden “Dağın kralı Şarruma” okunmuştur. Ortadaki figür olan kralın başının önünde adı bulunmaktadır. Bu ad kral KARAŞ-muwa olarak belirtilmiştir. Figür sol elinde omuzladığı bir yayı, sağ elinde de bir mızrağı taşımaktadır. Ayrıca belinde kemere asılı hilal kabzalı, tipik Hitit kılıcı vardır. Üzerinde dizlerini açıkta bırakan bir tunika, ayağında ucu kıvrık ayakkabıları, başında da kalot/takke görülmektedir. Baş profilden, gövde cepheden, bacaklar profilden gösterilmiştir. En sağda Hitit Hiyeroglifi lejant “Kral Tarhunta-mi” olarak okunmuştur.²⁷³ Eser M.Ö. 13. yüzyıl’a tarihlendirilmiştir.²⁷⁴

Sirkeli Anıt’ı, eski Misis-Ceyhan karayolu üzerinde yer alan Sirkeli köyü yakınında, Yılanlıkale’nin güneybatısında, Ceyhan Nehri’ne bakan ve su seviyesinden 5 m. yukarıda dik bir kayalık üzerinde yer almaktadır.²⁷⁵ Kabartmada yer alan kral figürünün arkasında başının hizasındaki alanda görülen Hitit Hiyeroglifi yazıt’a göre figürün kral Muvatalli olduğu Güterbock tarafından tespit edilmiştir. Sola doğru ilerleyen kralın üzerinde uzun şal manto, başında takke vardır. Sol elinde lituus taşımaktadır. Sağ eli ise yukarıya doğru kalkık olarak dua pozisyonundadır. Söz konusu en erken tarihli kaya kabartmasında tasviri görülen II. Muvatalli, başkenti Hattuşa’dan Tarhuntaşa’ya taşıyan ve II. Ramses ile Kadeş Savaşı’nı yapan kraldır. Kabartmanın M.Ö. 1290 yıllarında yapılmış olabileceğini belirtilmiştir.²⁷⁶ Kabartmanın yer aldığı kayalığın üzerinde düzlük bir alan bulunmaktadır. Bu alan doğal bir derin yarıkla ikiye

²⁷² Darga, *Hitit Sanatı*, s.182., Hittite Monuments, Gezbeli Kaya Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/gezbeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁷³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.182-183., Hittite Monuments, Gezbeli Kaya Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/gezbeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁷⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.183.

²⁷⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.174., Hittite Monuments, Sirkeli. <http://www.hittitemonuments.com/sirkeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁷⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.174-175., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.489., Hittite Monuments, Sirkeli, <http://www.hittitemonuments.com/sirkeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

ayrılmıştır. Yüzeyin arka tarafında libasyon amaçlı kullanılmış olduğu düşünülen iki oyuk bulunmaktadır. Kuzey ve güney olarak adlandırılan oyuklardan kuzeyde bulunan oyuk 32 cm. çapında 20 cm. derinliğinde güneydeki oyuk 26 cm. çapında, 15 cm. derinliğindedir. Bu oyukların libasyon amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülmüştür.²⁷⁷

Hemite Kabartması, Adana ili'nin 75 km. kuzeydoğusunda Hemite köyü'nün yakınında bulunmaktadır. Ceyhan Nehri kıyısında doğuya bakan dik bir kayalık üzerine oyulan kabartmanın yüksekliği 1,75 m.'dir.²⁷⁸ Yerel bir prensin tasvir edildiği kabartmada sola doğru ilerleyen figürün üzerinde dizlerini açıkta bırakan tunika, ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar ve başında takke/kalot vardır. Sol elinde omuzladığı yay sağ elinde de mızrak bulunmaktadır. Belinde hilal kabzalı kılıç görülmektedir. Baş profilden, beden cepheden, bacaklar profilden gösterilmiştir.²⁷⁹ Kabartmanın arkasında yatay bir hat ile ayrılmış olan alandaki Hitit Hiyeroglifi lejantta üstte "Kral Tanhunta" altta "Kral Tanhunta-ziti prens" ya da prens ^DU-piya (Hit. Tarhu(nda)-piya "prens" okunmuştur.²⁸⁰

Gâvurkale Anıt'ı, Ankara'nın yaklaşık olarak 60 km. güneybatısında, Ankara-Haymana arasında, Dereköy'ün yaklaşık olarak 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Babayakup Deresi'nin kenarında 60 m. yükseklikte tepe deniz seviyesinden 1180 m. yükseklikindedir. Tepenin zirvesinde güneyde 16 m. yüksekliğinde doğal bir ana kaya bulunmaktadır. Ana kayanın güneyinde oturan tanrıça figürü ile yürüyen iki erkek figür tasviri vardır (Resim 20).²⁸¹ Anıt'ın boyu 2.35 m. üst kısmı 3,50 m. alt kısmı 3,70 m. genişliğindedir.²⁸² Burada bulunan bir yeraltı odasının varlığına dayanılarak yapının anıtsal bir mezar (E.NA₄) olduğu düşünülmüştür.²⁸³ İki erkek figür insan boyutundan küçük olmakla birlikte diğer figür olan tanrıçanın iki katı büyüklüğündedir. Sola doğru ilerleyen figürlerden sağdaki 3,56 m. soldaki figür 3,67 m. yüksekliğindedir. Başlarında boynuzlu külahlar, ayaklarında uçları kıvrık ayakkabılar

²⁷⁷ Ussishkin, pp.86-89, 100.

²⁷⁸ Hittite Monuments, Hemite Rölyefi, <http://www.hittitemonuments.com/hemite/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

²⁷⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.182., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.489-490.

²⁸⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür Sanat Kitapları, Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul 1992, s. 183.

²⁸¹ Ali Özcan, "Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları", *Bellekten*, Cilt.LXXVIII, Sayı.282, (2014), s.373-374.

²⁸² Halil Hamdi Ekiz, "Gavurkalesi (Gavurkale), Kaya Anıtı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2007-2008 Yılı*, Sayı.XXI, Ankara: 2009, s.214.

²⁸³ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490.

ve üstlerinde kısa tunika tipi elbise görülmektedir. Öndeki erkek figür sakalsız, arkadaki figür ise sakallı olarak tasvir edilmiştir. Her ikisinin de sağ elleri yukarı doğru kalkık dua pozisyonundadır. Sol elleri bel seviyesinde sıkılmış bir yumruk şeklindedir. Başparmakları tanrıçayı işaret eder pozisyonda açık durmaktadır. Solda yer alan figürün sol yumruğunda dışarıya taşan bir nesne olduğu düşünülmüştür. Bellerinde hilal kabzalı tipik Hitit kılıcı bulunmaktadır. Ön tarafta yer alan figürün başlığında önde ve arkada olmak üzere üçer boynuz arkada yer alan figürün başlığında yalnızca ön kısımda üç boynuz vardır. İki figürün de başlıklarının altından inen saç demeti bellerine kadar uzanmaktadır. Bir kaya yarığının ardında tahtta oturan bir tanrıça figürü görülmektedir. İki erkek figür karşılardaki tanrıçaya doğru ilerlemektedir. Tanrıçanın baş ve ayakları profilden, vücudu cepheden gösterilmiştir. Üzerinde ayaklarına kadar uzanan uzun etekli bir elbise vardır. Tanrıça sağ elinde bir GAL kabı²⁸⁴ tutmaktadır. Sol elinde üçgen şeklinde sağlık, sıhhat, iyilik sembolü vardır. Açıklayıcı bir yazıt bulunmamaktadır.²⁸⁵ Kabartmada yer alan figürlerin kimlikleri konusunda çeşitli yorumlar yapılmıştır. M. Darga, Hitit başkenti'nde, Güneykale'de ortaya çıkarılan taş mezar odası (=ÉNA₄), kralın türbesi ve burada bulunan kabartma ve yazıtlara dayanarak Gâvurkalesi kabartmalarının öldükten sonra tanrı katına yükselen bir kral ve oğluna ait olabileceğini ifade etmiştir.²⁸⁶ A. Ünal, figürlerin iki tanrı olduğunu²⁸⁷, E. Akurgal erkek figürlerin Fırtına / Hava tanrısı ile oğlunu temsil ettiğini²⁸⁸, bir başka yayınında da iki kral olduğunu söylemişlerdir.²⁸⁹ A. Özcan, tanrısal ikonografi özelliklerini yansıtan erkek figürlerin sağ ellerinin bir tür selamlama pozisyonunda durduğunu ve oturan tanrıçanın

²⁸⁴ GAL kadehi, Hitit bayram ritüellerinde yer alan kurban sahnelerinde, yemekten sonra içki kurbanı sırasında sakiler tarafından içki kabı kral-kraliçe çiftine, prens ve prenseslere, görevli saray memurları tarafından verilirken ve seremoninin bitmesi ile geri alınırken kullanılan kaplar arasında bulunmaktadır. Tanrı tasviri metinlerinde tanrıların GAL kadehini sağ ellerinde tuttukları bildirilmektedir. Ayrıca GAL kapları, altın (GUSKIN), gümüş (KU.BABBAR), bronz (ZABAR), kil ya da toprak (IM), kumlu toprak (*halina-*) gibi maddelerden yapılabilmekte ve içine şarap (GESTIN), bira (KAS), ateş (IZI), kaymak (GA.AL), bitkisel yağ (I.GIS) vb. maddeler konulmaktadır., Yaşar Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt.XXVII, Sayı.3-4, (Temmuz-Aralık 1969), s.25-29., Yaşar Coşkun, "Libasyonla İlgili "şipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerine Bir İnceleme", **VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler**, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s.94-97.

²⁸⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.185-186, Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490., Hittite Monuments, Gavurkale, <http://www.hittitemonuments.com/gavurkale/index.htm> (4 Ekim 2015)., Özcan, *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları*, s.374-389., Ekiz, *Gavurkalesi (Gavurkale), Kaya Anıtı*, s.214-215.

²⁸⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.186.

²⁸⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.69.

²⁸⁸ Ekrem Akurgal, **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, From Prehistoric Times Until The End Of The Roman Empire**, John Whybrow, Mollie Emre (çev.), İstanbul: Haşet Kitabevi, 1985, s.288., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Şek.60.

²⁸⁹ Ekrem Akurgal, **Die Kunst der Hethiter/Aufnahmen von Max Hirmer**, Hirmer Verlag München, 1961, No. 99.

da Hepat olduğunu belirtmiştir.²⁹⁰ A. M. Dinçol, figürlerin tapınma pozisyonunda iki kral olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹ H. Th. Bossert, oturan tanrıçanın Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, ibadet edenlerin de Şuppiluliuma ile oğlu II. Murşili olduğunu belirtmiştir.²⁹² Gâvurkale’de yer alan kaya kabartması ve oda yapısının işlevi hakkında yapılan yorumlara göre A. Özcan, Gâvurkale’den elde edilen arkeolojik ve filolojik verilerin sonucunda buranın mezar ya da mozole/türbe işlevi taşımadığını yapının tanrılar ile ilişkili olabileceğini söylemiştir.²⁹³ G.M. Beckman, İlluyanka Efsanesi’nde görülen ve Inara tarafından Tarukka şehrinde kaya üzerine inşa edilmiş olan ^{NA}₄piruni yapısının Gâvurkale, Yenicekale, Nişantepe (Güneykale Oda Yapısı/2 No’lu Oda) ile ilgili olabileceğini düşünmüştür.²⁹⁴ F. Işık’a göre Gâvurkale kral ya da prens mezarıdır.²⁹⁵ Hitit çivi yazılı metinlerinde²⁹⁶ tanrılar için yapılmış olan ve onlara adanan É ^{NA}₄hekur yapılarının varlığı bilinmektedir.²⁹⁷ Anıt K. Bittel tarafından M.Ö. 14. yüzyıl’a, E. Akurgal, tarafından M.Ö. 13. yüzyıl’a tarihlendirilmiştir.²⁹⁸

Kemalpaşa / Karabel Anıt’ı, Kemalpaşa-Torbalı yolunda Karabel Geçidi’nde bir tepenin güneye bakan yamacında yer almaktadır.²⁹⁹ Herodot bu anıt’tan eserinde bahsederek anıt’ta yer alan figürün Mısır kralı Sesostris olduğunu ifade etmiştir (Herodot Tarihi, II. Kitap, Euterpe, 106).³⁰⁰ Anıt’ta yer alan kabartmada 2,32 m. boyutunda sağa yönelmiş olan erkek figürün üzerinde kısa bir giysi, başında sivri konik bir külah, ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar, sağ omuzunda yay, ileriye doğru uzattığı sol elinde de uzun bir mızrak görülmektedir (Resim 21). Figürün başının önündeki alanda Hitit Hiyeroglifi ile üç satırlık bir yazı bulunmaktadır.³⁰¹ Yazıt, J. D. Hawkins tarafından “Mira (Ülkesi) kralı Tarkasnawa, Mira Ülkesi kralı Alantalli’nin (oğlu), Mira

²⁹⁰ Özcan, *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları*, s.386, 381.

²⁹¹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.118.

²⁹² Bossert, *Altanatolien: kunst und handwerk in Kleinasien von den anfängen bis zum völligen aufgehen in der griechischen kultur*, s.53., Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.193.

²⁹³ Özcan, *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları*, s.392-393.

²⁹⁴ Özcan, *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları*, s.390.

²⁹⁵ Fahri Işık, “Karanlık Dönem’in Aydınlığı ve Frig Sanatı’nın “Anadoluluğu” Üzerine”, *Anadolu (Anatolia) Dergisi*, Sayı.24, (2003), s.26.

²⁹⁶ Ahmet Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983, s.44-71.

²⁹⁷ Özcan, *Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları*, s.393.

²⁹⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.186., Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s.81.

²⁹⁹ Hittite Monuments, Karabel Rölyef ve Yazıtları, <http://www.hittitemonuments.com/karabel/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³⁰⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Muntekim Ökmen (çev.), 1. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, s.174.

³⁰¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.183.

Ülkesi kralı ...'nin torunu." şeklinde okunmuştur. Alantalli ismi kesin değildir. Büyükbaba'nın ismi de okunmamaktadır. Ancak Kupanta olabileceği düşünülmüştür.³⁰² Mira ülkesi Hititlere bağlı vassal bir krallıktır. Ayrıca Karabel Anıtı'nın 100 km. kuzeyinde başka bir kabartma **Karabel B** ve iki ayrı yazıt olan **Karabel C1** ve **Karabel C2** bulunmaktadır.

Akpınar / Spil Dağı Anıtı'ı, Manisa yakınında bulunan Akpınar'da Spil (Splylus, Spilos) Dağı'nda yer almaktadır. Kabartmanın yüksekliği 8 m. genişliği 4,5 m.'dir. Kabartma dikdörtgen üstü yuvarlatılmış olan derin bir nişin içine oyulmuştur. Oldukça yıpranmış durumdadır.³⁰³ Nişin dışında sağ tarafta dikdörtgen bir alanda Hitit Hiyeroglifleri ile oyulmuş olan bir yazıt bulunmaktadır. Burada KARAŞ-muva prens bir diğeri de olasılıkla *Zu-wa/i-ta* olarak okunmuştur.³⁰⁴

Hatip / Kurunta Anıtı'ı, Konya'nın 9 km. güneyinde bulunan Hatip köyü'nde bulunmaktadır. Kayalığın kuzey-doğu yüzeyinde, 5 m. uzunluğunda, 2 m. enindeki düzleştirilmiş olan kaya yüzeyinde kabartma ve hiyeroglif yazıt yer almaktadır.³⁰⁵ Kabartma'da sağa doğru adım atmış olan figürün baş kısmında boynuzlu uzun konik bir başlık, ayaklarında ucu kalkık ayakkabılar, öne doğru uzattığı sol elinde mızrak, omuzunda yay, belindeki kemerde takılı bir kılıç görülmektedir. Figürün arkasındaki yazıt "Büyük Kral, Kahraman [Muva]talli oğlu, Büyük Kral, [Kahraman], Kurunta." olarak okunmuştur.³⁰⁶ Anıt H. Bahar tarafından IV. Tuthaliya dönemine tarihlendirilmiştir.³⁰⁷

Eflatunpınar Anıtı'ı, Konya ili'nde Beyşehir'e 22 km. uzaklıkta yer almaktadır. Anıt'ın günümüze kadar gelen yirmi bir taş bloğundan on altı blok

³⁰² J. D. Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, Vol.48, (1998), pp.4-10.

³⁰³ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490., Hittite Monuments, Akpınar/Spil Dağı Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/akpinar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³⁰⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.185., Halil Hamdi Ekiz, "Akpınar (Sipylos) Kaya Anıtı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yılı*, Sayı.XX, Ankara: 2007, s.440.

³⁰⁵ Hittite Monuments, Kurunta Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/hatip/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³⁰⁶ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490., Hittite Monuments, Kurunta Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/hatip/index-t.htm> (4 Ekim 2015)., Ali M. Dinçol ve Belkıs Dinçol, "Hatip Anıtındaki Hiyeroglif Yazıt", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı.73, Yıl.18, (Temmuz-Ağustos 1996), s.9.

³⁰⁷ Hasan Bahar, "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı.73, Yıl.18, (Temmuz-Ağustos 1996), s.5., Hasan Bahar, "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı", *Tarih ve Toplum*, Cilt.25, Sayı.150, (Haziran 1996), s.25.

anıt'ın ön yüzünde beş blok ise doğu duvarındadır (Resim 22). Anıt, dikdörtgen bir havuz şeklinde inşa edilmiştir. Havuzun kuzey duvarında büyük taş bloklar ile inşa edilmiş kabartmalı yüksek duvar ön plana çıkmaktadır. Bu kabartmalı duvarın cephe uzunluğu ve tabandan yüksekliği 7 m.'dir. Kabartmalar yapay bir kaya yüzeyine yontulmuştur. Kuzeyde on altı taş bloktan oluşturulan cephenin her yüzeyine figürler tasvir edilmiştir. Bu figürler en üstte tek büyük bir kanatlı güneş kursunun altında toplanmıştır. Merkezde tahtta oturan tanrı ve tanrıça figürleri yer almaktadır.³⁰⁸ Tanrı ve tanrıça figürlerinin yanlarında ve aralarında üst üste iki demon/cin (altta boğa, üstte aslan başlı karışık varlık), yukarıya doğru kaldırdıkları ellerinde tanrı ve tanrıça figürlerinin başları üzerinde yer alan güneş kurslarını taşımaktadırlar. Cephenin iki dış kenarında da üst üste daha büyük iki demon, cephenin genişliğinde tek bir taş bloğa işlenmiş olan büyük bir kanatlı güneş kursunu taşırlar. Tanrı ve tanrıça figürleri Fırtına Tanrısı ve eşi Güneş Tanrıçası'dır.³⁰⁹ Anıt, Eflatunpınar Deresi'nin kaynağına yapılmıştır. Suyun oluşturduğu göletin kenarının bloklarla örülmesi sonucunda 34 x 30 m. boyutlarında bir havuz oluşmuştur. Göldeki su seviyesinin azalması ile üstlerinde oyuk bulunan üç boğa protomu, anıt'ın alt kısmında beş dağ tanrısı ve anıt'ın her iki yanında tahtta oturan iki tanrıça ortaya çıkmıştır. Ortada yer alan üç dağ tanrısının eteklerine suların fişkırması için on bir delik açılmıştır. Havuzun karşı dar duvarında da bir yapı kalıntısı bulunmaktadır.³¹⁰ Tanrıça tasvirlerinin pınar tanrıçası oldukları ifade edilmiştir. Havuzun sağ duvarının ortasında üst kısmı kırık bir bloğun üzerinde kuzeye doğru yürür vaziyette tanrı çifti ya da tanrı ve kral olabileceği düşünülen iki figür vardır. Öndeki figürün üzerinde bir ayağını açıkta bırakan uzun bir elbise, arkadaki figürde kısa etek bulunmaktadır. Figür sol eli ile belindeki bir hançeri tutmaktadır. Sağ eli öndeki figürün arkasına doğru uzatılmıştır.³¹¹ Anıt'ın arkasında da iki yanında aslan kabartmaları bulunan kırık durumda taht kabartmalı Aslantaş yer almaktadır.³¹²

³⁰⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.186., Hittite Monuments, Eflatunpınar Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/eflatunpınar/index-t.htm> (4 Ekim 2015)., Yiğit Erbil, "Eflatunpınar Kutsal Anıtı ve Hitit Su Kültü Üzerine Bazı Yorumlar", *Eskiçağ Mekanları Zamanları İnsanları, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı-Doktora Araştırmaları Sempozyumu III, Ankara, 2-3 Haziran 2003, ODTÜ*, Lale Özgenel (drl.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2005, s.146., Armağan Erkanal, "Eflatun Pınar Anıtı", *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı*, (1980), s.288.

³⁰⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.186.

³¹⁰ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490.

³¹¹ Erbil, s.151-152.

³¹² Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490.

Ayrıca sayıları on ikiye varan boğa heykelleri, bir dağ tanrısına ait parçalar, iki adet başları kırık birinin gövdesi iki parça halinde aslan gövdeleri, havuzun dibinde pişmiş toprak adak tabakçıkları, topuz başlı bronz iğne, sadece üst kısmı ele geçen ve mataraya ait olduğu anlaşılan seramik parçası ve bir adet hiyeroglif yazıt parçası bulunmuştur.³¹³ M.Ö. 13. yüzyıl'ın ikinci yarısına tarihlenen anıt'ta figürler cepheden tasvir edilmiştir. Bu duruma Hitit İmparatorluk Dönemi'nde çok rastlanılmamaktadır.³¹⁴ Eflatunpınar Anıtı'nın görkemli bir huvaşi örneği ya da Fırtına Tanrısı'na ait bir açıklı pınar tapınağı olabileceğı şeklinde yorumlar yapılmıştır.³¹⁵

Fasıllar Anıt'ı, Beyşehir Gölü'nün güneydoğusunda yere yatılı halde bulunmuştur. 7,40 m. boyutunda, kalkerden monolit bir blok üzerine yüksek kabartma olarak yontulan anıt tamamlanmamıştır. Anıt'ın bir yüzünde sakalsız genç bir tanrı kendisinden daha küçük tasvir edilmiş sakallı bir dağ tanrısının üzerinde bir kolu ileri, diğeri yukarı kalkık vaziyette yüksek kabartma biçiminde işlenmiştir (Resim 23). Başındaki konik külah üzerinde dört adet boynuz çıkıntı olarak gösterilmiştir. Dağ tanrısının iki yanında iki aslan bulunmaktadır. Anıt, M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Yaklaşık olarak 70 ton ağırlığında olan anıt'ın bir mulajı Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin bahçesinde dikili olarak durmaktadır.³¹⁶

Bu anıtların dışında Afyon'un 43 km. kuzeyinde İhsaniye kasabası'nın yakınında Beyköy'de Yumrutepe olarak bilinen bölgede kayaların üzerine işlenmiş olan Hitit döneminden kalma 80 cm. uzunluğunda oldukça aşınmış kanatlı bir güneş kursu yer almaktadır. Ayrıca William Ramsay ve Franz Steinherr tarafından rapor edilmiş olan bazı Hitit yazıtları günümüzde bulunmamaktadır. Ramsay tarafından çizimi yayınlanmış olan bir yazıt, "...nin ordusu her zaman muzafferdi" şeklinde okunmuş, Meriggi ve Masson tarafından yazıtın Hitit dönemine ait olduğu belirtilmiştir.³¹⁷

³¹³ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.490., Erbil, s.153.

³¹⁴ Erbil, s.154-155., Hittite Monuments, Eflatunpınar Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/eflatunpınar/index-t.htm> (4 Ekim 2015), Erkanal, s.294-295.

³¹⁵ Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu 2*, s.76., Savaş, s.151.

³¹⁶ Darga, *Hittit Sanatı*, s.193-194, Hittite Monuments, Fasıllar Anıtı, <http://www.hittitemonuments.com/fasıllar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³¹⁷ Hittite Monuments, Beyköy, <http://www.hittitemonuments.com/beykoy/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

1904 ve 1906 yıllarında Konya, Emirgazi ilçesi'nde bulunan **Emirgazi Sunakları** siyah bazalttan silindirik biçimde işlenmişlerdir. A, B, C, D olarak adlandırılan sunakların üzerinde Hitit Hiyeroglifi ile yazılmış aynı yazıt görülmektedir. Hasarlı olan beşinci sunak dikdörtgen prizma şeklindedir. Üzerinde metinler yer almaktadır. Sunaklar üzerinde yer alan metin kutsal dağa (Sarpa Dağı) adanmış stellerden bahsetmektedir. Sunaklar, M.Ö. 13. yüzyıl'ın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Günümüzde İstanbul, Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadırlar.³¹⁸

Karaman'ın Ermenek İlçesi'nin güneydoğusunda Bezciler tepesinde bulunan **Ermenek Kabartması'nda** bir niş içinde oyulmuş olan kolunu öne doğru uzatmış, kısa tunik giymiş bir figürün kabartması görülmektedir. M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilen anıt daha sonra tamamen tahrip olmuştur.³¹⁹

Sivas, Yıldızeli ilçesi'nin Kayalıpınar köyü yakınında bulunan bir tanrı kabartması 1,2 m. yüksekliğinde 1 m. genişliğinde, beyaz kireç taşından bir blok üzerine işlenmiştir. Oturur vaziyette bir tanrı ya da tanrıça figürünün bir elinde içki kabı diğer elinde kuyruk kısmı görünen bir kuş bulunmaktadır. Tanrının önünde sadece ayakları görünen bir figür vardır. Eser M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Eserin orijinali Sivas Müzesi'nde, reproduksiyonu Kayalıpınar'da yer almaktadır.³²⁰

Malkaya Kaya Yazıtı, Kırşehir'in 14 km. kuzeybatısında Sevdğin ve Yağmurlukale köyleri'nin arasında Emirburnu Tepesi'nin yamacında yer almaktadır. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen yazıt'ta prens "...ziti, Ura-Tarhunda'nın oğlu" ve prenses "...parinaya" isimleri okunmuştur.³²¹

Kırşehir'in batısında, Kızılırmak kenarında yer alan Savcılı köyü yakınındaki bir tepede altar olarak kullanıldığı düşünülen bir heykel bulunmuştur. **Savcılı Öküztaş Altarı** olarak adlandırılan eser küvet şeklinde oyulmuştur. Buradan öküzlerin her birinin ağzına giden iki kanal vardır. 2,5 m. eninde, 2 m. boyunda ve 1,2 m. yüksekliğinde olan heykel granitten yapılmıştır ve 30 ton ağırlığındadır. Olasılıkla

³¹⁸ Hittite Monuments, Emirgazi Sunakları, <http://www.hittitemonuments.com/emirgazi/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³¹⁹ Hittite Monuments, Ermenek Rölyefi, <http://www.hittitemonuments.com/ermenek/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³²⁰ Hittite Monuments, Kayalıpınar, <http://www.hittitemonuments.com/kayalipinar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³²¹ Hittite Monuments, Malkaya Kaya Yazıtı, <http://www.hittitemonuments.com/malkaya/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Fırtına Tanrısı'nın kutsal öküzlere olan Hurri ve Şerri'yi temsil ettiği düşünülmektedir.³²²

2.2.4 Steller

Stel, dikilmiş yekpare özellikli bir taştan meydana gelmektedir. Dikdörtgen ince bir taş levha, kesik sütun, silindirik sütun gibi türlerde de olabilen steller Mezopotamya'da genellikle kral buyruklarının yazıldığı ya da sadece bir anıt niteliğinde olan eserlerdir. Antik Yunan mezar taşlarına da bu ad verilmekte ya da mezar steli denilmektedir. Yunan stelleri tarih, monografi, âdet bakımından önemli belgelerdir. Üzerinde bulunan yazı ve resimler buldukları dönem hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Stellerde aile hayatının, toplantıların, ziyafetlerin tasvirlerine rastlanabilmektedir.³²³ Hitit Devleti'nde Geç Hitit Dönemi'nde karşımıza sıklıkla çıkan ve bu dönemin özelliklerini yansıtan stellerin az sayıda örneklerine İmparatorluk döneminde de rastlanılmaktadır.

Bu örneklerden olabilecek **Yağrı Steli**, Eskişehir'e bağlı olan Günyüzü kasabası yakınlarında Yağrı mevkiinde bulunmuştur. Andezit olan Yağrı Steli'nde ölü yemeği sahnesi tasvir edilmiştir (Resim 24). Karşılıklı oturan iki kişinin arasında bir sunak vardır. Sol tarafta hasar görmüş ayaklarında sivri uçlu ayakkabıları olan uzun elbiseli, bir kolunu ileriye doğru uzatmış olan ve bir kupa tuttuğu düşünülen kadın figür bir iskemlede oturmakta ve tabureye basmaktadır. Karşısındaki iskemlede oturan sakalsız erkek figürün üzerinde uzun giysi, şal biçimi manto, başında kalot şapka, ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar vardır. Sol elinde üçgen, sağ elinde de bir kupa tutmaktadır. Figürlerin arasında Hitit Hiyeroglif işaretlerinin izleri görülmektedir. "Tanrılar Yemeği" olarak adlandırılan stel soylu bir çiftin mezar steli olarak değerlendirilerek M.Ö. 14. yüzyıl'a veya daha geç bir döneme tarihlendirilmiştir.³²⁴ Ayrıca Yağrı Steli ve Yazılıkaya'da tasvir edilen 65-66 no'lu figürler ile Teşup ve Hepat çifti arasında bir ilişki kurulmuştur.³²⁵ Sivas'ın Altınyayla ilçesi yakınında bir mezarlıkta bulunan **Altınyayla Steli** günümüzde Sivas Müzesi'nde yer almaktadır.

³²² Hittite Monuments, Savcılı-Öküztaş Altarı, <http://www.hittitemonuments.com/savcili/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³²³ Secda Saltuk, **Arkeoloji Sözlüğü**, 4. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1989, s.165.

³²⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.192-193.

³²⁵ Ali Özcan, "Yağrı Steli", **Ömer Çapar'a Armağan**, Ankara: Hel Yayıncılık, 2012, s.227.

1,86 m. yüksekliğinde 0,86 m. genişliğindeki stelde bulunan kabartmanın sol tarafında dağların üzerinde duran bir geyiğin sırtında Tanrı Kurunta sağ omzunda bir yay taşımaktadır. Sağ tarafta tanrıya adak yapan bir erkek figür görülmektedir. Stel, IV. Tuthaliya dönemine tarihlendirilmiştir.³²⁶ Afyon'un 50 km batısında, Roma dönemine ait bir yapıda kullanılmış olarak bulunan **Kocaoğuz Stel'i**, 2 m. yüksekliğinde, yarım metre genişliğinde ve 800 kg. ağırlığındadır. Stel'de kanatlı güneş kursunun altında beş satır halinde Luvice bir metin vardır. İsmi tam okunamamış olan bir şehir ya da bölgenin Tarpa? adlı bir prens tarafından fethedildiği ve stel'in de Fırtına Tanrısı'na adandığı belirtilmiştir. Stel, Afyon Müzesi'nde bulunmaktadır.³²⁷ Adana Müzesi'nde yer alan **Çağdın Ahçaköy Stel'i**, 1,40 m. yüksekliğindedir. Alt kısmı tahrip olan stel'de üzerinde kısa bir giysi olan başında dört çift boynuzlu ucu sivri bir başlığın olduğu sakalsız bir tanrı tasviri vardır (Resim 25). Tanrının sağ elinde bir mızrak, sol elinde bir üçgen, belinde de kılıç bulunmaktadır. Başı profilden, bedeni cepheden gösterilmiştir. Tanrının adı Tarhuntaşşa şehrinin Fırtına / Hava Tanrısı şeklinde okunmuştur.³²⁸ Alacahöyük'ün kuzeybatısında Yeniköy mevkiinde bulunan **Yeniköy Minyatür Stel'i**, 6,5 cm. boyundadır. Stel'de Kırların Koruyucu Tanrısı geyik üzerinde ayakta bir elinde kuş diğer elinde ucu kıvrık bir asa ile tasvir edilmiştir. Stel, M.Ö. 14.-13. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Boğazköy kazılarında bulunan **(III ?) Tuthaliya Steli'nde** 1 m. boyunda bloğun üzerine sağa yönelmiş, kısa giysili, başında beş çift boynuzlu ucu sivri bir başlığı olan, iri halka küpeli, sivri uçlu ayakkabılı bir erkek figür tasvir edilmiştir. Figür sağ eliyle omzuna dayalı bir mızrağı tutarken sol eli de ileriye doğru uzanmaktadır. Sol elinin üzerinde Hitit Hiyeroglifi ile "Büyük Kral Dağ tu" yazılmıştır. Stel M.Ö. 14.-13. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Büyükkale C yapısının 2 numaralı odasının batı duvarının önünde bir çukur içinde bulunan **IV. Tuthaliya Steli'nin** yüksekliği 1,10 m.'dir. Ön yüzünde bulunan Hitit Hiyeroglifi yazıt'ta, "Büyük Kral Tabarna Tuthaliya, Büyük Kral, Kahraman Hattuşili oğlu X...'in (burada ad kırıktır) torunu." ifadesi okunmuştur.³²⁹ IV. Tuthaliya'ya ait bir diğer stel de Yukarı Şehir'de ortaya çıkarılmıştır. Stel'in üst kısmında kanatları yukarı kalkık bir güneş kursu altında da kralın adı bulunmaktadır. "DAĞ Tu" işaretlerinin üzerinde iki yanda profilden aslan

³²⁶ Hittite Monuments, Altinyayla Steli, <http://www.hittitemonuments.com/altinyayla/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³²⁷ Hittite Monuments, Afyon, <http://www.hittitemonuments.com/afyon/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

³²⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.190-192.

³²⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.194- 198.

/leopard protomları görülmektedir. Yazıt'ta "Büyük Kral, Tabarna Tuthaliya, Büyük Kral, Kahraman Hattuşili oğlu, Murşili Büyük Kral, Kahraman torunu, TU[...]" ifadeleri geçmektedir. 1988 yılında Büyükkale'nin karşısında yer alan Güney Kale'nin doğu yöndeki surlarının iç tarafında ortaya çıkarılan iki ortostat bloktan birinde Hitit Hiyeroglifi yazıt diğesinde de bir kabartma bulunmaktadır. **II. Şuppiluliuma Steli'ndeki** kabartmada boynuzlu sivri başlıklı, sol elinde omuzladığı yayı sağ elinde krallık simgesi Hitit mızrağı olan kısa eteğinin üzerinde hilal kabzalı kılıcı ve sivri uçlu ayakkabıları bulunan figürün başlığının önündeki Hitit Hiyeroglifi lejant "Büyük Kral Şuppiluliuma" olarak okunmuştur.³³⁰

2.2.5 Hitit Heykelcikleri

Hititler'de resmi ve krallığa ait bir sanat dalı olan heykelcilik alanında günümüze ulaşan az sayıda eser bulunmaktadır. Kült envanteri metinlerinde bahsedilen tanrı ve tanrıça heykellerinden bugün az örneğe sahip olunması bu eserlerin savaşlar sırasında yağma edilmiş olmaları ya da başka şekillerde kullanılmak amacıyla eritilmiş olmaları yönünde yorumlanmıştır. III. Hattuşili ile Babil krallarından olan Kadaş-man-Enlil arasında yazılan bir mektupta (CTH 172) III. Hattuşili bir heykeltıraş isteyerek işi bittiğinde heykeltıraşın hemen geri yollanacağını, daha önce istenmiş olan heykeltraşın Babil'e geri yollanarak kralın sözünü tuttuğu belirtilmiştir. Puduhepa, bir adak yazıtında (CTH=585 KUB XV) eşi III. Hattuşili'nin altından yapacağı bir baş heykelinden söz etmiştir.³³¹

Taş, kil, bronz, fildişi gibi maddelerden imal edilmiş olan heykelcikler tanrı tasvirlerini yansıtmaktadır. Bu bölümde bahsedeceğimiz bazı örnek heykellerden olan bronzdan 18 cm. boyundaki sakallı oturan tanrı heykelciğinin alt kısmı bulunmamaktadır. Kuzey Suriye-Mezopotamya tasvirlerine benzeyen eser Berlin, Önyasya Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır. Yine aynı müzede altın varak ile kaplı bronz bir tanrı heykelciği de bulunmaktadır.³³² Dövlek'te bulunmuş olan bronz tanrı heykelciği 11,4 cm.'dir. Tanrının başında sivri, ileri doğru çıkık bir çift boynuzun olduğu başlık, ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar, üzerinde kısa bir gömlek ve eteklik

³³⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.197-198.

³³¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.94-95.

³³² Darga, *Hitit Sanatı*, s.34-36.

vardır. Uzun bir boynu ve atletik bir vücut yapısı olan yürüyüş pozisyonundaki tanrının sol ayağı ileride, kollarından biri yukarıya doğru kalkık, diğer eli ileriye doğru uzatılmıştır. Eser, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³³³ Dövlek Heykelciği ile benzer özelliklere sahip Konya bronz tanrı heykelciği savaşçı bir tanrı tasviridir. Kalın bir boyuna sahip olan heykelcik 14,5 cm.'dir. Dövlek Heykelciği ile beraber M.Ö. 16. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir.³³⁴ Alacahöyük Heykeli olarak adlandırılmış olan Sfenksli Kapı kazılarında ele geçen 2,10 m. yüksekliğinde kalkerden erkek heykelin başı bulunmamaktadır. Üzerinde uzun bir mantonun olduğu heykelin tanrı ya da kral olup olmadığı anlaşılamamıştır. Louvre Müzesi'nde yer alan başka bir bronz erkek heykelcik de 5,8 cm. boyundadır. Geniş bir yüze, büyük bir buruna, geniş kulaklara sahiptir. Kolları öne doğru kıvrılmış olan heykelciğin başında konik bir başlık, üzerinde uzun bir giysi ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar bulunmaktadır.³³⁵ İstanbul, Sadberk Hanım Müzesi'nde yer alan 5,8 boyundaki ayakta tanrı heykelciğinin kolları öne doğru kıvrılmış olarak elleri göğüs hizasında durmaktadır. Başında sivri bir külah ve külahın altında sırta kadar inen saçları vardır.³³⁶ Boğazköy'de büyük bir kısmı baş bölgesine ait olan heykel parçaları ele geçirilmiştir. 1954 yılında bulunmuş olan bir erkek başına ait olan küçük bir parçanın insan boyutundan daha büyük bir heykele ait olduğu düşünülmüştür. M.Ö. 13. yüzyıl'dan daha geç bir döneme tarihlendirilmemiştir. Aşağı Şehir'de yıpranmış durumda chlorit cinsi taştan, yüksekliği 16 cm. bir baş ele geçirilmiştir. Bir heykele ya da stele ait olduğu düşünülen başta hâle biçimi/diskus bir şapka görülmektedir. Eser, Boğazköy Müzesi'nde yer almaktadır.³³⁷ Berlin, Doğu Eserleri Müzesi'nde yer alan 14,7 cm boyundaki Boğazköy Heykelciği yürüyüş pozisyonunda, genç, sakalsız yüzlü bir heykelciktir. Başında başlık ya da saç bulunmamaktadır. Üzerinde kısa bir eteklik ve belinde kemer vardır. Ayrıca heykelciğin altın ve gümüş varaklarla kaplı ve başlığının değerli bir madenden olabileceği belirtilmiştir. Paris, Louvre Müzesi'nde yer alan Lazkiye (Suriye) Heykelciği, yürüyüş pozisyonunda 16,7 cm.'dir. Yüzü genç ve sakalsız olan heykelciğin kulak memelerinin üzerinde düğme benzeri süsler, üzerinde kısa bir eteklik ve kemer bulunmaktadır.

³³³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.36, Res.14.

³³⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.37.

³³⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.97-98.

³³⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.98, 105, Res.107.

³³⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.98-99.

Ayaklarında konçlu ayakkabılar vardır. Şapka ya da başlık yoktur. Şeritlerle tutturulan saçı beline kadar inmektedir. Ayrıca heykelciğin üzerinde oluklar görülmektedir.³³⁸ Amasya'da Doğanstepe Höyüğü'nde ele geçirilen asıl boyutunun 34 cm olduğu düşünülen ancak 21,5 cm. korunmuş kısmı olan Amasya Heykelciği, ayakta yürüyüş vaziyetinde başında sivri başlığın olduğu bir tanrının tasviridir. Kolları ve bacakları kaybolmuştur. Boğazköy ve Lazkiye Heykelcikleri'nde olduğu gibi yanlarında oluklar bulunmaktadır. Söz konusu üç heykelciğin sakalsız, genç ve güçlü tanrılar olduğu ve olasılıkla bunların Fırtına Tanrısı'nın bir görüntüsü, oğulları ya da savaş tanrıları olabilecekleri dile getirilmiştir. Eser, Amasya Müzesi'nde bulunmaktadır.³³⁹ Alacahöyük'te ele geçen bronzdan yapılmış geniş yüzlü, iri burunlu ve iri kulaklı tanrıça heykelciği taht üzerinde oturmaktadır. Başında diskus biçimli bir başlık ve bu başlığın üzerinde Güneş Tanrıçası kimliğini vurguladığı düşünülen ince ışık demetleri görülmektedir. Yine aynı tanrıçayı temsil eden altından yapılmış daha küçük ve arkalarında halkaları olan figürinler de bulunmaktadır. N. Schimmel Koleksiyonu'nda yer alan 4,3 cm. boyutunda başında diskus biçimli bir şapka olan ve aslan ayaklı bir tahtta oturan Güneş Tanrıçası'nın kucağında ellerini kavuşturmuş bir çocuk tasviri görülmektedir (Resim 26).³⁴⁰ Kayseri Müzesi'nde yer alan altından Çiftlik Heykelciği, oturur vaziyette, başında hâle/diskus biçimli bir şapkanın olduğu bir tanrıça figürüdür.³⁴¹ Bir diğer altından kadın figür tabla benzeri bir kaidenin üzerindeki bir iskemleye oturmuş ve bir çanak tutmaktadır. İri kulakları vardır. Heykelciğin başı açıktır.³⁴² Üzerinde herhangi bir tanrısal atribü görülmeyen bu heykelciğin tanrıçadan çok tanrıya adak amaçlı olarak sunulmuş olan inançlı bir kadının tasviri olabileceği dile getirilmiştir. Hitit yazıtlarından kral ailesinin sağlıklarını kazanmak amacıyla bazı tanrı ve tanrıçalara kral çocuğunun heykelinin adandığı bilinmektedir.³⁴³ Eser, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁴⁴ Anadolu'da bulunmuş olan altından yapılmış birbirine benzeyen iki tanrı heykelciğinden biri 3,9 cm. diğeri 4,00

³³⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.100-101, Res.101, 102.

³³⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.101-102, Res.99.

³⁴⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.102., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.491.

³⁴¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.98, 104.

³⁴² Darga, *Hitit Sanatı*, s.104., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.491.

³⁴³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.105.

³⁴⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.98, Res.98.

cm.'dir. İki tanrı da adım atmış vaziyettedir. Başlarında konik boynuzlu başlık, üstlerinde kısa giysi ayaklarında sivri uçlu ayakkabıları vardır. Elleri göğüs üzerinde kavuşmuş olarak litus tutmaktadırlar. Bu eserlerden biri Paris, Louvre Müzesi'nde diğeri Londra, British Museum'da yer almaktadır.³⁴⁵ Karkamış'ta bulunan, Hitit Krallık Dönemi'ne tarihlenen ve Londra, British Museum'da yer alan tanrı heykelcikleri Boğazköy'de görülen taş kabartmalara ve Yazılıkaya kabartmalarına benzemektedir. Altın varak ve lapis lazuli süslemelidirler.³⁴⁶ Alacahöyük kazılarında ele geçen ve Güneş Tanrısı oldukları belirtilen bronz heykelciklerinden biri olan ve baş kısmı hasar gören 6,6 cm. boyutunda oturan tanrıça heykelciğinin elleri göğsü üzerinde durmaktadır. Bir diğerk heykelcik ayakta durur vaziyette, uzun giysili, elleri göğsünde bir heykelciktir. Başında diskus biçimli şapka bulunmaktadır.³⁴⁷ Yine Alacahöyük'ten boyları 8,5 ile 6,5 cm. olan başları geriye doğru çevrilmiş yatar vaziyette iki bronz boğa bulunmaktadır. 16,3 cm. yüksekliğinde 7 cm. genişliğinde Alacahöyük bronz plaketinde kabartma olarak işlenen tasvirlerde başları cepheden işlenmiş olan iki boğa adam, ortadaki hayat ağacının sağında ve solunda birer boğa üzerinde durmaktadır (Resim 27). Ayrıca yukarıya doğru kaldırdıkları ellerinde kanatlı bir güneş kursu taşımaktadırlar. Plaketin altında da standart olarak kullanıldığını gösteren bir sap bulunmaktadır. Eser, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁴⁸ New York, Metropolitan Museum'da bulunan Acemhöyük kökenli fildişi heykelciğin bacakları kırıktır.³⁴⁹ Şarkışla (Kayseri)'da ele geçirilen Şarkışla Baltası, N. Schimmel Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Resim 28). 19,5 x 9,2 cm. boyutunda, 1 025 kg. ağırlığında olan baltanın ağız kısmında, her yüzünde ve yanlarında dinsel tasvirler, kabartmalar bulunmaktadır. İki kartal başı ile biten ağız kısmı keskin değildir. Baltanın iki geniş yüzeyinde sakallı, konik başlıklı bir erkek tasviri görülmektedir. Giysisinin kenarlarında boynuz benzer bir tasvir vardır. Yukarıya doğru kaldırdığı ellerinin üzerinde aslan protomu taşımaktadır. Aslanın üzerinde, uzun mantolu, sivri konik başlıklı, sakalsız, genç bir tanrı görülmektedir. Ayakta durur vaziyette sağ kolu ileriye yöneliktir. Bu tanrının başlığındaki boynuzlar düğmeye benzer kabartmalarla gösterilmiştir. Tanrının

³⁴⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.104, Res.104-105., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.491.

³⁴⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.105, Res.106.

³⁴⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.105.

³⁴⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.107, Res.108.

³⁴⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.107, Res.109.

başlığının üzerinde kanatlı bir güneş kursu bulunmaktadır. Güneş kursunun kanatlarının altında kartal başlı insan vücutlu iki varlık çömelmiş vaziyette yukarıya doğru kaldırdıkları kollarında elleriyle güneş kursunun kanatlarının uçlarından tutmaktadır. Güneş kursunun üzerinde her iki yüzde de üç aslan grifonu vardır. Sap deliğinin altında ve üstünde ikişer kanatlı aslan protomu görülmektedir. Bu sekiz figürün arasında da dikdörtgen dört yüzlü bir sap vardır. Eser, M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir.³⁵⁰ Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait olan Boğazköy kökenli bir fildişi dağ tanrısı heykelciği 3,6 cm.'dir. Başında sivri boynuzlu bir başlık, üzerinde dağ sembolleri olan pullu uzun bir giysi, iri kulakları ve uzun sakalları vardır. Kulaklarında küpe görülmektedir. Kollarını göğüs hizasında birleştirmiştir. Elleri de birleşik vaziyettedir. Üst gövde çıplaktır ve zirveleri simgeleyen basamaklı bir koniden çıkmaktadır. Ayrıca koninin tabanında bulunan delik bir yere geçirilerek kullanıldığını göstermektedir.³⁵¹ Eser, Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁵² Alacahöyük kökenli Tanrı Bes Heykelciği 4,9 cm. yüksekliğinde 3,5 cm. genişliğindedir. Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen eser, gri-bej renginde kemiktendir. Figür kolları ile iki yana açtığı bacaklarını tutmaktadır. Başının iki yanında iri çıkıntılar halinde kulakları görülmektedir. Saçları uzundur ve omzuna kadar inmektedir. Yüz hatları, vücut adaleleri, göbeği, cinsiyet organı çizgi ve küçük kabartmalarla belirtilmiştir. Tanrının dizlerinden aşağısı kırık ve eksik durumdadır.³⁵³ Boğazköy'de Sarıkale'nin doğusunda yer alan 7 no'lu tapınak buluntuları arasında olan dans eden bir savaşçı tanrının tasvir edildiği fildişi heykelciğin başında dört çift boynuzlu bir miğfer-başlık bulunmaktadır (Resim 29). Boğazköy'de bulunmuş olan ve M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen bir fildişi disk 4,6 cm.'dir. Orta kısmı ince iki pervazla daire bir alana ayrılmış ve buraya başı arkaya çevrili bir sfenks işlenmiştir. Dışta da üç pervaz ile sınırlandırılan çember kenarda içlerinde aslan, kanatlı aslan, dağ keçisi, sfenks olan karışık yaratıklar ve hayvanlar bulunmaktadır. Boğazköy'de Yukarı Şehir tapınaklar bölgesinde bir evde ele geçirilmiş olan fildişinden levhacığın üzerine kabartma tekniği ile ormanlık bir arazide

³⁵⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.107-109.

³⁵¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.110., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anısal İfadesi*, s.491., Belma Kulaçoğlu, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1992, s.200.

³⁵² Darga, *Hitit Sanatı*, s.111, Res.111.

³⁵³ Kulaçoğlu, s.201.

başı geriye doğru çevrili bir dağ keçisi tasvir edilmiştir.³⁵⁴ 6 cm. boyunda Tarsus / Gözlükule dağ kristalinden genç bir tanrının tasvirine ait olan heykelcik ayakta durmaktadır. Yüzü genç ve sakalsızdır. Üzerinde uzun bir giysi, başında sivri bir külah vardır. Kollarını göğsünün altında birleştirmiştir. M.Ö. 14-13. yüzyıl'a tarihlendirilen heykelcik Adana, Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadır.³⁵⁵ Bir başka dağ kristalinden heykelcik 7 cm. boyunda çıplak bir çocuk heykelciğidir. Cinsiyeti belli olmayan figür ayakta, kolları ileriye doğru yönelmiş vaziyettedir. Başında bir başlık bulunmaktadır. M.Ö. 1400-1200 yıllarına tarihlendirilen heykelciğin Hitit sanatında çocuğu tasvir eden bir örnek olması nedeniyle önemli olduğu ve bu heykelcikte bir tanrı çocuğunun tasvir edilmiş olabileceği belirtilmiştir. Eser, Walters Art Gallery'de (Baltimor) sergilenmektedir.³⁵⁶ Bu eserlerin dışında Hitit heykelciklerinin en büyüklerinden olan Afyon-Ahurhisar Heykelciği'nin bacakları bulunmamaktadır. Bu haliyle 31,5 cm.'dir. İçi kurşunla doldurulmuştur ve başında takke benzeri bir başlık bulunmaktadır. Eski Hitit dönemine tarihlenen Dövklek Heykelciği tipinde bir örnek de Mut / Karaman bölgesinde Fasıllar Anıtı'nda yer alan tanrıya benzeyen tunçtan heykelciktir. Alacahöyük'te içi boş olan bir çift boğa heykelciği bulunmuştur. Metropolitan Müzesi'nde bulunan tunçtan 4,1 cm. yüksekliğinde heykelciğin elinde bir sembol vardır. Ucu kırıktır. Sırtından bir çift kanat çıkmaktadır. Bu figürün Tanrı Pirinkar olabileceğini ifade edilmiştir. Nuzi İştâr tapınağında fildişinden bir heykelcik bulunmuştur. Adak eşyası olan bu heykelciğin başında sivri külah bulunmaktadır. Bir ayağı ve karnından itibaren aşağı kısmı çıplak olmakla beraber diğer ayağında sivri uçlu bir ayakkabı bulunmaktadır. Kabartma olarak sağ elinde bir balta ve göğsünde hiyeroglif işlenmiştir. Alacahöyük, sağ elinde kuş sol elinde baston tutan Kırkların Koruyucu Tanrısı'na ait olan figürün kaplaması bulunmaktadır. Boğazköy'de bulunan üç figürlü bir pandantifte ortada boğa maskeli bir figürün iki yanında birer tanrı yer almaktadır. Yine Boğazköy'de bulunan bir pandantif Yazılıkaya'da bulunan Tanrı Kumarbi'ye benzemektedir. Güney Kıbrıs'ta Kalavassos-Aigos Dimitrios'ta M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilen bir mezarda gümüş pandantifte geyik üzerinde duran bir tanrı "DINGIR LAMA-LIL" tasvir edilmiştir. Tanrı sağ elinde aşağı doğru ucu kıvrık bir asa

³⁵⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.110-111.

³⁵⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.98, 111., Res.112., Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.491.

³⁵⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.111-112.

tutmaktadır. Amarna'da bulunan bir pandantifte uzun giysili, takke başlıklı bir erkek figürü görülmektedir. Ugarit'te bulunmuş olan tunçtan üç figürlü pandantifin benzeri fildişi obje Boğazköy'de ele geçirilmiştir. İkisinde de ortada boğa maskeli figürün iki yanında birer tanrı yer almaktadır.³⁵⁷ Boğazköy'de 20 no'lu tapınak'ta bulunmuş olan fildişinden üç tanrılı eserde yer alan figürler ve Suriye'de Ras Şamra'da (Ugarit'te) bulunan üç tanrılı pandantifteki figürler ortada boğa başlı ya da boğa maskeli figür Fırtına Tanrısı ve yanında iki oğlu olan Nerik ve Zippalanda kentleri'nin Fırtına Tanrıları olarak yorumlanmıştır (Resim 30).³⁵⁸

2.2.6 Madeni ve Toprak Kült Kapları / Ritonlar

Dini metinler aracılığıyla bilinen ve kült törenlerinde kullanılan ritonların madeni ve topraktan yapılma çeşitli örnekleri Hititler'de görülebilmektedir. Törenlerde libasyon amaçlı kullanılan bu kaplar altın, bronz, gümüş, taş ve toprak gibi maddelerden yapılmışlardır.

Bu kapların bir örneği olan Gümüş Geyik Ritonu, N. Schimmel'in koleksiyonunda yer almaktadır. Hititçe'de "GAL lulayama"³⁵⁹, geyik biçimli kupa anlamına gelmektedir. Gümüş ritonlar iki parça halinde yapılarak, baş ve protom kısımları birbirine eklenmiştir. Bu birleşme yerleri süslü şeritlerle kapatılarak, gözler, kaşlar ve bu şeritte yer alan süslemeler farklı bir madde ile kakma tekniğinde yapılmıştır. Boynuz ve kulaklar ayrı yapılarak kabın üzerine daha sonra eklenmiştir. Koleksiyon'da yer alan Gümüş Geyik Ritonu 17 cm. boyundadır. Kabın geniş ağız kenarında 4,5 cm. eninde bir friz bulunmaktadır. Frizde doğada yapılan bir kült töreni tasvir edilmiştir. Bir sandalyede oturan uzun giysili tanrısal bir figürün önünde geyiğin sırtında ayakta duran bir elinde atmaca diğerinde âsâ taşıyan kısa elbiseli genç bir erkek tanrı görülmektedir. İki figürün de ayaklarında ucu kıvrık ayakkabılar vardır. Bu figürlerin önünde sola yönelik ayakta iki, diz çökmüş bir erkek tasviri yer almaktadır. Üzerlerinde kısa tunika bunun üstünde uzun manto, başlarında takke benzeri bir başlık ve ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar bulunmaktadır. Bu figürler sakalsızdır. Tören alayı

³⁵⁷ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.491.

³⁵⁸ Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.46-47.

³⁵⁹ S. Alp, geyik biçimli içki kabının metinlerdeki adının GAL lulayamaş olduğunu, *BIBRU lulayamaş'ın dört ayağı üstünde duran geyik ritonu olduğunu ifade etmektedir.*, Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.71.

benzeri bir sahne söz konusudur. Önde kral-baş rahip olduğu düşünülen figür bir testi ile libasyon yapmaktadır. İkinci figür, ekmek sunucu, çömelmiş üçüncü figür, sağ eliyle bir vazoyu ileri doğru uzatmaktadır. Rahip olduğu düşünülen kurban sunan figürlerin sol elleri dua pozisyonunda yukarıya doğru kalkık, parmakları kapalıdır. Sol tarafta yer alan tanrıların kimlikleri başlarının önünde altından kakma oval levhacıklar üzerine Hitit Hiyeroglifi ile yazılmıştır. Bu tasvirlerin arkasında GIŞ eya=hayat ağacı, yeşil çam ağacı olduğu düşünülen bir ağaç bulunmaktadır. Ağacın altında da ayaklarını toplamış uyuyan bir geyik, duvara asılmış olan içinde okların bulunduğu okdanlık, KUŞ kurşak=deri posttan kalkan ya da tulum, toprağa saplı iki mızrak görülmektedir. Ritüel metinlerinden edinilen bilgilere göre bu eşyalar Geyik ya da Geyikli Tanrı LAMA'nın kutsal eşyalarıdır. Oturan tanrının adı Astapi, geyik üzerindeki tanrının adı da ^DLAMA=Koruyucu Tanrı olarak tanımlanmıştır. Frizde Koruyucu Tanrı'nın iki ayrı tasviri ve onlar adına düzenlenen bir kült töreni verilmiştir. Eser, M.Ö. 16. yüzyıl'ın sonlarına tarihlendirilmiştir. Yine N. Schimmel'in koleksiyonunda yer alan Gümüş Boğa Ritonu'nun hasar görmüş olan kulbu yeniden tamamlanmıştır (Resim 31). Bu riton da geyik ritonu ile aynı döküm tekniğinde yapılmıştır. Boğanın gözlerinde kakma tekniği kullanılmıştır.³⁶⁰ Boston Müzesi'nde yer alan Gümüş Kült Kabı, yumruk biçiminde tek kulplu maşrapadır. Kapta yumruğun bilek kısmına gelen ağız kenarı altında kabartma bir friz bulunmaktadır. Burada müzik eşliğinde tanrıya içki ve ekmek sunma töreni tasvir edilmiştir. Fırtına Tanrısı kutsal hayvanı boğa üzerinde sol elinde dizginleri tutarken sağ eliyle de topuzunu savurmaktadır. Önündeki sunağa kral içki sunmakta ve bu kralı diz çökmüş olan saki ve müzisyenler takip etmektedir. Bu figürlerin arkasında bitki ve dağlar arasındaki tanrı ve bir yapının üzerindeki insan baş ve kolları görülmektedir. Kralın başının hizasında bulunan hiyeroglif yazıt "Büyük Kral Tuthaliya" olarak okunmuştur. Kınık'ta bulunmuş olan üç boğa başı biçiminde ritonun üzerinde herhangi bir yazıtta rastlanılmamıştır. Ancak burun üzerinde görülen dikdörtgen izin altın bir aplike ait bir yerin izi olabileceği belirtilmiştir. Bu ritonun GU ideogramı ile anlatılan riton olduğunu ifade edilmiştir. Bu kaplar sadece boğa başı ve boyunu olarak düşünülmüş tek kulplu maşrapalardır.³⁶¹ Pişmiş topraktan yapılmış olan hayvan heykelleri arasında tüm aslan heykeli bulunmamıştır. Ancak İnandıktepe'de

³⁶⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.39-40.

³⁶¹ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.491-492.

tapınak'ta ortaya çıkarılan boğalar tamamlanmış ve restore edilmişlerdir. Ayakta durur vaziyette olan İnandıktepe boğaları çift bulunmuşlardır. Boğaların bedenleri kırmızıya bakan kahverengi ve açıktır. Boğaların alınları üstünde yer alan üçgen, kabartma olarak işlenen gözlerin akı, alt kenarı, burun deliklerinden geçen yularlar, ön bacakların üst kısmında yer alan biçimler beyaz ile boyanmıştır. I. Hattuşili dönemine tarihlendirilen boğalar Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁶² Yine Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan bir başka eser de Tokat'ta bulunmuş olan pişmiş topraktan bir boğa başıdır.³⁶³ Boğazköy kökenli M.Ö. 16. yüzyıl'a tarihlendirilen bir aslan heykelinin başının bir kısmı eksiktir. Yüksekliği 60 cm'dir.³⁶⁴ Boğazköy, Ambarlıkaya'da bulunmuş, restore edilen bir aslan ritonunun yüksekliği 15,5 cm. uzunluğu 25,3 cm.'dir. Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁶⁵ Kırşehir kökenli boğa protomu biçimindeki bir başka riton 17,2 cm'dir. Koyu gri renkli olan ritonun protom kısmının arkası sıvı kurban doldurmak amacıyla açık bırakılmıştır. Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen Miken mezarlarında ele geçen ve Yunanistan'a nasıl gittiği bilinmeyen gümüş geyik ritonunun sırtında huni bulunmaktadır. İmikuşağı'nda yapılan kazılarda geyik, boğa, kartal biçimli ritonlara ait parçalar bulunmakla beraber tek kulplu geyik biçiminde bir riton ortaya çıkarılmıştır. Alacahöyük kazılarında Orta Hitit Dönemi katlarında aynı tür üç riton bulunmuştur.³⁶⁶ Ilca, Hitit nekropolünde bulunan pişmiş topraktan koç ritonu da Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁶⁷ Bu eserlerin dışında üç boğa protomlu bir tripot küçük bir kült kabı olmakla birlikte bu tür objelerin tapınak envanterlerinde görüldüğü bilinmektedir. Tunç'tan Kastamonu Çanağı'nın ağız kenarının altından başlayıp dibe kadar inen üç frizi vardır. Çanak'ta, kutsal bir av konusu işlenmiştir. Çanağın ağız kenarında yer alan Hitit Hieroglifi yazıt'ta kabın, Boğazköy'ün büyük yetkilisi "Taprammi" tarafından adandığı açıklanmıştır.³⁶⁸ Pişmiş topraktan yapılmış içinde kutsal alanın tasvir edildiği Eskiypar kökenli kabın yüksekliği 8,4 cm. ağız çapı 12,5 cm.'dir (Resim 32). Kabın

³⁶² Darga, *Hitit Sanatı*, s.42, 43, Res.21.

³⁶³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.42, Res.19.

³⁶⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.43-44.

³⁶⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.44, Res.22.

³⁶⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.44-45.

³⁶⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.45, Res.23.

³⁶⁸ Emre, *Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi*, s.492.

içinde kutsal bir odaya ait olan eşyaların benzerinde eşyalar ve bir tanrıça tasviri bulunmaktadır. Başında kurs şeklinde bir başlığın olduğu tanrıça oturur vaziyette elleri ile göğüslerini tutmaktadır. Önünde bir masa ve üzerinde de yarım daire şeklinde ekmek olduğu düşünülen siyah kutsal bir nesne vardır. Tanrıçanın karşısında da, solda gaga ağızlı, bir testi, kutsal içki sunma kabı görülmektedir. Yerde masa üzerinde duran yarım nesnenin tam örneği bulunmaktadır. Eser, Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. İnanık kökenli pişmiş topraktan niş içinde oturan tanrı biçimindeki eserin yüksekliği 16,3 cm. genişliği 17,3 cm.'dir. Kenarları kalınlaştırılarak, beyaz ile doldurulmuş yıldız ve daire motifleri ile süslenen dikdörtgen bir nişin içinde oturan kısa bacaklı bir erkek tasviri vardır. Niş içinde oturan tanrının başında yüksek bir başlık vardır. Kısa ve arkalıksız bir kaide üzerinde oturmakta bir kolu öne doğru uzatılmış bir kolu ise kırıktır. Oturduğu tabanda olasılıkla kutsal nesnelerin yer aldığı düşünülen kabartmaların kırılma izleri bulunmaktadır. Eser, Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.³⁶⁹

2.2.7 Hitit Mühürleri

Hititlerden günümüze ulaşan önemli buluntular arasında yer alan mühürler dini ritüellerin, tanrı ve tanrıçaların kült araç ve gereçlerinin, çeşitli nesnelerin, bitkilerin, hayvanların tasvirlerini vermesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Değerli madenlerden ve topraktan yapılabilen mühürlerin üzerinde çivi yazısı ve hiyeroglif yazı da görülmektedir.

Bu alanda önemli mühürlerden biri Eski Hitit Dönemi başlarına tarihlenen Tyskiewicz Mührü'dür. Güneydoğu Anadolu'da ele geçirildiği düşünülen silindir mühür Boston Museum of Fine Arts'da bulunmaktadır.³⁷⁰ Mührün birinci sahnesinde Bilgi Tanrısı Ea, tahtında oturur vaziyette kaldırdığı sağ elinde kadeh, sol elinde üç adet lituus tutmaktadır. Tanrının karşısında veziri iki yüzlü Tanrı Usmu gaga ağızlı bir libasyon testisinden içki sunmaktadır. Bu iki figür arasında dünya tasvirini ellerinin üzerinde tutan karşılıklı iki canavar biçiminde atlas figürü görülmektedir. Bu üç figürün altında olasılıkla yeraltı dünyasının tasvir edildiği düşünülmüştür. Burada yatmakta olan bir ölü ve mezar hediyesi olan kaplar vardır. İki yüzlü tanrının ardında

³⁶⁹ Kulaçoğlu, s.199.

³⁷⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.70.

baş tanrıya doğru yürüyen üç tanrı görülmektedir. Üçünün de sağ elleri adorasyon/tapınma jestindedir. Sol ellerinde hançer tutmaktadırlar. Bellerinden öne doğru sarkan bir lituus vardır. Öndeki figürün taşıdığı başlığa göre bir tanrıça olduğu düşünülmüştür. Üzerinde uzun bir giysi vardır. Başının üstünde yer alan dairenin güneş sembolü olduğuna dayanılarak figürün Güneş Tanrıçası olabileceği belirtilmiştir. İkinci figürün başında boynuzlu sivri bir külah bulunmaktadır. Üçüncü figürün başında da bir lunula vardır ve Ay Tanrısı olarak yorumlanmıştır. Bu üç tanrı ve baş tanrının karşısında, uzakta İştâr görülmektedir. İkinci sahnede ölü yakma sahnesi tasvir edilmiştir. Burada bir masa üzerinde yatan kişinin üzerinde yükselen alevlerden yakıldığı anlaşılmaktadır. Masanın solunda üzerinde kısa bir etek olan figür elinde körük olduğu düşünülen bir nesne ile ölünün karşısında durmaktadır. Masanın sağ tarafında da uzun elbiseli, sol elini dua jestinde kaldırmış, sağ elinde gaga ağızlı libasyon testi olan figür yanan ölünün üstüne içki dökmektedir. Sağ yanında üzerinden sular akan bir figür dans etmektedir. Altta sağ yanda ölü ritüelinde kullanılan hayvan biçimli ve başka tür kaplar yer almaktadır. Bu sahnenin sol yanında yere yatmış olan bir düşman vardır. Sağ elinde topuz tutan bir asker sol ayağı ile bu düşmana basmaktadır. Sol elinde tuttuğu mızrağı yerde yatan figürün kaldırmış olduğu sağ koluna saplamaktadır. Bu sahnenin solunda üstte bir aslan altında bir boğa görülmektedir. Üstlerinde de İştâr tasviri yer almaktadır. Mühürde görülen ölü yakma sahnesi Hitit çivi yazılı metinlerinde bahsedilen ölü yakma ritüellerine benzemektedir. Ayrıca ölünün üzerinde yakıldığı alçak masanın ritüellerde görülen “*ukturi*” olduğu ve ölünün yanında elinde testi ile ayakta duran kişinin de ritüellerde yanan ölünün ateşini bira ve şarapla söndüren kişi olduğu ifade edilmiştir (Resim 33).³⁷¹ Paris Müzesi’nde yer alan mühürlerden birinde ikiye ayrılmış olan alanda üst kısımda insan başları alt kısımda hayvan başları dizisi görülmektedir. Mühürde boğa arabalı Fırtına Tanrısı, aslan üzerinde ayakta tanrı, dağ tanrıları, Çıplak Tanrıça, başında şualar olan ve sürünerek yürüyen insan figürü (tanrı?), kanatlı savaş tanrıçası, avlanan tanrı ve tanrılar vardır. Kartal başlı bir yaratık elinde bulunan gaga ağızlı bir testi ile libasyon yapmaktadır. İşaretler tam olarak okunamamıştır. Yine aynı müzede yer alan benzer bir mühür de Aydın kökenlidir. Bu mühürde de Hitit Hiyeroglifi işaretler tam olarak okunamamıştır.

³⁷¹ Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.43-45.

Söz konusu üç mühür hematitten yapılmıştır. Piktogram ve Hitit Hiyeroglifi işaretlerin olasılıkla sahiplerinin adlarını içerdiği belirtilmiştir.³⁷² Eski Hitit Dönemi'nin başlarına ait olan Aydın Mührü'nün ilk sahnesinde Bilgi Tanrısı Ea, tahtında oturmuş sol elinde üç lituus, sağ elinde bir orak tutmaktadır. Karşısında iki yüzlü veziri Tanrı Usmu, Tanrı Ea'ya gaga ağızlı bir libasyon testisiyle libasyon yapmaktadır. İki figürün arasında alçak bir masa üzerinde ayağa kalkmış vaziyette karşılıklı iki aslan durmaktadır. Pençelerinin üstünde yer alan tepside iki adet kuşa benzer figür taşımaktadırlar. Vezir, ona doğru yürüyen boynuzlu külahları olan üç figürü (tanrı) baş tanrıya sevketmektedir. İlk iki tanrının üzerinde uzun elbiseler, üçüncü tanrıda kısa bir etek görülmektedir. Ayrıca üç tanrıda da birer mızrak ve bellerinde lituus vardır. İkinci sahnede, ilk sahneye sırtını dönmüş olan tanrının sağ elinde bir topuz sol elinde sarkan bir nesne (yılan?) görülmektedir. Tanrı uzun bir giysi giymiştir. Üstte güneş (?) ve gök hiyeroglifleri (?), karşısında gökten (?) akan (?) suların altında ellerini kaldırmış dans eden bir figür altında da sular içinde bir balık vardır. Üçüncü sahnede de iki hayvan görülmektedir. Bunlardan biri geyik ya da karacadır. Üstünde Kırkların Koruyucu Tanrısı oturmaktadır. Tanrı iki elini kaldırmış, sol elinde bir kadeh tutmaktadır. Tanrının önünde ve arkasında birer kartal ya da grifon maskeli kişi görülmektedir. Sağdaki uzun giysilidir, soldaki kısa etekli, uzun saçlı ve kanatlıdır. Bunlardan birinin kadın birinin erkek olabileceği ifade edilmiştir. Yukarıda adı geçen silindir mühürler Eski Hitit Dönemi başlarına tarihlendirilmiştir.³⁷³ Oxford, Ashmolean Museum'da bulunan Tarsus Mührü, hematitten yapılmıştır. Beş yüzlü olan mührün kare biçimli mühür alanında oturan tanrıçanın karşısında tapınma pozisyonunda kısa giysili kral/rahip yer almaktadır. Diğer yüzlerinde tanrı ve tanrıçalar, tapınan kişiler, libasyon yapan uzun giysili, kartal başlıklı karışık bir varlık görülmektedir. Mührün her bir yüzünde ayrı sahneler işlenerek kült töreninin evreleri tasvir edilmiştir. Figürler genellikle profilden işlenmiştir. Ayrıca çekiç başlı sapının içinden geçen yatay delik ile amulet olarak taşınması sağlanmıştır. Alacahöyük'te ele geçirilmiş olan ve yeşilimsi siyah bir taştan yapılan mühür dikdörtgen prizması şeklinde dört yüzlü dikey bir deliği olan bir mühürdür. Mührün yüzlerinde oturan tanrı, sunak ve ayakta kuş başlı karışık yaratıklar görülmektedir.

³⁷² Darga, *Hitit Sanatı*, s.71.

³⁷³ Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.49-50., Darga, *Hitit Sanatı*, s.71.

Tanrılar profilden kuş başlı yaratıklar cepheden gösterilmiştir. Mühürde silik olarak *üçgen=aşşu=sağlık/iyilik* simgesinin de görüldüğü Hitit Hiyeroglifi işaretler bulunmaktadır. Söz konusu mühürler Eski Hitit Dönemi'nin sonlarına M.Ö. 16. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir. Borowski koleksiyonunda yer alan hematitten çekiç başlı mühürlerde de dinsel-mitolojik konular işlenmiştir. Mühür yüzlerinde oturan tanrılar, kartal başlı yaratıklar, *üçgen=aşşu=sağlık/iyilik* ve *fiyonk=c_{nh}-TÍ=hayat* işaretleri bulunmaktadır. Mührün kaidesi üzerinde mühür sahibinin adı, selamet ve hayat simgeleri görülmektedir.³⁷⁴ Bu koleksiyonda yer alan maden mühürlerden bronz mühürlerin çoğu yüksek tabakadan kişilere aittir. Bu mühürler içinde yüzük mühürler de vardır. M.Ö. 14. yüzyıl'a tarihlendirilmişlerdir. Ashmolean Müzesi'nde yer alan halka biçiminde yüzük mühür bir prene aittir. Mühür adı S. Alp tarafından "GAL. URMAH=Büyük Aslan" olarak okunmuştur. Adı oluşturan Hitit Hiyeroglif işaretleri karşılıklı düzenlenmiş ve bu işaretlerin ortasında iki başlı aslan sfenks üzerinde ayakta İştâr/Şauska=Savaş Tanrıçası niteliğiyle tasvir edilmiştir. Mühür M.Ö. 13. yüzyıl'ın ortalarına tarihlendirilmiştir.³⁷⁵ Boğazköy'de kil çamur kapatma üzerinde baskısı bulunan mührün tabanı çevresinde aynı çemberde kült ve av sahneleri görülmektedir. Sahnede kuşlu tanrıçaya sunağın arkasında yer alan kısa mantolu bir erkek figürü tarafından tapınma/adorasyon yapılmaktadır. Bu figürün arkasında çömelmiş bir kişinin ellerinde taşıdığı kurban sunulmaktadır. Kurban tasvirlerinin arkasında avlanma sahnesi görülmektedir. Burada çömelmiş avcı yayını germiş olarak oku fırlatma anında tasvir edilmiştir. Hayvanın üzerinde başka oklar da bulunmaktadır. Maşathöyük'te bulunan serpantinden yapılmış çekiç başlı bir mühür, çekiç biçimindedir ve deliği olmayan sap kısmı altı yüzlüdür. Yuvarlak kaidenin kenarındaki çemberin içinde hayat, iyilik/sağlık işaretleri bulunmaktadır. Yukarı Şehir 7 no'lu tapınak'ta Kral Alluvamna adını taşıyan bir bağış belgesi, 8 no'lu tapınak'ta da bulunan çivi yazılı tabletler arasında ele geçen toprak bağış belgelerinden birinde Kral II. Zidanta'nın mühür baskısı bulunmuştur. Bu krallar M.Ö. 16. yüzyıl'ın sonu ve 15. yüzyıl'ın başında egemen olan Büyük Hitit Dönemi öncesi dönemde görülen hükümdarlardır.³⁷⁶ Yukarı Şehir'de 21 no'lu evde aslan ayaklı ve bitki motifleri ile süslü bir mühür bulunmuştur. Ayrıca Kral II. Murşili'ye ve Kraliçe

³⁷⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.71-73.

³⁷⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.200-201.

³⁷⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.73-75.

III. Tavananna'ya ait ortak mühür baskısının bulunduğu bulla ele geçirilmiştir. 26 no'lu tapınak'ta ele geçirilen bulla koleksiyonunda yüksek bir devlet memuru olan "Tarhu(n)tami" adlı kişiye ait mühür baskıları bulunmuştur. 3 no'lu tapınak'ta buluntular ortaya çıkarılmıştır. Kil baskılarda okunan mühürlerde büyük kralların adları okunmuştur. Kil baskıları üzerinde malta haçı biçiminde beş bölümlü mühür baskıları görülmektedir. Yine 3 no'lu tapınak'ta ortaya çıkarılan ikinci bir grup olan mühür baskılarında kral adları vardır. Bir mühür baskısında kanatlı güneş kursunun altında sağa bakan bir geyik ve ayak işaretinden oluşan kral adı bulunmaktadır. Ad "Kurunta" olarak okunmuştur. Bu mühür baskısında "Kurunta" adlı kişi kendini "Büyük Kral, L/Tabarna" olarak tanıtmıştır.³⁷⁷ Büyükkale'de arşiv binasında bulunan bulla üzerindeki mühür baskısı kraliçe mühürlerindedir. Yuvarlak kaideden kalan kısım üzerinde birbirinden dairesel çizgilerle ayrılmamış olan iki çivi yazılı çember görülmektedir. Orta kısımda çivi yazısıyla *SIG₅=iyilik/sağlık* işareti vardır. Dış çemberde yer alan lejantta mühür işaretinden bir parça, ad kırık ve Büyük Kraliçe yazılışından "büyük" işareti kalmıştır. İç tarafta bulunan çemberde yer alan yazı lanetleme formülü korunmuştur. Kizzuvatna'da egemen olmuş yerel bir kral olan İşputahşu'nun mühür baskısı Tarsus-Gözlükule kazılarında bulunmuştur. Dört Hitit Hiyeroglifi işaret, solda fiyonk=hayat, sağda üçgen=iyilik/sağlık simgeleri yer almaktadır. Bunların arasında yukarıdan aşağıya doğru iki işaretle kralın adı yazılmıştır: Hava / Fırtına Tanrısı ve Kral işareti. Mührü çevreleyen çember alanda çivi yazısıyla "İşputahşu Büyük Kral Pariyavatri'nin oğlu Kizzuvatna Kralı" yazmaktadır.³⁷⁸ Şam'da Milli Müze'de yer alan II. Murşili'ye ait steatit mühür Ugarit'te bir sarayın arşivinde ortaya çıkarılmıştır. Mührün kralın adına resmi belgeleri düzenleyen yüksek memurlar tarafından kullanılmış olabilme ihtimali bulunmaktadır.³⁷⁹ Boğazköy'de bulunmuş bir mühür baskısında Kral Muvatalli ve Koruyucu Tanrısı (Gökyüzünün Büyük Fırtına Tanrısı) görülmektedir. Mühür Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer almaktadır.³⁸⁰ Mühür baskısı Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan Kral Muvatalli'ye ait mühürlerde Koruyucu Tanrı, kralı omuzlarından kucaklarken kralın dua pozisyonunda yukarı kalkık olan kolunu bileğinden tutmuş olarak tasvir edilmiştir. Bu mühürlerde Hitit Hiyeroglifi yazılar,

³⁷⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.208-209.

³⁷⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.75.

³⁷⁹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.199, 200, Res.206.

³⁸⁰ Darga, *Hitit Sanatı*, s.199, Res.203.

kralın ve tanrının adları, figürlerin iki yanında bulunmaktadır. Lejantlarda kralın hükümdar olduğu zaman kullandığı kral adı Mu(ua)-ta-li ve doğumunda verilen Hurri adı Ari-Teşub-ba verilmektedir.³⁸¹ Krala ait başka bir mühür baskısında ortada üstte kanatlı güneş kursu, altında boğa betimi ile başlayan kral adının Hitit Hiyeroglifi işaretleri iki yanda da “Büyük kral” işaretleri görülmektedir. Ayrıca çivi yazılı lejant da bulunmaktadır.³⁸² Ugarit (Ras Şamra)’te bulunan IV. Tuthaliya’ya ait mühür baskısında çift güneşli kanatlı güneş kursunun altında ortada yazılar, kralın adları Hititçe ve Hurrice, yanlarında da Tanrı figürleri görülmektedir. Sağda bir sarılma sahnesi solda Güneş Tanrıçası tasviri yer almaktadır. Çivi yazılı lejantta kralın soyağacı verilmiş ve Hattuşili ve Puduhepa’nın oğlu olduğu özellikle belirtilmiştir. Büyük kral mühürleri arasında anne adının görüldüğü tek örnek olduğu ifade edilmiştir. Mühür baskısı Şam, Milli Müze’de yer almaktadır.³⁸³ Maşat’ta bulunan kral mühründe kraliçenin adı sol tarafta kralın adı (III. Tuthaliya?) sağ tarafta yer almaktadır. En erken kralasal ortak mühürlere olduğu ifade edilen mühürde kanatlı güneş kursu bulunmamaktadır. III. Hattuşili ve Puduhepa’ya ait ortak mühürler Hattuşa ve Ugarit’te bulunmuştur. İlk kez Hattuşa’da ele geçen buluntularda yuvarlak mühür alanının üst kısmında ortadaki kanatlı güneş kursunun iki kanadının arasında çiçek gibi bir tasvir görülmektedir. III. Hattuşili ve Puduhepa’ya ait mühür baskısı Boğazköy Müzesi’nde bulunmaktadır.³⁸⁴ Kraliçe Puduhepa’ya ait mühür baskıları, Hattuşa, Tarsus ve Ugarit’te bulunmuştur. Kraliçe Puduhepa’nın bağımsız bir mührünün Kadeş Antlaşması’nda Hititlerin esas nüshası “Gümüş Levha”nın bir yüzünde olduğunun Mısır kaynakları tarafından bildirildiği belirtilmiştir. Tarsus kökenli bir mühür baskısı, Adana, Arkeoloji Müzesi’nde yer almaktadır.³⁸⁵ Cüneyt Ölçer koleksiyonunda yer alan bir mühür baskısı saray memuru bir içki sunucusuna aittir. Kişinin adı “Malaziti” ya da “Manaziti” olarak okunmuştur. Ugarit / Ras Şamra-Lazkiye’de bir tablet üzerindeki silindir mühür baskısında solda Fırtına Tanrısı sağda Güneş Tanrısı tasvirlerinin arasında Hitit Hiyeroglifi yazılmış *Ma-na-ma-su* adı yer almaktadır. Şam, Milli Müze’de yer almaktadır.³⁸⁶ Emar (Meskene-Suriye)’de bir tablet üzerinde görülen silindir mühür

³⁸¹ Darga, *Hitit Sanatı*, s.202, 199, Res.203.

³⁸² Darga, *Hitit Sanatı*, s.202-203.

³⁸³ Darga, *Hitit Sanatı*, s.203-204, 205-206, Res.216.

³⁸⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.205, 202, Res.207.

³⁸⁵ Darga, *Hitit Sanatı*, s.205-206, 200, Res.205.

³⁸⁶ Darga, *Hitit Sanatı*, s.207-208.

baskısında hayvan üzerinde tanrı tasvirlerinin arasında mührün sahibinin adı Hitit Hiyeroglifi ile yazılmıştır. Şam, Milli Müze’de yer almaktadır. Yine Emar (Meskene-Suriye)’da bir tablet üzerinde görülen silindir mühür baskısında Karkamış Kralı İni-Teşup’un çivi yazısı mühür lejantı ve Tanrı Şarruma tasviri bulunmaktadır. Şam, Milli Müze’de yer almaktadır.³⁸⁷ Lidar Höyük Mührü’nün ortasında başları öne eğik iki dağ tanrısının sivri külahlarına basan Fırtına Tanrısı ve iki yanında Hitit Hiyeroglifi işaretleri ile adlar ve unvanlar yukarıdan aşağıya sıralanmış biçimde görülmektedir. Fırtına Tanrısı kısa giysili, simge silahı topuzu ile tasvir edilmiştir. İleri doğru uzattığı elinin üzerinde kendi adının ideogramı elinin altında “Kuzi-Teşub(ba) LUGAL Karkamisa KUR=Kuziteşup Karkamış ülkesinin kralı” okunmuştur. Fırtına Tanrısı tasvirinin arkasında sol tarafta kralın babasının adı bulunmaktadır. Dış çemberde çivi yazısıyla kralı adı “Kunti-Teşup” ve babasının adı “Talmi-Teşup” yazılmıştır.³⁸⁸

³⁸⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.209, Res.221, 222.

³⁸⁸ Darga, *Hitit Sanatı*, s.211.

3. HİTİT DİNİ

3.1 Genel Olarak Hitit Dini

Paleolitik dönemde avcılık ve toplayıcılıkla geçinerek göçebe bir yaşam süren insanoğlunun Neolitik dönemle yerleşik yaşama geçmesinin ardından hayatında din kavramı görülmeye başlanmıştır. Güneş, yağmur, fırtına, gök gürültüsü gibi doğa olaylarına duyulan korkuyla gelen kutsallaştırma sonucunda ortaya çıkan tapınma beraberinde çok tanrılı dinleri getirmiştir. Farklı kültürlerin etkisi ile dinsel bir devamlılığın yaşandığı bu süreçte görülen inançlar sonraki dönemde görülecek olan inanışlara kaynaklık etmiştir.

M.Ö. 2000 yıllarının başlarında Anadolu'ya gelen Hint-Avrupa kökenli Hititler buranın yerel halkı olan Hattilerin sahip olduğu kültürü benimseyerek yeni bir kültürün doğmasını sağlamış ayrıca bir devlet olma sürecinde sahip oldukları topraklarda yaşayan halklara hoşgörü ile yaklaşarak onların gelenek ve göreneklerine saygı duymuşlardır.

Hititler'de görülen çok tanrılı din anlayışının öncesinde Anadolu'da din kavramının ilk izlerine M.Ö. 10. binyılda Üst Paleolitik avcı kültürlerin hayvanı evcilleştirerek, yabancı tahılları ürüne almaya başladıkları geçiş sürecinde rastlanmaktadır. Erken Neolitik dönemle beraber Urfâ'da Göbeklitepe, Nevali Çöri, Diyarbakır'da Çayönü Tepesi'nde bulunan yerleşmelerde kutsal alanlar görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde olasılıkla atalar kültürünün ön plana çıktığı ve henüz yüceltilen bir tanrılar topluluğuna rastlanılmadığı ifade edilmiştir. M.Ö. 8 binyıla tarihlendirilen Konya Ovası'ndaki Hacılar ve Çatalhöyük yerleşimlerinde Akeramik Neolitik kültür geleneği sürdürülmüş ve buralarda boğa, tanrı ve tanrıçalara tapınmanın izlerine rastlanılmıştır. Kuzey Suriye, Anadolu ve Akdeniz ülkelerinde Neolitik dönemde bir gök tanrı, toprağı simgeleyen bir tanrıça ve bitki topluluğunu oluşturan genç tanrıların varlığı görülmektedir.³⁸⁹

Hitit öncesinde Anadolu'da yazılı süreci başlatan Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait yazılı belgeler, mühürler, tanrı adları taşıyan Anum, Ea, Enlil,

³⁸⁹ Haas, *Hitit Dini*, s.438.

Dagan, İrah, Ela, İşhara gibi “theophore” isimlerin varlığı d6nemin dini yapısını aydınlatmaktadır. Bu d6nemde Anadolu topraklarında Asurlu t6ccarların ve Akad krallarının getirdiği Mezopotamyalı tanrılar ve yerli tanrılar bir aradadır. Bu tanrıların içinde Asur, şamaş, İştar-Adad, Zababa k6lt6, Tanrı Ea, Tanrı Usmu, Sin, Belum, Amurru, İlabrat, şahan, Sarramatin, yerli tanrılardan da Haranatum, Hikişa, Kubabat, Ana, Nipaş gibi tanrılar bulunmaktadır.³⁹⁰

B6yle bir ortamda Anadolu’ya gelen Hititler kendilerinden 6nce b6lgede var olan dini ve k6lt6rel unsurları kabullenerek kendi anlayışları ile birleştirmişlerdir. Bu s6recin şekillenmesinde bulunulan b6lgenin coğrafi konumu, 6zellikleri, iklimi de etkili olmuştur. Doğada meydana gelen olayların nedenlerinin bilinmeyişi ve korkuyla beraber bu olaylara anlam verme çabası tanrılaştırmayı da beraberinde getirmiştir. Hititlerin baş tanrısı Fırtına Tanrısı gibi tanrıların varlığı bu durumu ortaya koymaktadır. B6ylece Hititler geniş panteonları aracılığıyla hayatın her alanına dini otoriteyi egemen kılmışlardır. Bu d6nemde aynı topraklarda yaşayan Hatti, Luvi, Pala, Hurri halklarının sahip olduğu tanrılar Hitit panteonu içerisinde yerlerini almışlardır. Benzer 6zelliklere sahip tanrı ve tanrıçalar birleştirilerek farklı k6lt6rlere bir araya getirilmiştir.

Eski Hitit D6nemi’nin ilk panteonunu (M.Ö. 1600-1450) Hattilerin sahip olduğu tanrılar meydana getirirken, erken d6nemden itibaren G6ney Anadolu, Kizzuvatna geleneği ve Kuzey Suriye panteonu da etkisini g6stermeye başlamıştır. B6ylece Hitit panteonu Anadolu ve Suriye şehirlerinin yerel panteonlarının bir araya gelmesi ile oluşmuştur.³⁹¹

³⁹⁰ F6ruzan Kınal, “Eski 6nasya Dinlerinde Monoteist Temay6ller”, **Belleten**, Cilt.XVIII, (1954), s.116-117.

³⁹¹ Haas, *Hitit Dini*, s.438.

Hitit panteonundaki tanrılarının etnik kökenlerine bakıldığında bu tanrıların Hint-Avrupalı tanrılar (Hitit-Luvi-Pala), Asianik tanrılar (Hatti-Hurri-Sümer), Semitik tanrılar (Assur-Babil) ve İndo-Ari (Eski Hint) kökenli tanrılar oldukları görülmektedir.³⁹²

Hititlerin Anadolu'ya gelmeden önce sahip oldukları tanrılarına dair bilgi ise Anitta metninde bulunmaktadır. Bu belgede bizim tanrımız olarak geçen tanrı Şiu metinde özel bir ad iken daha sonra belirli bir tanrıyı ifade etmeden genel anlamda tanrı sözcüğünü karşılamaya başlamıştır.³⁹³ Hititçe Şiu kelimesi ile Yunan tanrısı Zeus ve Latince tanrı anlamında dies ve deus sözcükleri arasında ilişki kurularak Hint-Avrupa kökenli bu dillerde Hititçe Şiu kelimesinin söz konusu sözcükler ile akraba olduğu ve hepsinin ışıldamak, parlamak kökünden türediği belirtilmiştir. Buna göre Şiu önceleri Işık Tanrısı'nın adı iken sonra genelleşerek tanrıyı ifade eden bir sözcük haline gelmiştir.³⁹⁴ Tanrı karşılığı Sümerce ideogram DİNGİR de kullanılmıştır.³⁹⁵ Kaneş kenti dilinde geçen Hint-Avrupa kökenli olan bazıları tanrı adı olarak kullanılmadıklarında belirttikleri kavram ya da nesnenin adı olan Şiwat “gün” ya da “tanrılaştırılmış gün”, İşpant “gece” ya da “tanrılaştırılmış gece”, Halki “tahıl” ya da “hububat tanrısı”, Pirva “at üzerindeki tanrı” adları da görülmektedir. Bu tanrıların Hititler tarafından Anadolu'ya getirilen tanrılar mı oldukları ya da Hitit Devleti'nin kuruluşunun ardından mı ortaya çıktıkları kesin değildir. Anitta metninde tanrı adı olarak geçmemekle beraber Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kişi adları arasında yer almışlardır.³⁹⁶

Hitit Devleti yapılan seferler ile askeri ve siyasi olarak büyümeye devam ederken fethedilen ülkelerin yerel tanrılarının heykelleri tapınaklara taşınıp yerleştirilerek fiziksel olarak panteona dâhil edilmişlerdir. Bu uygulama sırasında tanrılara gerekli saygı gösterilmiş ve onların da rızası ve korunması kazanılmıştır. Panteona dâhil etme süreci sonucunda aynı kimliğe sahip olan tanrılarının artması ile çok sayıda Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, İştâr gibi tanrılar ortaya çıkmıştır. Bu karışıklığın

³⁹² Meltem Doğan Alparslan, “Bin Tanırlı Halk”, *National Geographic Türkiye Dergisi*, Sayı.57, (Ocak 2006), s.79., Volkert Haas, *Hethitische Berggötter Und Hurritische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1982, s.22-37., Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln: 1994, s.315-466.

³⁹³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.78., Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.104.

³⁹⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.78., De Martino, *Hititler*, s.91.

³⁹⁵ De Martino, *Hititler*, s.91.

³⁹⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.78-79.

önlenmesi için tanrıların isimlerinin önüne yöre isimleri eklenmiş ve yabancı kökenli tanrılar adına yapılan törenlerde bu tanrıların buldukları yerin dili kullanılmıştır.³⁹⁷ Fethedilen ülkelerin tanrılarına gösterilen saygının temelinde bu tanrıların gazabına uğrama korkusu yatmaktadır. İlk dönemlerde hoşgörü ile tanrıları kabullenme süreci daha sonraki zamanlarda siyasi bir eyleme dönüşmüştür. Özellikle III. Hattuşili'nin eşi Hurrili Kraliçe Puduhepa ile yoğun bir Hurrileştirme çabasına girilmiştir.

Geldikleri bölgede kendi kültürlerini kabullendirmek yerine varolan tanrıları ve kültürü kendi anlayışları doğrultusunda benimseyen Hititlerin kendilerini neden “Bin Tanrılı Halk” olarak adlandırdıkları da böylece anlaşılmaktadır. Ancak yazılı belgelerde “Hatti Ülkesinin Bin Tanrısı” olarak ifade edilen tanrıların hepsinin ismi bilinmemektedir. İsmi bilinen altı yüz tanrının dışında çok sayıda tanrının varlığı pek çok eşya ve nesnenin tanrılaştırılmasına bağlanarak bütün tanrıların kendilerine ait tapınaklarının ya da kültürünün olmaması huvaşi taşı olarak adlandırılan stellerle temsil edilmiş olabilecekleri şeklinde yorumlanmıştır.³⁹⁸ Bu sayının ortaya çıkarılacak olan tabletler ile artma olasılığı da bulunmaktadır.³⁹⁹

Hitit kralı I. Hattuşili dönemine ait çok sayıda tarihi metin olmasına rağmen dini metin görülmemektedir. Bu dönemde Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrıçası ve kızları Mezzulla dışında kalabalık bir tanrı topluluğu bulunmamaktadır. Kral, askeri seferi sırasında Kuzey Suriye'deki büyük tanrı heykellerini yağmalayarak bunları Hattuşa'ya getirmiş ve onları dini bakımdan taklit etmiştir. Böylece Mezopotamya'nın etkisi din ve sanatta kendini gösterirken Hurri kültürünün de katkısı ile Hititlerin dini kültürü şekillenmiştir.⁴⁰⁰

Hurrileşme süreci M.Ö. 1430'larda I. Tuthaliya ve eşi Nikalmati'nin tahta çıkmasıyla başlamış, I. Şuppiliuma ile hızlanmıştır. III. Hattuşili'nin tahta çıkıp Puduhepa ile evlenmesi ile Hurri öğeleri Hitit resmi dinine

³⁹⁷ Trevor Bryce, **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum**, Müfit Günay (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2003, s.150-152.

³⁹⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.76.

³⁹⁹ Cem Karasu, “Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?”, **1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1997, s.186.

⁴⁰⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.80.

girmiştir.⁴⁰¹ Puduhepa döneminde eski bir Hatti tanrısı olan Lelvani tanrıçaya dönüştürülmüş kendisine adaklar sunulmuş ve gözde hale getirilmiştir. Samuha şehrinin İştar'ı III. Hattuşili'nin koruyucu tanrıçası olarak ön plana çıkmıştır. Puduhepa farklı tanrı ve tanrıçaları birleştirerek onlara aynı tanrılarımiş gibi dua etmiştir. Bu dönemde bir senkretizm süreci yaşanmiştır.⁴⁰² Hurri kökenli dinsel metinler bulunup yeniden kopya edilmişlerdir.⁴⁰³ IV. Tuthaliya döneminde de yeni bir reform gerçekleştirilerek tapınaklarda, bayramlarda, tanrılarda düzenlemeler yapılmıştır.

M.Ö. 13. yüzyıl'ın sonunda bir Hurri panteonu haline gelen Hitit panteonunu yansıtan en iyi örnek Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'dır. Burada yer alan tanrılar Hurri isimleri ile anılmış ve Hurri tören düzeninde sıralanmışlardır.⁴⁰⁴

Hititler'de merkezi yönetimin ardından dinde gerçekleştirilen sentezler ile beraber ülkenin panteonunu kutsal garanti altına almak, antlaşmaların ve fermanların ilahi onayını sağlamak amacıyla yerel tanrıların isim listeleri çıkarılmıştır. Birbirine benzeyen tanrılar gruplandırılarak panteon daha düzgün bir hale getirilmiştir. Böylece Hitit Devleti ve kraliyet ailesi büyük ulusal tanrıların koruması altına alınmıştır.⁴⁰⁵

Hititler temelinde krallık çıkarlarının olduğu din politikalarında hoşgörölü davranışları sayesinde diğer topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.⁴⁰⁶ Farklı dinlerin bir arada yaşaması sonucunda da ulusal ve yerel kültür karışmıştır.⁴⁰⁷ Hitit din anlayışında resmi bir dini doktrinin ya da teolojik bir dogmanın olmaması yabancı kült ya da tanrıların alınmasını sağlamıştır. Amaç farklı bölgelerde değişik tanrıların görölmemesi ve imparatorluğun sahip olduğu her yerde halkların aynı tanrılara tapmasıdır.⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Macqueen, s.124.

⁴⁰² Fatma Sevinç, "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi), 2007), s.102.

⁴⁰³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.79.

⁴⁰⁴ Macqueen, s.124.

⁴⁰⁵ Gurney, s.115.

⁴⁰⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.104.

⁴⁰⁷ C. W. Ceram, **Tanrıların Vatanı Anadolu**, Esat Nermi Erendor (çev.), 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002, s.140.

⁴⁰⁸ Bryce, s.152-153.

Boğazköy'de ele geçen yazılı belgelerde, heykelciklerde ve kabartmalarda gördüğümüz tanrılar ve özellikle de Yazılıkaya kabartmalarında görülen tanrı ve tanrıçalar Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu oluşturmaktadır. Ancak pek çok tanrının kimliği bilinmemektedir. Farklı zamanlarda panteonda yer alan tanrılardan bazılarına daha fazla önem verilerek kutsanmalarına dikkat edilmiştir.⁴⁰⁹

Hitit panteonunda Hatti, Hurri, Sümer, Hitit, Luvi, Hint kökenli tanrıların yer aldığı bilinmektedir. Buna göre Taru-Wuruşema, Telipinu, Hatepinu, Mezzulla, Zintuhi, Şulinkatte, Wurunkatte, Katahzipuri, Lelvani, İşduştaya, Papaya Hatti kökenli; Teşup, Hepat, Şarruma, Şavuşka Hurri kökenli; İştar, Damkina, Şamaş, Aya, Sin, Ningal, Sümer kökenli; Şiu, Halki, Pirwa, Şiwat, İşpant Hitit kökenli, İndra, Mitra, Varuna, Nasatya Hint kökenli tanrılar iken Luvi kökenli tanrıların çoğunlukla Hattuşa dışındaki merkezlerde tapınım görmekte ve adları genellikle sihir ve büyü törenlerinde geçmektedir.⁴¹⁰

Oldukça karışık bir tanrılar topluluğuna sahip olan Hitit dini bu karışık yapıya rağmen sade, karmaşık ve dogma fikirlerden uzak, pragmatist bir anlayışa sahiptir. Tanrılar ile insanlar arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi bulunmaktadır. Bu duruma örnek olabilecek bir dua metninde tanrıya yapılan duada isteğin gerçekleşmesi durumunda tanrıya adak sunulacağı ifade edilmektedir. “*Kral Tanrıça Katahha'ya şöyle adadı: 'Eğer Ankuwa kenti kurtulursa ve tamamen yanmazsa sen Katahha için kentin gümüşten bir modelini yapacağım; ağırlığının önemi olmayacak. (ayrıca) 1 sığır ve 8 koyun da vereceğim.'*” (KUB XV I III 17 vd).⁴¹¹ İyi ya da kötü her şey tanrılardan gelmekteydi bu nedenle onların gazabından korunmak iyiliklerine mazhar olmak için tanrıların mutlu edilmesi gerekiyordu.

⁴⁰⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77.

⁴¹⁰ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.78.

⁴¹¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.79.

3.2 Hitit Panteonu

Hitit panteonu pek çok etnik yapıya ait tanrının bir araya gelmesinden oluşmuştur. Yazılı belgelerde görülen tanrı isimleri hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. Her tapınakta büyük tanrılar yanında küçük tanrı ve tanrıçalar bulunmaktadır.⁴¹² Dinsel törenlerin anlatıldığı belgelerde rahipler tarafından okunan ilahilerden ve yabancı dilde Hattili, Kanişumnili, Palaumnili, Luvili, Hurlili gibi sözlerden bahsedilmektedir. Belirtilen bölümlerde geçen tanrı adları da söylenen dile ait olmaktadır. Böylece tanrıların hangi topluluğa ait olduğu da anlaşılmaktadır. Hititler yabancı kökenli tanrıları panteona dâhil ederken bu tanrılarının yabancı kökenli oluşlarını da belirtmişlerdir.⁴¹³

Yazılı belgeler grubunda yer alan devlet antlaşmalarının sonunda bulunan yemin listeleri aracılığıyla pek çok tanrının adı öğrenilmektedir. Antlaşmalarda her iki tarafın da tanrıları antlaşma şartlarına ve vasal olan tarafın yeminine şahit olması için çağırılmaktayken antlaşmanın ihlali durumunda bu tanrılar cezalandırıcı olarak çağırılmışlardır. Yemin ile tanrılarının koruması ve garantisi altına alınan antlaşma metni, ilgili ülkenin baş tanrısının huzurunda tapınağa yerleştirilmektedir. Bu durum *ŞAPAL NIŞ DINGIR^{LIM}* kittaru, “yemin altına konsun” ifadesi ile belirtilmiştir. Vasal antlaşmalarda, vasal olan taraf antlaşmanın maddelerinin korunması için çağrılan tanrılarının huzurunda yemin etmektedir.⁴¹⁴

Antlaşmaları koruyarak onların bozulmasını engelleyen bin tanrı, söz konusu belgelerde aile ilişkilerinde göre değil tanrı ve tanrıçaların karakterlerine göre sıralanmışlardır. Bir antlaşmadaki tanrılar listesi şu şekilde verilmiştir; “Gökyüzünün Güneş Tanrısı, ülkelerin kralı, insanlığın çobanı; Arinna'nın Güneş Tanrıçası, ülkelerin kraliçesi; kudretli Fırtına Tanrısı, ülkelerin kralı; Hatti'nin Fırtına Tanrısı, ülkenin kralı; Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı, Nerik'in Fırtına Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Halap'ın Fırtına Tanrısı, 'Boğa' Şerri, 'Boğa' Hurri, Namni ve Hazzi; Hepat, gökyüzünün kraliçesi; Koruyucu Tanrı, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı,

⁴¹² Gurney, s.119.

⁴¹³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.78.

⁴¹⁴ Rukiye Akdoğan, “Hitit Devlet Antlaşmaları, Devletin Dili”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.13, (Ocak 2010), s.101.

Allatum, Ea, Telipinu İştar, Ninive İştar'ı, Kırkların İştar'ı, Hattarina İştar'ı, Ninatta, Kulitta, İşhara, ant tanrıçası; Zababa... erkek tanrılar, tüm tanrıçalar... Hatti ülkesi'nin dağları, ırmakları, pınarları, büyük deniz, gökyüzü ve yeryüzü."⁴¹⁵

Antlaşmalarda bazı tanrılar Mezopotamya'daki adları ile anılmışlardır. Bu durumda eş nitelikteki tanrıların herhangi bir adı seçilmiştir. Allatum, başka bir antlaşmada Lelvani ya da Kırkların İştar'ı Şavuška olarak da görülebilmektedir. Ancak bu durum nereye ait olduğu belirtilmiş olan (Ninive İştar'ı gibi) tanrı ve tanrıçalar için geçerli değildir.⁴¹⁶

Pek çok tanrı ve tanrıçanın adının geçtiği bir antlaşma örneği řu şekildedir; Kurunta ve IV. Tuthaliya arasında yapılan antlaşmada (Bo. 86/299⁶⁷) tanrılar řu şekilde sıralanmıştır; 25 (Ay. III 78-IV 15), "Ve seninle bu antlaşma tabletini yaptım. İşte bak, bu mesele için Bin Tanrı şimdi meclise çağırılmıştır. Ve görsünler, işitsinler ve şahit olsunlar. Göğün Güneş Tanrısı, Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, Göğün Fırtına Tanrısı, Hatti şehrinin Fırtına Tanrısı, Karargâhın Fırtına Tanrısı, Hišařhapa şehrinin Fırtına Tanrısı, Zippalanta şehrinin Fırtına Tanrısı, Nerik şehrinin Fırtına Tanrısı, Halpa şehrinin Fırtına Tanrısı, Uda şehrinin Fırtına Tanrısı, Kizzuwatna şehrinin Fırtına Tanrısı, Şamuha şehrinin Fırtına Tanrısı, Şapinuwa şehrinin Fırtına Tanrısı, kahraman Fırtına Tanrısı, Şimşeğin Fırtına Tanrısı, Tanrı Lulađi, Koruyucu Tanrı, Hatti şehrinin Koruyucu Tanrısı, Tanrı Aiala, Tanrı Karzi, Tanrı Hapantaliia, Kırın Koruyucu Tanrısı, Av Çantasının Koruyucu Tanrısı, Tanrı Zithariia, Tanrı Şarruma, Göğün Kraliçesi Hepat, Uda şehri Tanrıça Hepat'ı, Kizzuwatna şehri Tanrıça Hepat'ı, Şamuha şehri İştar'ı, Kırın İştar'ı, Lawazantiia şehri İştar'ı, Ninuwa şehri İştar'ı, Hattarina şehri İştar'ı, Tanrı Ninatta ve Kulitta, Yeminin Kralı Ay Tanrısı, Yeminin Kraliçesi NIN.GAL, Aruřna şehri Tanrı İşhara'sı, Savaş Tanrısı, Hatti şehri Savaş Tanrısı, Ellaia şehri Savaş Tanrısı, Arziia şehri Savaş Tanrısı, Tanrı İarri, Tanrı Zappana, Hurma şehri Tanrı Hantitařđu, Şamuha şehri Tanrı Abara'sı, Ankuwa şehri Tanrıça Hatahha'sı, Tahurpa şehri Tanrı Ammana'sı, Hupišna şehri Huwařšanna'sı, Dunna şehri Tanrı Hallara'sı, Tanrı Lelvani, Lulađi ve Hapiri Tanrıları, Hatti ve Tarhuntařđu ülkesinin tanrı ve tanrıçaları, Göğün, Yerin, Büyük Denizin, Dağların,

⁴¹⁵ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s. 80.

⁴¹⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s. 80.

Nehirlerin, Pınarların Tanrıları. Şimdi eğer sen Kurunta bu tabletin sözlerini korumazsan, Majestemi ve Majestemin neslini bey olarak korumazsan ya da eğer sen bizzat kendin için Hatti ülkesi krallığını arzularsan ya da eğer biri majesteme ya da Majestemi nesline Hatti ülkesi krallığı ile ilgili zorluklar çıkartırsa ve sen ona teveccüh gösterirsen ve onunla savaşmazsan, bu yemin tanrıları neslinle birlikte seni mahvetsin Fakat eğer sen Kurunta bu tabletin sözlerini tutarsan ve Majestemi, Majestemin neslini bey olarak arzularsan ve eğer sen onları.”⁴¹⁷

Şahit listelerinde antlaşmaların sonunda grup halinde görülen “Eski Tanrılar” çok eski zamanlardaki halen tapınılan tanrıların yönetimine itaat edilmediği zamanları kapsamaktadır. Bu tanrıların bir zamanlar panteonun üst sıralarında oldukları daha sonra yeraltına sürülerek bertaraf edildikleri düşünülmektedir. Sümerce “^dA.NUN.NA.GE=*karuiliuš* DINGIR^{MEŠ}” olarak adlandırılmışlardır. Hurrice “*amattena enna*”, Akadça yeraltı tanrıları anlamında “*Anunnaku*” ifadesi kullanılmıştır.⁴¹⁸

Hititler “*Anunnakki*” tanrılarını, bu tanrıların listesiyle beraber Hurriler’den almışlardır. ANUNNAKI Sümeogramını ve tanrıları “*karuileš*” “eski” ve “*kattereš*” “alt, aşağıdaki” olarak tanımlayan iki sıfatı kendi dillerinde kullanmışlardır. Bu tanrılar “*Nara, Namšara/Napšara, Minki/Munki, Am(m)unki, Tuğuši, Am(m)ez(z)ad(d)u* ve yerleri değişmeyen altı Sümer tanrısı “*Alalu/Alulu, Anu, Antu, Enlil, Ninli*” ve gruptaki varlıkları değişen üç tanrı “*Kumarbi, Apantum, Belat-Ekalli*”dir. Adı geçen tanrılar metinlerde on ikili, dokuzlu, yedili gruplar halinde geçmektedir.⁴¹⁹

Hitit panteonunun en üst sırasında Fırtına Tanrısı ve Arinna’nın Güneş Tanrıçası yer almaktadır. Bir çift olarak kabul edilen bu tanrı ve tanrıçanın oğulları Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına tanrıları ve kızları Mezzulla, torunları Zintuhi’dir. Fırtına Tanrısı’nın oğlu olan bir başka tanrı Telipinu’dur. İmparatorluk Dönemi’nin sonlarına doğru III. Hattuşili ve Puduhepa döneminde söz konusu tanrı çiftinde değişiklik meydana gelmiş ve bu tanrı çifti Teşup ve Hepat, oğulları da Şarruma

⁴¹⁷ Karauğuz, s.103-104.

⁴¹⁸ Yasemin Arıkan, “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”, **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996**, Ankara: Uyum Ajans,1998, s.50.

⁴¹⁹ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.51.

olarak anılmıştır. Öne çıkan bu tanrı ve tanrıçaların dışında panteonda yerel ve diğer kültürlerden alınma tanrı ve tanrıçalar da bulunmaktadır. Panteonda yer alan bazı tanrı ve tanrıçaların özelliklerinden bu bölümde kısaca bahsedilecektir.

3.2.1 Fırtına Tanrısı

Hitit tarihinin başlangıcından itibaren panteonun baş tanrısı Fırtına Tanrısı'dır.⁴²⁰ "Hatti'nin Hava Tanrısı" olarak da adlandırılan bu tanrı kozmik düzeni, krallığı ve ülkenin yasal düzenini korumakla görevlidir.⁴²¹

Bu tanrıyı Hattiler Taru⁴²², Hurriler Teşup⁴²³ olarak adlandırmışlardır. Luvice konuşulan bölgelerde Piaşşaşi sıfatını taşımaktadır.⁴²⁴ Batı Sami dil öbeğinde Hadad, Ugarit'de Ba'lu-Efendi olarak geçmektedir.⁴²⁵ Hititçesi bilinmemekle beraber metinlerde ^DU ya da ^DIM/IŞKUR ideogramları ile bazen de *-una-* ses tamamlayıcısı ile görülmektedir. Akadça *Adad* olarak ifade edilmiştir.⁴²⁶

Pek çok yerde görülen Hava Tanrısı kültü farklı özellikler göstermesine rağmen tapınıldığı yerlerde aynı tanrıdır.⁴²⁷ Bu tanrı Hava tanrısı, Fırtına tanrısı, Gök Tanrısı gibi farklı adlarla anılmıştır.⁴²⁸

Fırtına Tanrısı'nın Hititler'de karşılığı "Hatti Memleketi'nin Fırtına Tanrısı" ya da "Göğün Fırtına Tanrısı" olarak geçmektedir. Gök Gürültüsünün Fırtına Tanrısı, Şimşeg'in Fırtına Tanrısı, Bulutların Fırtına Tanrısı, Yağmurun Fırtına Tanrısı, Çayırın Fırtına Tanrısı, Kırın Fırtına Tanrısı, Sarayın Fırtına Tanrısı, Başın (kralın) Fırtına Tanrısı, Asanın Fırtına Tanrısı, Ordunun Fırtına Tanrısı, Barışın Fırtına Tanrısı gibi tanrıların dışında⁴²⁹ Nerik, Zippalanda, Manuzziya Fırtına Tanrıları gibi bağımsız

⁴²⁰ Karasu, s.179.

⁴²¹ Haas, *Hitit Dini*, s.438-439.

⁴²² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.77., Bryce, s.160.

⁴²³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.104.

⁴²⁴ Haas, *Hitit Dini*, s.440.

⁴²⁵ Bryce, s.160.

⁴²⁶ Karasu, s.179., Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.47.

⁴²⁷ Bryce, s.159-160.

⁴²⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.104.

⁴²⁹ Karasu, s.179.

ve küçük toplulukların yerel tanrıları olan tanrılar Hitit toplumu içinde eritilerek Fırtına Tanrısı olarak kabul edilmiş ancak bu tanrılar kendi kimliklerini de korumuşlardır.⁴³⁰

Fırtına Tanrısı'nın kutsandığı merkezler Toros dağlık bölgesi ile Kuzey Suriye ve Halpa (Halep)'dir. Anadolu tasvirlerinde Fırtına Tanrısı elinde topuz ile tasvir edilirken Geç Hitit krallıkları dönemindeki tasvirlerde elinde yıldırım demeti ve balta ile gösterilmiştir.⁴³¹ Yine Anadolu'daki bazı tasvirlerinde de dağların tepesinde boğaların çektiği bir arabayı sürer şekilde tasvir edilmiştir. Mitolojide Fırtına Tanrısı, İlluyanka isimli ejderhayı yere sererken gösterilmiştir.⁴³² Boğa, Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanıdır.⁴³³

Boğa Hititler için önemli ve kutsaldır. Hurri ve Şerri olarak adlandırılan Hurri dini kaynaklı boğalar Fırtına Tanrısı ile birlikte görülmektedirler. Kutsal mekânlarda genellikle çift olarak bulunan boğa heykelleri Fırtına Tanrısı'nın iki kutsal boğası Hurri ve Şerri olarak yorumlanmıştır (Resim 34).⁴³⁴ Boğalar, Ullikummi şarkısında Serisu ve Tella olarak geçmektedir.⁴³⁵

Hitit tanrılarının en yücesi, kâinat düzeninin koruyucusu olan Fırtına Tanrısı'nın, göklere yakın olan dağın tepesinde ikamet ettiğine, bir çift öküzün çektiği arabası ile dağları dolaştığına ve doğal felaketlerin onun gazabından kaynaklandığına inanılmıştır.⁴³⁶ Savaşlardan ve askeri alandan sorumlu olmakla beraber diğer devletlerle olan ilişkilerde bu yönü ile temsil edilmiştir.⁴³⁷

Bir şölen duasında rahip Fırtına Tanrısı'na "*Hava Tanrısı, Efendim! Bol yağmur boşalt ve kara toprağı doyur; böylece, Hava Tanrısı, ekmek (için tahıl) büyüsin.*" şeklinde yakarmaktadır. Ayrıca yağmurun gelişi Hava Tanrısı'nın gelişi ile bir tutulmaktadır. Nerik'in yağmur duasında "*Hava Tanrısı ülkenin yağmur(udur).*" ve

⁴³⁰ Bryce, s.160.

⁴³¹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.79.

⁴³² Gurney, s.116.

⁴³³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.179.

⁴³⁴ Darga, *Hitit Sanatı*, s.42.

⁴³⁵ Gurney, s.121, Dipnot.

⁴³⁶ Bryce, s.159.

⁴³⁷ Gurney, s.120.

“*Nerik’in Hava Tanrısı, gökten (susuzluk) dindiren yağmur ol, düş.*” şeklinde ifadeler bulunmaktadır.⁴³⁸

Dağ tanrılarının Fırtına Tanrısı’na bağımlı olduğu görülmektedir. Ayrıca ırmak ve pınar tanrıları da Fırtına Tanrısı ile anılmıştır. “*Mammananta şehri: Fırtına Tanrısı: Arnuvanta dağları, Harranassa dağları, beyaz dağlar, Sikassika ırmağı, Dupsa pınarı, Kummayanni pınarı, Sivana pınarı, Hashanari pınarı, Halvanna pınarı*”.⁴³⁹

Eski Ahit’te Yehova ile benzer özellikleri bulunan Fırtına Tanrısı’nın özellikleri Yunan tanrısı Zeus ve Roma tanrısı Jüpiter tarafından kullanılmıştır.⁴⁴⁰

3.2.2 Arinna’nın Güneş Tanrıçası

Hititlerin baş tanrıçası olan Arinna’nın Güneş Tanrıçası Hattiler’de Wuruşemu, Hurriler’de Hepat, Geç Hititler’de Kubaba, Yunan ve Roma dönemlerinde de Kybele olarak adlandırılmıştır.⁴⁴¹ Bir başka adı da Arinna kenti’nin adından türediği düşünülen Arinitti (ia)/Ariniddu’dur. Yerel fırtına tanrıları gibi yerel güneş tanrıçaları da bulunmaktadır.⁴⁴²

Arinna’nın Güneş Tanrıçası ile Hurri kökenli Hepat aynı tanrılar olmakla birlikte IV. Tuthaliya döneminde aynı sıfatları ve özellikleri taşımıştır. Bu durum “*Arinna’nın Güneş Tanrıçası, benim efendim; bütün ülkelerin kraliçesi. Sen Hitit Ülkesi’nde Arinna’nın Güneş Tanrıçası adını taşırsın. Sedir (ağaçları) Ülkesi’nde ise adın Hepat’tır.*” ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Yazılıkaya’da yer alan tasvirlerde Hepat, Hitit Ülkesi’nin baş tanrısı Teşup’un eşidir.⁴⁴³ Hepat’ın kutsal hayvanı ise aslandır.⁴⁴⁴

⁴³⁸ Haas, *Hitit Dini*, s.439.

⁴³⁹ H.G. Güterbock, “Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları”, **Bellekten**, Cilt.VII, Sayı.26, (1943), s.280.

⁴⁴⁰ Bryce, s.160.

⁴⁴¹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.105.

⁴⁴² Karasu, s.183.

⁴⁴³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.105.

⁴⁴⁴ Karasu, s.183.

Arinna kenti Güneş Tanrıçası göğün, Hatti memleketi'nin kraliçesi ve Hitit kralını savaş zamanında koruyan ona destek veren bir tanrıçadır.⁴⁴⁵ Hitit panteonunda Nerik ve Zippalanda'nın gök tanrıları olan oğulları, kızı Mezzulla ve kız torunu olan Zintuhi ile birlikte anılmıştır.⁴⁴⁶ Güneş tanrıları içinde en çok Hitit panteonunun en yüksek rütbeli dişi ilahı Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na dua edilmiştir.⁴⁴⁷

Çift karakterli olan Güneş Tanrıçası göklerin ve yeraltı dünyasının tanrısıdır.⁴⁴⁸ Yeraltı dünyası ile olan bağlantısı nedeniyle Cehennem Diyarının Kraliçesi, Hatti Tanrıçası Lelvani⁴⁴⁹ ile eş tutulmuştur. Hattuşa'da Eski Krallık Dönemi'nde ortaya çıkan Lelvani kültürünün bu dönemde Büyükkale'de saray içinde bir tapınma merkezi bulunmaktadır. III. Hattuşili döneminde, Hattuşili'nin hastalığı sebebiyle eşi Puduhepa'nın sık sık Lelvani'ye dua etmesi ile daha fazla önem kazanmıştır.⁴⁵⁰ Hititler bu tanrıyı “Yerin Güneş Tanrıçası” olarak benimsemişlerdir.⁴⁵¹ Yerin Güneş Tanrıçası, ölüm törenlerinde kendisinden yardım istenen bir tanrıçadır. Su yüzeyinden yansıyan güneşi temsil eden Suyun Güneş Tanrısı, Hastalığın, Gözetleme Yerinin Güneş Tanrıları gibi çeşitli güneş tanrıları bulunmaktadır.⁴⁵²

Hititler'de Güneş Tanrıçası'nın dışında bir de Güneş Tanrısı bulunmaktadır. Bu tanrı Hattiler'de Estan, Hititler'de Istanu, Hurriler'de Simegi'dir. Hiyerogliflerdeki ideogramlarda “Göğün Güneş Tanrısı” olarak tanımlanmıştır.⁴⁵³ Luviler'de Tiwat, Pala dilinde Tiiat olarak adlandırılmıştır.⁴⁵⁴ Bu tanrı Babil'den alınmış Tanrı Şamaş gibi her şeyi görmekte insanları ve hayvanları yönetmektedir. Adaletin de koruyucusudur.⁴⁵⁵ Appu mitinde dürüst insanları her zaman temize çıkarıp

⁴⁴⁵ Karasu, s.183.

⁴⁴⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.106.

⁴⁴⁷ Bryce, s.158.

⁴⁴⁸ Bryce, s.157.

⁴⁴⁹ Sümerler'de, Ereşkigal, Hurriler'de Allani, Akadlar'da Allatum'un muadilidir., Bryce, s.158, Dipnot 248.

⁴⁵⁰ Bryce, s.158.

⁴⁵¹ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.49.

⁴⁵² Hans G. Güterbock, Theo P. J. van den Hout, **The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard**, Chicago, III.: The Oriental Institute of the University of Chicago, 1991, pp.60., Karasu, s.184.

⁴⁵³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.107.

⁴⁵⁴ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.46.

⁴⁵⁵ Karasu, s.184., Haas, *Hitit Dini*, s.440.

kötüleri ağaç gibi kökünden budayan tanrının Hitit dünyasında adaletin yüce efendisi olan Güneş Tanrısı olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁶

Muvatalli'nin Güneş Tanrısı'na yönelik duasında “*Göklerin Güneş tanrısı, benim efendim, insanoğlunun çobanı! Ey Göklerin Güneş Tanrısı, denizden yükselip göklere çıkıyorsun. Ey Güneş Tanrısı, benim efendim, her gün insan, köpek, domuz ve yerin vahşi hayvanları üzerinde hükmünü yürütüyorsun.*” şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bu anlayış Arinna'nın Güneş Tanrısı için yazılan ilahide de görülmektedir. Burada bahsedilen eril güç için “*Adaletin ilhamlı efendisisin ve adaletin gerçekleşmesinde yanılma bilmezsin.*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca bir metinde Güneş Tanrısı'nın tasvirinin başında balıkların bulunduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁷

Hititçe bilinen en eski dua yeraltı dünyasının hakimesi olan Yerin Güneş Tanrıçası'na yapılmıştır. Hitit imparatorluk öncesi dönemde İstanu'ya (yani ^DUTU-uš) yapılmış üç dua metni bulunmaktadır. Bu dua ve ilahilerde görülen ortak özellik Güneş Tanrısı'nın güçlülüğünün vurgulanması ve ortaya çıkmış olan herhangi bir hastalığın sebebini bulabilecek tek tanrı olmasıdır. II. Murşili ülkede görülen veba salgının kaynağını bulmak için Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na başvurmuştur. II. Muvatalli kültte yapılan bir ihmal için af dilemek adına Kummanni'nin Hepat'ına yalvarmıştır.⁴⁵⁸

3.2.3 İştär

Aşk ve Savaş Tanrıçası İştär, Fırtına/Hava Tanrısı'nın kızkardeşidir. Hurrice “Şavuşka” olarak adlandırılmıştır. Hitit metinlerinde Akadça “İştär” olarak Sümerce “İnanna”nın karşılığıdır. Anadolu'da ilk kez Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ndeki metinlerde görülmektedir. İştär'in savaşçı karakterini, savaş alanını Kırın *Ištar*'ı yani ^DIŠTAR LIL ya da ^DIŠTAR SERİ adı simgelenmektedir. Samuha kenti'nin Kırın *Ištar*'ının adı Tanrıça Lelvani'dir. İştär'in kutsal hayvanı aslan, silahı gürz'dür. Hurrili Teşup'un kız kardeşi olan Şavuşka'nın Ninatta ve Kulitta adında iki nedimesi/hizmetkârı vardır. Babil'in Büyük Tanrıçası olarak da bilinen İştär'in

⁴⁵⁶ Bryce, s.156-157.

⁴⁵⁷ Gurney, s.119-120.

⁴⁵⁸ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.46-47.

Mezopotamya’da, Ninive’de, Anadolu’da Kizzuvatna (Kilikya), Lavazantiya’da (Elbistan Karahöyük) önemli tapınma yerleri bulunmaktadır. III. Hattuşili için özel bir tanrı konumundadır.⁴⁵⁹

Hastalıklı bir çocukluk dönemi geçiren III. Hattuşili’nin kardeşi Muvatalli’nin rüyasına giren tanrıça, Hattuşili’nin kendi hizmetinde bir rahip olması durumunda yaşayacağına dair söz vermiştir. Böylece III. Hattuşili yaşamı boyunca Tanrıça İştar’ın koruması altında olmuş ve onun tarafından desteklenmiştir.⁴⁶⁰

Eril ve dişil özelliklere sahip Tanrıça İştar’ın Hurri ve Hitit dünyasında savaşçı özelliği ağır basmaktadır. Dişil hali ile aşk ve cinsellik tanrıçası olarak çıplak biçimde, eril hali ile savaş alanlarının tanrısı savaş tanrısı olarak hayvanı aslan ve silahı gürz ile tasvir edilmiştir. Sahip olduğu dişil ve eril özellikler ile savaş alanında düşmanın erkekliğini yok edip kadına çevirerek savaş kabiliyetlerini yok etme özelliği vardır.⁴⁶¹ Eril savaşçı Şavuška’nın kült eşya listesinde topuzlar, tören ve savaş baltaları, zırhlar, okdanlık, ok ve yay görülürken dişil halinde adak eşyası olarak altından meme biçimli objeleri bulunmaktadır. Hitit-Hurri adak listelerinde tanrı hali ile “Kırların Şavuşkasi”, “Göklerin Şavuşkasi”, tanrıça haliyle de “Hattarina, Tameninga ve Lavazantiya kentlerinin Şavuşkasi” olarak görülmüştür. Tanrıça’nın astral boyutta görünümü Venüs Yıldızı’dır. Akad devrinden itibaren yazılı gelenekte sabah yıldızı olarak “savaşın saldırgan-atak efendisi”, “meydan savaşının efendisi” olarak belirtilmiştir. Akşam yıldızı olarak da insan, hayvan ve bitki dünyasının üretkenliğinden sorumludur.⁴⁶²

İştar, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’nda hem erkek hem kadın tanrıçalar arasında yer almaktadır. Hiyeroglif yazılı ismi ile tanınan İştar, iki kanat bacağına açıkta bırakan yırtmaçlı etek, tanrılara özgü sivri bir takke ve bir küpe ile görülür. Uzun bir saç örgüsü vardır. Onu nedimleri Ninatta ve Kulitta izlemektedir.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Karasu, s.184., Bryce, s.162., Haas, *Hitit Dini*, s.440.

⁴⁶⁰ Bryce, s.162.

⁴⁶¹ Bryce, s.162-163.

⁴⁶² Haas, *Hitit Dini*, s.440.

⁴⁶³ Haas, *Hitit Dini*, s.440.

Tanrıça İştar, bir Babil ilahisinin Hititçe çevirisinde ve Hurri kökenli bir ilahide yer almaktadır.⁴⁶⁴

3.2.4 Şarruma

Hepat ve Teşup çiftinin çocukları olan Şarruma Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda tanrıçalar alayında annesi Hepat'ın arkasında ayrıca ana tapınağın diğer odasında IV. Tuthaliya'yı kucaklar vaziyette görülmektedir. Metinlerde bu tanrı Uda (klasik Hyde) ve Kummani (Kappadocia'daki klasik Komana) ilişkilidir.⁴⁶⁵

Babası Teşup'un kutsal hayvanı boğa olduğu için bazen dana olarak da anılmıştır. Kurban listelerinde, dinsel bayramların içinde yer alan tanrı adlarında Hepat ile birlikte onun da adı geçmektedir.⁴⁶⁶

Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da tapınılan Şarruma dağ tanrıları arasında önemli bir yere sahiptir. Kült merkezi Kummani şehridir. Şarruma, Büyük kral Şuppiliuma döneminde Hitit tanrılar dünyasında görülmektedir. Kralın oğlu Telepinu, Halpa şehrinin kralı olması ile "Dağ Tanrısı Şarruma'nın en yüksek rahibi" unvanını almıştır.⁴⁶⁷

3.2.5 Telipinu

Hatti kökenli Fırtına Tanrısı Taru'nun oğlu olan Telipinu, II. Murşili'nin günlük duasında krallığın koruyucu tanrısı olarak ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın özelliklerine benzer niteliklere sahiptir. Kült merkezleri Tawiniia, Durmitta, Hanhana'dır.⁴⁶⁸ Telipinu, tarımla uğraşan, su getiren, tahılların büyümesini ve bereketliliği sağlayan bir tanrıdır. Bu tanrının karısının adı belgelerde Hatepinu olarak geçmektedir.⁴⁶⁹

Tarım Tanrısı Telipinu'nun Fırtına Tanrısı olan babasının söylediği "*Benim oğlum güçlüdür, sabanla çift sürer; tarlaları sular ve ekinin büyümesini*

⁴⁶⁴ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.49.

⁴⁶⁵ Gurney, s.116.

⁴⁶⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.79.

⁴⁶⁷ Darga, *Hitit Sanatı*, s.187.

⁴⁶⁸ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.48.

⁴⁶⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77.

sağlar.” sözlerinden Telipinu’nun tarım tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Ortadan kayboluşu ile beraber hayatın da felce uğradığının anlatıldığı mitte başrolde olan Telipinu kışın ölüp yazın dirilen ve doğanın yaşamsal güçleri temsil eden Attis, Adonis, Osiris gibi ölen tanrılar şeklinde düşünülmüştür.⁴⁷⁰

3.2.6 Ay Tanrısı

Hititlerin Ay Tanrısı Arma, Hattiler’de Kasku adlı Ay Tanrıçası’ndan gelmektedir. Hurrice adı Kusu’dur.⁴⁷¹

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’nda yer alan kabartmalarda Ay Tanrısı’nın külah biçimli şapkasında hilal biçimi görülmektedir. Bu hilal biçimindeki hiyeroglif daha sonraki hiyeroglif kitabelerinde tanrı adı olarak araştırmacıların *Harana* (ya da buna benzer) olarak okudukları şehir adıyla geçmektedir. Bu nedenle bu figür Harran Ay Tanrısı ile ilişkilendirilmiştir.⁴⁷² Malatya ve Yazılıkaya kabartmalarında Ay Tanrısı’nın Güneş Tanrısı kabartmasının önünde yürümesinin Ay Tanrısı’na “Güneş Tanrısı’nın babasıdır.” diyen Babilonya görüşüne uygun düştüğü ifade edilmiştir.⁴⁷³ Ayrıca Ay’ın yeryüzüne düşmesi ile ilgili bir efsane de bulunmaktadır.⁴⁷⁴

Harran’ın Ay Tanrısı ifadesi, bir metinde şöyle geçmektedir; “... *Dicle ve Fırat, gök ve yer, rüzgârlar (ve) bulutlar, göğün ve yerin efendisi Teşup, Ay Tanrısı Kuşuh, Güneş Tanrısı Şimigi, göğün ve yerin efendisi, Harran’ın Ay Tanrısı, ...*”⁴⁷⁵

3.2.7 Savaş Tanrıları

Savaş Tanrılarının arasında hava tanrılarının ve Kırın İştari’nin dışında Zababa, Vurunkatte ve Şulinkatte, Aştabi, Nubadig, Heşui, Taşmişu, Nergal ve Ugur, sayılabilmektedir. Bu tanrılar savaflara, yaz sıcağına ve salgın hastalıklara etki

⁴⁷⁰ Gurney, s.117-118.

⁴⁷¹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.107.

⁴⁷² Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları*, s.275.

⁴⁷³ Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları*, s.276.

⁴⁷⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77.

⁴⁷⁵ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu: Çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK, 2005, s.95.

etmektedir. Bu tanrılar ölüm getirdiği için bazıları yeraltı (öteki dünya) ile de ilgilidir. Bazıları da insanlara yardım etmektedir.⁴⁷⁶

Babilli NERGAL, Hitit metinlerinde ^DUGUR logogramı ile gösterilmiştir. Hattice Şulinkatte, Hurrice Şuvaliyat olarak geçmektedir. Babil Tanrısı ZABABA, Hattice Vurunkatte, Hurrice Aştabi olarak adlandırılmıştır. İki tanrının da kutsal hayvanı aslandır. Mezopotamya’da ZABABA ile eşitlenen Vurunkatte savaşçı bir niteliğe sahiptir. ^Dliarri, Yayın Efendisi, Luvi savaş tanrılarındandır.⁴⁷⁷

3.2.8 Diğer Tanrı ve Tanrıçalar

Panteonda Güneş Tanrıçası ile benzer özellikler gösteren Hannahanna, Kamruşepa gibi yerel kült sahibi Anadolu tanrıçaları da bulunmaktadır. Sihir ve büyü ile ilgili olan tanrıça Katahzipuri’nin Hititler’deki karşılığı Kamruşepa’dır. Katah, Hatti dilinde kraliçe anlamına gelmektedir. Aynı anlamda Kattaha “kraliçe” adlı bir tanrıça daha bilinmektedir. Bu tanrıçanın müridleri arasında bakireler ve fahişeler bulunmaktadır. Yabanıl Hayvanların Hanımı Teteşhapi, Hatti panteonundan Hitit panteonuna geçmiştir. Halmaşuitta, Hatti kökenli, Hitit tahtının tanrılaştırılmış halidir. Lelvani, İşduştaya, Papaya yeraltı tanrılarıdır. İşduştaya ve Papaya ellerinde kadınlık sembelleri olan iğ (kirman) ve ayna taşımaktadırlar. Aşk tanrıçası, kehanet uygulamalarının koruyucusu olarak düşünülen İşhara ve Tanrı Kumarbi Hurri dünyasına ait olan tanrılardır. Kendilerine tapanları koruyan LAMMA tanrıları, simgesi geyik olan Tanrı Kurunta Luvi tanrılarındandır.⁴⁷⁸ Tanrı Karzi, Tanrı Hapantal(ia), Tanrı Zihariia, Koruyucu Tanrılardır.⁴⁷⁹ Koruyucu Tanrılar bir unvan olarak kullanılan ve ikonografide bir kült imgesi olan (kurs-) av çantası⁴⁸⁰ ile gösterilmişlerdir. Bu tanrılar koruyucu ruhlar olmakla birlikte kişilerin, evlerin vb. yerlerin, belli faaliyetlerin koruyucu ruhları vardır.⁴⁸¹ Santas bir Luvi tanrısıdır.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Haas, *Hittit Dini*, s.440.

⁴⁷⁷ Karasu, s.185., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77-78.

⁴⁷⁸ De Martino, *Hittitler*, s.92., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77-78.

⁴⁷⁹ Karasu, s.185.

⁴⁸⁰ Kursu ya da av çantası bir çanta görünümünde olup bir tanrı temsiliydi., Hans Gustav Güterbock, “Hittite *Kursa* “Hunting Bag”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.), **Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock** içinde (137-145), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, s.137-145.

⁴⁸¹ Bryce, s.162-164.

⁴⁸² Gurney, s.118.

Yapılan ayinlerde önemli bir yer tutan ocaklar ve içlerindeki ateş kutsal sayılmıştır. Bu bağlamda Tanrı Akni ateş tanrısıdır.⁴⁸³ Hitit Pınar Tanrıçası Hatepuna/Hatepinu ile Bereket Tanrısı Telipinu, Hatti Tanrıçası Tassuwassi ile Nerik Hava Tanrısı birer tanrı çiftidir.⁴⁸⁴ Hatti kökenli bir Tanrıça olan Inar(a) Eski Hitit Krallığı'nda önemli bir tanrıçadır. Yaban hayatının koruyucusudur.⁴⁸⁵ Fırtına Tanrısı'nın yardımcısı olarak görülmektedir.⁴⁸⁶ Hitit panteonunda yer alan Kara Tanrıça (DINGIR.GE₆) Hurri kökenli bir tanrıçadır. Bu tanrıça Hitit krallarından Tuthaliya tarafından Kizzuvatna'dan alınıp Şamuha'ya götürülmüş ve orada özel bir tapınağa konulmuştur.⁴⁸⁷ Tanrıça Kubaba, yalnızca yerel Karkamış tanrıçası iken daha sonra Geç Hitit krallıklarının baş tanrıçası olmuştur. Bu kült daha sonra da devam ederek Frigyalılar tarafından Kybele/Kybebe, Ana Tanrıça olarak kabul edilmiş, bu kült Roma'da da devam etmiştir.⁴⁸⁸

Hitit panteonunda pek çok dağ tanrısı da bulunmaktadır (Resim 35). Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı kabartmalarında görülen Fırtına Tanrısı, iki figürün eğilmiş olan boyunlarının üzerinde durmaktadır. Bu figürler metinler aracılığıyla bilinen Namni ile Hazzi dağlarıdır. Hazzi Dağı Antakya yakınlarında (o tarihte Hurri bölgesi) Kuzey Suriye'deki Mons Cassius (Cebel el Akra-Kel Dağ)'tur.⁴⁸⁹ Dağlar aynı zamanda tanrıların ikamet ettikleri yerlerdir. Devlet kültürlerinde ve antlaşmalarda yemin tanrıları arasında görülen dağ tanrılarının bazıları bağımsızken bazıları da Fırtına Tanrısı'nın hizmetçisidir.⁴⁹⁰ Dağ tanrıları bazen üstlerinde erkek resmi olan birer topuz olarak tasvir edilmiştir.⁴⁹¹ Ayrıca bazı dağ adları krallara da ad olmuştur. Hatti kökenli Tuthaliya, Arnvanda ve Ammuna, kral isimleri olmakla birlikte kutsal dağ adlarıdır.⁴⁹² Nerik Fırtına Tanrısı'nın çevresinde Zaşhapuna ile Dağ Tanrısı Zaliyanu bulunmaktadır. Bu tanrılara İlluyanka Efsanesi'nde de rastlanılmaktadır.⁴⁹³ Antik dünyada görülen temel

⁴⁸³ Hayri Ertem, "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I", **Archivum Anaticum (Anadolu Arşivleri)**, Cilt.VI, Sayı.2, (2003), s.58-59.

⁴⁸⁴ A. Tuba Ökse, "Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı.6, (2006), s.67.

⁴⁸⁵ Haas, *Hethitische Berggötter Und Hurritische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die alkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, s.23.

⁴⁸⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77.

⁴⁸⁷ Füzüzan Kınal, "Kara Tanrıça Olarak Kybele", **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt**, Ankara: Türk tarih Kurumu, 1986, s.238.

⁴⁸⁸ Gurney, s.119., Bryce, s.165.

⁴⁸⁹ Gurney, s.121.

⁴⁹⁰ Bryce, s.163.

⁴⁹¹ Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, s.280.

⁴⁹² Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.104.

⁴⁹³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.77.

arketiplerden biri olan dağ motifi Sümer ve Akad uygarlıklarında çok belirgin olmamasına karşılık zigguratlar tanrıların ikamet ettiği suni dağlar olarak yorumlanmıştır.⁴⁹⁴

Hitit panteonunda Ninive İştar'ı, Güneş Tanrısı Şamaş ve karısı Aya, Ay Tanrısı Sin ve karısı Ningal, Anu ve Antu, Enlil ve Ninlil, Ea ve Damkina gibi Mezopotamya kökenli tanrıların yanında İndra, Varuna, Nasatya ve Mitra gibi Hint kökenli tanrılar da bulunmaktadır.⁴⁹⁵

3.3 Tanrı Tasvirleri

Adları yazılı belgeler aracılığıyla öğrenilen tanrıların tasvirleri de yapılmıştır. Bu tasvirlerden bahseden metinler “tanrı tasviri metinler” olarak adlandırılmakla birlikte çeşitli tanrıların tapınak ve şehirlerde bulunan kült tasvirlerini içermektedirler. Bu belgelerde tanrılar adına yapılan törenlerden ve verilmesi gereken kurbanlardan da bahsedilmektedir.⁴⁹⁶ Tanrıların tasvirleri olan semboller ya da tanrıların kutsal hayvanları daha önce var olan totem hayvanlara yeni tanrısal figürlerin dâhil olması ile bir senkretizm sürecinden geçmişlerdir.⁴⁹⁷

Tapınakların kutsal yerlerinde heykel, heykelcik ya da stel şeklinde yer alan tanrı tasvirlerinden günümüze ulaşmış ürünler olmamakla birlikte bazı heykel kaideleri bulunmuştur.⁴⁹⁸ Bu tasvirlerin farklı biçimlerde de yapıldığı görülmektedir. Örneğin Arinna ve kızı Mezzulla altın ve gümüş diskler olarak tasvir edilmiştir. Alacahöyük kabartmalarında Fırtına Tanrısı bir boğa ile tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin dışında tanrı gibi görülen huvaşi taşları tıpkı tanrı heykelleri gibi yıkanıp yağlanmakta, giydirilip kendilerine yiyecek sunulmaktadır. Bu taşlar tapınağın kutsal yerinde ya da dağ, su kaynağı, nehir, kuru, tepe gibi açık havada bulunabilmektedir. Belirli bir tanrıyı temsil eden bu taşların etrafında törenler düzenlenmiştir. Buldukları bölge kutsal bir

⁴⁹⁴ Demirci, s.17-18.

⁴⁹⁵ Gurney, s.117., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.80., Karasu, s.185.

⁴⁹⁶ Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, s.278.

⁴⁹⁷ Demirci, s.21.

⁴⁹⁸ Jürgen Seeher, “Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa’da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi”, Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (450-452), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.450.

bölgeyi oluşturmaktadır. Bayramlarda tapınaklardan getirilen heykellerle birlikte buralarda geçit alayları düzenlenmiştir.⁴⁹⁹

Ayrıca tapınaklarda bibru olarak adlandırılan hayvan protomlarının libasyon amaçlı kullanımlarının yanında tanrı heykeli olarak da kullanılmış olma ihtimalleri bulunmaktadır. Yazılı belgelerde Kunkunija Tanrısı'nın heykelinin bir sığır bibrusu olduğundan bahsedilmektedir. Buna göre heykel gümüş kaplı tahtadan olmakla birlikte yine gümüş kaplı bir kaide üzerinde ayakta durmaktadır. Lihzina Fırtına Tanrısı'na ait gümüş kaplamalı sığırın baş ve göğsü altın kaplamalı olup bir kaide üzerinde ayakta durmaktadır. Bu ifadelerde bahsedilenlerin hayvan başı şeklinde libasyon kapları olmadığı, bir kaide üzerinde duran göğüs hizasına kadar hayvan heykelleri olduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁰

İnsan biçiminde olan tanrı tasvirlerinde tanrılar değerli veya yarı değerli metallere, ya da altın, gümüş, kalay kaplamalı tahtadan yapılmışlardır.⁵⁰¹ Tanrı heykellerinin yapımına ve daha sonra da korunmasına çok özen gösterilmiştir. Bu heykellerin yapımlarının ardından devamlı olarak yıkanmaları, yağlanmaları, yedirilip içirilmeleri, giydirilmeleri ve eskiyen yerlerinin onarılması gerekmektedir. Gece de bebekler gibi yatağa yatırılmaktadırlar. Herkesin dokunamadığı heykellerin bakımı kimsenin ayak basmadığı açık alanlarda çayır, ırmak kenarı gibi yerlerde yapılmıştır.⁵⁰²

Yazılı belgelerde geçen bazı tanrı tasvirleri şu şekildedir;

“Tanrı Şulinkatte ki Tamarmara şehrinin tanrısıdır, işte onun heykeli gümüştendir. Fakat bir erkek şeklinde yapılmıştır. Ve ağaçtan bir aslanın üzerinde durmaktadır. Ve sağ elinde gümüştten bir kılıç (yahut kama), sol elinde bir adamın kafasını tutmaktadır”.⁵⁰³

⁴⁹⁹ Bryce, s.172.

⁵⁰⁰ H. Th. Bossert, “Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları”, **III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 15-20 Kasım 1943**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948, s.63.

⁵⁰¹ Bryce, s.173.

⁵⁰² Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.82.

⁵⁰³ Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, s.279.

Viyanavanta şehrindeki kırların koruyucu tanrısı “*altından ve sağ elinde bir yay (?), sol elinde bir kartalla bir tavşan tutan, ayrıca bir kılıç ya da kama ile silahlı olarak bir geyik üzerinde duran bir adam*” olarak tasvir edilmiştir.⁵⁰⁴

KUB XXX 2 öy. II'nin 4. ve 5.'de “*Tanrı Karmaşili: Oturan erkek heykeli. Gözleri altın kaplı. Sağ elinde ^{GIŞ}TUKUL⁵⁰⁵ tutar. Altında gümüş kaide.*” şeklinde tasvir edilirken aynı metnin 17-20. satırlarında “*Tanrı ZA.BA₄.BA₄: Ayakta duran gümüş erkek heykeli. Sağ elinde ^{GIŞ}TUKUL tutar, sol elinde kalkan tutar.*” şeklinde tasvir edilmiştir.⁵⁰⁶

KBo 2.1 i 28 vdd. metninde Fırtına Tanrısı'nın “*bir silah (TUKUL), başka bir tanrının topuz, başka bir tanrının da bronzdan beş adet bakırdan hançer*” olarak tasvir edildiği belirtilmiştir.⁵⁰⁷

KUB 38.37 öy. 16 vdd. metninde Warwaşazi isimli sıradan bir insanın babasının, oturan bir kadın şeklinde Arinna'nın Güneş Tanrıçası heykelciği ile Arinna'nın Fırtına Tanrısı'nı temsil eden bir erkek heykelcik yaptırdığı ifade edilmektedir. Bu ifadelerden yola çıkılarak sıradan insanların da tanrılara ait heykellere sahip olabildikleri belirtilmiştir.⁵⁰⁸

Yazılı belgelerde tanrı tasvirleri hakkında bilgi veren metinlerin dışında kaya kabartmaları, mühürler, heykelcikler bu alanda diğer veri gruplarını oluşturmaktadır. Buralarda yer alan tanrı tasvirleri diğer figürlerden farklı özelliklere sahiptir. Buna göre çoğunlukla ayakta tasvir edilen tanrılar bir adımları önde ileri yürür vaziyettedirler. Başlarında üzerinde farklı sayıda boynuzların bulunduğu sivri bir külah, diz kapaklarına kadar inmeyen bir kısa etek ve ayaklarında da ucu kıvrık ayakkabılar bulunmaktadır. Üst kısımları bazen çıplak olmakla birlikte kısa kolu “V” yakalı bir üstte görülebilmektedir. Bellerinde bulunan enli bir kemerin üzerinde kabza ucu hilal biçimli bir hançer veya ellerinde tanrılık alametleri olan silah ya da sembolleri taşımaktadırlar.

⁵⁰⁴ Güterbock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, s.290.

⁵⁰⁵ Sedat Erkut, ^{GIŞ}TUKUL'un standart sapı olarak da kullanılabilen “kargı” olabileceğini ifade etmektedir. Sedat Erkut, “Hititçedeki ^{GIŞ}TUKUL Hakkında”, **X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 22-26 Eylül 1986**, II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s.511-513.

⁵⁰⁶ Erkut, *Hititçedeki ^{GIŞ}TUKUL Hakkında*, s.512.

⁵⁰⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.74.

⁵⁰⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.84.

Genellikle geniş bir yüze, iri kulak, burun ve gözlere sahiptirler. Yüzlerinde hafif bir tebessüm görülmektedir. Bazen tanrılar ile beraber tasvir edilen krallar ise tanrılardan farklı olarak başlarında takke biçiminde bir başlık, üstlerinde arkada üçgen biçimli bir uzantıya sahip uzun kollu bir giysi, ellerinde krallık simgesi olan ucu kıvrık yere değen uzun bir asa⁵⁰⁹, ayaklarında da ucu kıvrık ayakkabılar ile tasvir edilmişlerdir. Ancak bazı durumlarda tanrının krala özgü bir görüntü ile tasvir edildiği de görülmüştür. Bu tip örneklerde erkek figürün başı üzerinde yer alan kanatlı güneş kursu simgesi ile figürün Güneş Tanrısı olduğu kabul edilmektedir. Tanrılar da takı olarak halka küpe bulunmaktadır. Tanrıçalar başlarında polos adı verilen tepesi köşeli yüksek silindirik geniş bir yuvarlak başlık ve uzun kollu pilili uzun elbise ile tasvir edilmiştir. Ayrıca kraliçe tasvirlerinin de tanrıça özelliği göstermiş olma ihtimalleri de vardır.⁵¹⁰

Kralların tanrı görüntüsü ile tasvir edilmeleri Hitit teolojisinde kralın tanrının oğlu ve başrahip olması özelliğinden kaynaklanmaktadır. Hitit krallarının tanrılarla birlikte tasvir edildikleri eserlerde tanrılar krallara göre daha büyük tasvir edilmişlerdir. Böylece tanrı, kralı himayesi altına almaktadır. Kralların tanrılarının himayesinde gösterilmiş olmalarının nedeni kralların öldükten sonra tanrılaşmaları ve tanrılar panteonuna bir tanrının eşliğinde girmeleridir. Tanrılarının gruplar halinde gösterildiği sahneler de bulunmaktadır. Bunu yansıtan en iyi örnek Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'dır. Burada yerli ve yabancı tanrılar birbirinden ayıran özellik yabancı tanrılarının tek bacaklarını açıkta bırakan uzun giysiler giymiş olmalarıdır.⁵¹¹

Tapınaklarda tanrı heykellerinin dışında ölen kralların putları da bulunmaktadır. Bir metinde Kraliçe Puduhepa'nın Tanrıça Lelvani'ye kocasına sağlığını bağışlaması durumunda tam boy bir heykelini vaat etmiştir. Hattuşili'nin tam boy olacak olan bu heykelinin kafası, elleri ayakları altından olan gümüş bir heykel olacaktır. Ayrıca üzerinde değerli süsler asılacaktır.⁵¹²

Yazılı belgelerde Hitit panteonunda yer alan tanrılara ait yapılan tasvirlerde Fırtına Tanrısı'nın altın kaplı sağ elinde bir mızrak sol elinde –SIG, “iyi”

⁵⁰⁹ Sedat Alp, “Hitit Metinlerinde ^{GIS}kalmuş <LİTUUS> ve HUB.BI <KÜPE>”, **Belleten**, Cilt.XII, Sayı.46, (1948), s.301-324.

⁵¹⁰ Önder Bilgi, **Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi**, İstanbul: Aygaz, 2012, s.410.

⁵¹¹ Bilgi, s.442, 446, 436.

⁵¹² Bryce, s.173.

anlamına gelen bir hiyeroglif bir simge bulunmaktadır. Her iki yanında da insan şeklinde gümüş kaplı dağ tanrıları vardır. Tanrıça İştar/şavuşka oturur vaziyette sağ elinde bir kadeh bulunmaktadır. Omuzlarından kanatlar çıkmıştır. Gümüş heykel kaidesinin altında gümüş kaplı bir sfenks bulunmaktadır. Tanrıça gümüşten yapılmıştır, gözleri mücevherlerle kaplıdır her iki yanında hizmetçileri Ninatta ve Kulitta yer almaktadır. Savaş Tanrısı Zababa, sağ elinde gürz, sol elinde kalkan ile gümüş bir heykel olarak tasvir edilmiştir. Ayaklarının dibinde gümüş kaide üzerinde duran bir aslan vardır. Tanrıların yanında görülen hayvanlardan aslan; İştar, Savaş tanrısı Zababa ve Ay Tanrısı Kusuh ile birlikte görülürken, geyik, Tarlaların Koruyucu Tanrısı'nın kılavuzudur. Ayrıca tanrılar boğa ve leopar üzerinde de tasvir edilmişlerdir.⁵¹³

Hem yazılı belgeler hem de arkeolojik veriler aracılığıyla tespit edilen Hitit panteonu görüldüğü gibi pek çok kültüre ait tanrıların bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında farklı toplulukların bir arada olması kadar siyasi eylemlerin de etkili olduğu görülmektedir. Hititlerin sahip olduğu din algısı mistik, felsefi ağırlığın olmadığı, sade bir yapı çerçevesinde şekillenmiştir. Kendilerini tamamiyle tanrılara adamamakla birlikte karşılıklı alışverişin olduğu bir düşünce tarzı geliştirmişlerdir. Çünkü tanrılar da insanlara muhtaçtır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için, insanların onlara karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeleri gerekmektedir. Bu karşılıklı ilişkiye örnek olabilecek bir metinde (KUB 15.1 iii 17vdd.) *“Kral, Tanrıca Katahha'ya şöyle adadı: ‘Eğer Ankuwa kenti kurtulursa ve tamamen yanmazsa, sen Katahha için kentin gümüşten bir modelini yapacağım; ağırlığının önemi olmayacak. (Ayrıca) 1 sığır (ve) 8 koyun da vereceğim.”* şeklinde ifadeler geçmektedir. Bir başka metinde de (KBo 13.161 ay. 1vdd.), isteklerini yerine getirmemiş olan tanrısından ona verdiği hediyeleri geri isteyen ifadeler görülmektedir.⁵¹⁴

3.4 Tanrıların Doğası ve İnsanlar

Hitit inanç dünyasında tanrılar ve insanlar birbirine bağımlıdırlar. Bu bağımlılık tanrıların insanları köle gibi kullanıp, kendilerine ibadet etmelerini, bayramları, dini ritüelleri zamanında ve doğru olarak yerine getirmelerini

⁵¹³ Bryce, s.172-173.

⁵¹⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.79.

beklemelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu sayede tanrılar insanlara yardım etmektedirler.

Bu bağlamda Mezopotamya kaynaklı bir örnekte Hikmet Tanrısı Ea'nın insanlığı mahvetmek isteyen tanrılara, “*İnsanlığı niçin mahvetmek istiyorsunuz ki? İnsanlar biz tanrılara muntazaman kurban sunup, itriyat olarak sedir ağacı yakmıyorlar mı? Eğer insanları mahvederseniz, onlar tanrılarıyla ilgilenemezler; artık hiç kimse size ekmek ve içki veremez olur. Bu durumda, Kummiya kentinin kahraman kralı Fırtına Tanrısı sapanın sapına yapışıp çift sürmek zorunda kalacak, Iştar ve Epat değirmen taşını döndüreceklerdir. Kumarbi'ye şöyle der: ‘Ey Kumarbi, sen niçin insanların kötülüğünü istersin ki? Tahıl yığınlarını bizim için hazır bulunduran onlar değil mi? Onlar sen Kumarbi'ye muntazaman kurban sunmuyorlar mı?’*” şeklinde söylediği sözlerden tanrıların insanlara bağımlı olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁵

Tanrılar ve insanlar arasındaki ilişki kral ile halkı, bir aile reisi ile hizmetçileri arasındaki ilişkiye benzemektedir. Bir efendi nasıl hizmetçilerine bağlı ise tanrılar da kendilerine tapınanlara bağlı ve onlara muhtaçtırlar. Tanrıların da insanların da birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Bunlar yerine getirilmediği zaman iki tarafta mağdur duruma düşebilmektedir. Tanrının sorumluluklarını ihmal etmesi durumunda utanması için tanrıyı azarlamaya yönelik yakarılar da bulunmaktadır. İnsanlar gibi zaafllara sahip olan tanrılar adaletli davranmak zorundadırlar.⁵¹⁶

İnsanlarla aynı ruha sahip tanrılar onlar gibi tepki göstermektedirler.⁵¹⁷ Kendileri için hazırlanan kurban ekmeklerinin ya da sahip oldukları eşyalarının temiz olmaması, bunlara köpek veya domuz yaklaştırılmış olması, mutfak görevlileri tarafından kendilerine pis bir kap ile bir şey sunulması durumunda tanrılar da onlara yiyecek ve içecek olarak gübre ve idrar vermektedir.⁵¹⁸ Tanrılara yapılan sunuların güzel olması onların hoşnutluğunu kazanmak için önemlidir. Tanrı tapmağın ev sahibi ve halkının koruyucusu durumundadır. Sunuların cömertçe yapılması gereklidir. Yetişen meyvelerin ve sebzelerin ilk mahsulleri, bir yaşına basmış

⁵¹⁵ Ünal, *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygurlukları*, s.245.

⁵¹⁶ Bryce, s.154-155.

⁵¹⁷ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, s.3.

⁵¹⁸ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi 1*, s.85.

olan ilk yavrular tanrılara sunulmaktadır.⁵¹⁹ Tanrıların beslenmesi, bakılması, tatmin edilmesi, iltifatlara boğulması gereklidir. Tanrılar bazen zamanlarını eğlenerek, seyahat ederek, uyuyarak, başka işler yaparak geçirebilmektedirler. Böyle bir durumda tanrıya tapınanlar da boş yere yakarmış olurlardı. Tanrılar da bazen ihmalkârlık yapabilmektedir. Hizmetkârlar tarafından tanrının hatasına işaret edilerek bu hatasını düzeltmesi beklenmektedir. Çünkü yapılan hata felaketlere yol açabilirdi. Ayrıca koruyucu tanrının sakınmadığı durumlarda şeytanlar ve kötü ruhlar ortaya çıkmaktadır.⁵²⁰

Evrensel yapı, ibadet, kurban, ritüel, tanrı ve insanlar arasındaki ilişkiler hakkında çeşitli düşüncelerin görüldüğü Mezopotamya inançlarına dair eski Roma dini terminolojisinin kullanılarak yapıldığı bir örneklemede görüldüğü gibi *do ut des* (“ver ki vereyim”) ilkesine göre şekillenen *res divinae* (tanrılar alemi) ve *res humanae* (insanlar alemi) arasında ideal bir *pax deorum* (karşılıklı barış) olmalıdır. Bu düzen aynı zamanda kozmik düzenin varlığının sürdürülmesini de sağlamaktadır. Tanrıların ihtiyaçlarını yerine getirmekle yükümlü olan insanlar bunun karşılığında tanrılar tarafından korunmaktadır.⁵²¹

II. Murşili'nin veba duasında, “*Ey Tanrılar, nedir bu çektirdiğiniz bize? (Kral Murşili yalvarır) Siz ülkeme ve Hatti Ülkesi'ne veba salgını verdiniz, herkes ölüyor, öyle ki size yiyecek ve içecek sunularını hazırlayacak hiç kimse yok. Ve siz bize geliyorsunuz, ey tanrılar ve bu meseleden dolayı bizi suçlu buluyorsunuz... ve sizin gözünüzde doğru yaptığımız bir şey yok.*” ifadelerinde kral böyle bir ihmalkârlığı yapan tanrılara bu durumun bir fayda sağlamayacağını eğer böyle olursa kendilerine hizmet edecek kimsenin olmayacağını söylemektedir.⁵²²

Kötü hastalıkların arkasında kötü ruhlar, cinler ya da tanrılar bulunmaktadır. Tanrılar insanlara öfkelendiklerinde onları hasta etmekte ya da öldürmektedirler. Prens Kantuzzili'nin bir duasında bu anlayışa rastlanmaktadır. “*Bana bu hastalığı hangi Tanrı verdi? Ey Güneş Tanrısı, o Tanrı ister gökte ister yerde olsun,*

⁵¹⁹ Gurney, s.129., Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, s.173-176.

⁵²⁰ Gurney, s.134.

⁵²¹ Demirci, s.13-14.

⁵²² Gurney, s.134.

sen o (Tanrıya) git ve ona sor. Ey Tanrım ben sana ne günah işledim? Beni yaratan Tanrım! Kara toprağı yaratan (?) Tanrı! Şimdi ben sana ne yaptım (bana bu hastalığı verdin?)” Puduhepa’nın yazdığı bir mektupta da şu ifadeler görülmektedir; “*Sen Tattamaru, kız kardeşimin kızını eş olarak almıştın. Ne var ki, Kader Tanrıçası (Gulšeš) sana kızdığı için onu öldürdü.*”⁵²³

Olağanüstü güçlerle ve ruhlarla dolu olan dünyada yeraltı ve yerüstü krallıklarında ikamet eden tanrıların dışında yeryüzündeki her dağın, ağacın, kaynağın, pınarın bir tanrısı vardı ve orada ikamet ederdi. Bunlar yaşayan varlıklardır. Böylece geniş bir panteona sahip olan Hititler’de herhangi bir olayda tanrıya yakarılacağı zaman hangi tanrıya seslenileceği bilinmek zorundaydı aksi takdirde kutsal gazaba maruz kalınabilirdi. Bu nedenle tanrıya yapılacak olan duanın yerine ulaşması için tanrının orada bulunduğundan emin olunmalıydı. Öncelikle tanrı ritüeller ile çağrılmaktadır. Kutsal *evocation* görevi -tanrıyı rahatsız etme- özel rahipler ve ayinciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bazı durumlarda çeşitli kehanet soruşturmaları da yapılmıştır.⁵²⁴ *Evocation* kavramına dair yapılan yorumlardan biri de işgal edilmiş olan kentlerin tanrılarını cezbederek Hitit ülkesine taşıyıp karşı tarafı bu tanrıların korumasından mahrum bırakmak şeklindedir. Tanrıların gelişinin sağlanması amacıyla çeşitli yiyecek ve içeceklerin olduğu ziyafet masaları kurulmuş, tanrıların ayakları incinmesin diye her yere yumuşak bezler ve körpe ağaç yaprakları döşenerek onlara çağrıda bulunulmuştur.⁵²⁵

İnsanlar tarafından çağrılan tanrıların olasılıkla ilk geldikleri yer tapınak yakınında bulunan bir dağ olmaktadır. Buradan da tapınağa gelmektedirler.⁵²⁶ Taha (Daha) Dağı, Hatti kökenli tanrıların saklanmak için en çok tercih ettikleri dağdır.⁵²⁷ Tanrıyı tapınağa davet eden ritüellerden birinde (KUB XV 34 (CTH 264)) şu ifadeler görülmektedir; “*Ey Sedir Tanrıları, bakın! Yollarınızı uzun giysilere yaraşan şallarla kapladım, ve sizin için beyaz un ve güzel yağlar saçtım. Üzerinde yürüyüp*

⁵²³ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.79.

⁵²⁴ Bryce, s.149-150.

⁵²⁵ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.93-94.

⁵²⁶ Bryce, s.170.

⁵²⁷ Vladislav Ardzinba, *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Orhan Uravelli (çev.), Ankara: Kafdav Yayınları, 2010, s.132.

*buraya gelmeniz için! Düşen ağaçlar yolunuzu engellemesin, taşlar rahatsızlık vermesin! Dağlar önünüzde dümdüz olacak, ırmaklar önünüzde köprü olacak.*⁵²⁸

Hitit inancına göre tanrılar trans hallerinde, ateşli hastalıklarda, savaşların en kızgın olduğu anlarda insanlara görünebilirlerdi. Özellikle savaş alanlarında daha sık rastlanılan bu durum “*para handandatar*” olarak adlandırılmakta ve ilahi güç, ilahi tezahürat, ilahi yardım olarak yorumlanmaktadır. Böylelikle tanrı savaş alanında baş komutan olan kralın önünden giderek düşmanları kralın adına yenmektedir.⁵²⁹ Ayrıca kişinin tanrılarının himayesinde onlara itaat ederek yaşadığı hayat yine “*para handandatar*” olarak ifade edilmiştir.⁵³⁰

Hititler tanrılarının verebileceği felaketlerden korkmakla birlikte akılcı ve mücadeleci bir tavır da sergilemişlerdir. Hititlere göre insanın yaratılışında iyilik ve kötülük bulunmaktadır. Her insan suçu ve günahı kendisinde barındırmaktadır. Günah işlemeyen insan yoktur. Yalan söylemek, sır saklamak günahıdır. Bu nedenle çocuklar anne ve babalarına, hizmetçiler beylerine, küçükler büyüklere, memurlar beyleri krala, kral da tanrılara yapmış oldukları kusur ve işledikleri günahları itiraf etmektedir. Bir metinde (KUB 14.10 + KUB 26.86 iii 27 vdd) II. Murşili, babası I. Şuppiluliuma'nın ayin kutlamalarındaki ihmallerini belirtmiştir. “*Ey beyim Hatti'nin Fırtına Tanrısı (ve) siz beylerim (diğer) Tanrılar; insanın günahkâr bir yaratık olduğu bir gerçektir. Babam da günah işledi ve Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın buyruklarını çiğnedi.*” demektedir ve kendisinin bunu yapmadığını ifade etmektedir. İyi insan tanrılarının ve büyüklere itaat eder yaşlanan anne ve babasına bakar. İyi bir kadın ise kocasının sözünü, iyi bir kral da tanrısının nasihatlerini dinler. (KUB 311.4 + KBo 3.41 öy. 3-7) metninde geçen, “*Ben ne yaptım? Hiç kimsenin bir şeyini almadım. Hiç kimsenin sığırını almadım. Hiç kimsenin koyununu almadım. Hiç kimsenin köle (veya) cariyesini (de) almadım. Bana niye böyle muamele ettiniz ve boyunduruğa vurdunuz?*” şeklindeki ifadeler kötü bir insanın sahip olabileceği nitelikleri ortaya koymaktadır.⁵³¹ Yeminin çiğnenmesi anne, baba ya da kardeşi öldürmek, başkasına ait olan bir yetkiyi gasp ile elde etmek ve diğer başka suçlar kutsal hâkimler tarafından yargılanıp

⁵²⁸ Bryce, s.170.

⁵²⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.84.

⁵³⁰ Bryce, s.155.

⁵³¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.81, 174-176.

cezalandırılmaktadır. Hitit inancına göre işlenen günahlar babadan oğula geçmektedir. II. Murşili'nin veba duasının devamında bu inanışa rastlanılmaktadır. *“Bu adamın günahkâr olduğu gerçekten doğrudur. Babam günah işledi ve Efendim Fırtına Tanrısı'nın sözüne karşı geldi. Ben hiçbir şekilde günah işlememiş olsam da babanın günahlarının oğula geçtiği inancı gerçekten doğrudur ve babamın günahı bana geçti”*.⁵³² Ayrıca bir kral günah işlerse bunun cezasını kendisi, ailesi ve bütün ülkesi çekmektedir.

Tanrılar tarafından verilen bir felaket işlenmiş olan bir günah içinse ceza suçun itiraf edilip zararın karşılanmasına kadar kaldırılmamakta ve affedilmemektedir. Günahı işleyen kişi yaptığıın farkında olmayabilir ya da bu günah daha önceki nesilden biri tarafından işlenmiş olabilir. Bu durumda tanrının kefaret ödenmeden önce suçluya cezanın içeriği hakkında bilgi vermesi gereklidir. Bu bilgi doğrudan vecde gelen biri tarafında öğrenilebildiği gibi rüya ya da kehanet yoluyla da öğrenilmektedir.⁵³³

İşlenen suçun cezası ise er ya da geç tanrılar tarafından verilmektedir. *“Ayrıca, siz tapınak görevlileri, bayramları uygun zamanlarda kutlamazsanız, eğer ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ya da bir bayramın kutlanma zamanı yaklaştığında, bayramı icra etmekle görevli rahiplerden ya da ‘tanrı anaları’ndan biri ya da bir başka tapınak hizmetlisi sizin ayaklarınıza kapanıp, derse: ‘Önümüzde hasat zamanı var’ ya da ‘yolculuk var’ ya da başka bir bahane ile ‘bana bir iyilik et, önce şu işimi bitireyim, sonra gerektiği gibi bayramı icra ederim’; insanların arzularına kapılma, onlara öncelik tanıma. Ve eğer kendine bir çıkar sağlarsan, gelecekte tanrılar bunun öcünü senden alır!”*⁵³⁴ ifadelerinden de bu durum anlaşılmaktadır.

Suç ve ceza bağlamında Hitit yazılı belgelerinde görülen bir durum da kendini aklama motifi'dir. Bu kavram herhangi bir suç işlemediğini söyleyerek aklanma, yasanın aklanmayı öngördüğü durumlar, suç işlediğini itiraf edip, efendinin, kralın ya da tanrının merhametine sığınarak aklanma şeklinde açıklanmaktadır.

⁵³² Bryce, s.155.

⁵³³ Gurney,s.134-135.

⁵³⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1*, s.85.

“*Arkuwar*” kelimesi ile ifade edilen eylem suçlu ya da itham edilmiş birinin tanrılar ya da yüksek merciiler karşısında kendini aklamak amacıyla gerçekleştirdiği bir eylemdir. Hukuki olarak bir eylemin yasal nedenlerini göstermek ya da suçsuzluğunu ispatlamak amacı taşırken dini olarak günahkârlıktan doğru ve adaletli bir ruh durumuna gelme, tanrıların himayesinde olma olarak ifade edilmektedir. III. Hattuşili'nin otobiyografisinde bunun örneği görülmektedir.⁵³⁵

Doğasında günah işleme bulunan insanın suçluluğunun tespiti için farklı bir uygulama bulunmaktadır. Mezopotamya'da suya atarak suçluluğu ya da suçsuzluğu tespit etme (ordeal) Hititler'de dini bir yöntem olarak kişinin günahkâr (kirli) ya da günahsız (temiz) olduğunu tespit etmek için kullanılmıştır. Buna göre suya atılan kişi battığı takdirde günahkâr batmazsa temizdir.⁵³⁶ Bu konuya dair Anadolu ve Mezopotamya'da görülen uygulamalar hakkında belirtilen makalelere⁵³⁷ bakılabilir.

Adalet için ya da cezalandırma amaçlı herhangi bir tanrıya başvurulabilmektedir. III. Hattuşili, Urhi-Teşub ile olan davasında kendi koruyucu tanrısı İştar'a başvurmuştur. Ayrıca tanrıların tanıklıkları ile kutsallık kazanan antlaşmalar çiğnenme hakkına sahip değildi ve bunu yalnız tanrılar yapabiliirdi.⁵³⁸

Geniş bir tanrılar topluluğuna sahip olan Hititler bu tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması konusunda oldukça dikkat etmek zorundaydılar. Tanrılarının sunuları, tapınakların bakımı, bayram törenlerinin zamanında ve düzgün olarak yerine getirilmesi büyük önem taşımaktaydı. Bu duruma bağlı olarak tapınaklardaki işlerin yürütülmesi için çok sayıda görevli, rahip ve rahibeler, tarım işçileri, zanaatkârlar, mutfak görevlileri vb. pek çok görevlinin yerine getirecekleri görevleri eksiksiz olarak

⁵³⁵ Ş. Recai Tekoğlu, “Hitit Metinlerinde Kendini-Aklama Motifi”, **Anadolu Araştırmaları**, Sayı.XII, (1990), s.101-112.

⁵³⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.81., Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.221.

⁵³⁷ Şükran Sevimli, “Anadolu Antik Hitit Uygarlığı İnsanın Değerler Sisteminde Su Kullanımı”, **Ulusal Su Günleri, 6-8 Ekim 2004, Bildiriler**, İzmir: 2004, s.264-271., H. Hande Duymuş Florioti, Gözde Demirci, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt.32, Sayı.54, (2013), s.25-40.

⁵³⁸ Bryce, s.156.

yapmaları için hazırlanmış olan direktifleri içeren metinler⁵³⁹ bulunmaktadır. Bu metinler ayrıca Hititlerin tanrılar hakkındaki düşüncelerini de ortaya koymaktadır.⁵⁴⁰

3.5 Tapınak Görevlileri İle İlgili Yönetmelikler

Hitit yazılı belgeleri Hitit sosyal yaşamının kanunlarla saptandığını ortaya koymaktadır. Bu kanunları içeren metinlerin içinde Hitit veraset hukukunu açıklayan Telepinu Fermanı, reformları içeren devlet ya da tapınak görevlilerine ait direktif metinleri de bulunmaktadır. Bu belgeler Hitit Devleti'nin yapısı hakkında da bilgi vermektedirler.⁵⁴¹ Direktif (enstrüksiyon) metinleri olarak adlandırılan belgeler, Hitit krallarının bir tek memur ya da memur sınıfı için oluşturdukları direktifleri içermektedir. Bu direktiflerle görev ve sorumluluklar belirlenerek gerekli düzenlemeler yapılmıştır.⁵⁴²

Bu bölümde ele alacağımız tapınak görevlileri ile ilgili olan ve birkaç nüsha halinde ele geçen direktif metninde tapınakta görevli olan din adamlarına, mutfak görevlilerine, çiftçilere, sığır ve koyun çobanlarına yönelik direktifler bulunmaktadır.⁵⁴³ Buradaki talimatlarda Hitit dünyasındaki tanrı algısına yönelik düşünceler de yer almaktadır.

Hitit kral ve kraliçelerinin katıldığı bayram törenlerinin çoğu tapınaklarda gerçekleştirilmektedir. Dini olduğu kadar ekonomik bir işleve de sahip olan tapınakların kendilerine ait geniş arazileri bulunmaktaydı. Bu tapınakların yönetimi, güvenliği, bakımı ve tapınaklarda düzenlenen törenlerin eksiksiz ve doğru olarak yapılması için çok sayıda tapınak personeline ihtiyaç vardı. Bu personel grubunun içinde rahip ve rahibeler, çiftçiler, zanaatkârlar, mutfak görevlileri gibi görevliler yer almaktadır. Söz konusu görevlilere yönelik düzenlenen yönetmelikler sorumlulukların düzgün olarak yerine getirilmesini sağlayıp tanrıların öfkelenmesine ve ülkeyi cezalandırmalarına engel olmak içindir. Bu talimatlar tapınak eşyalarının korunması, değerli madenlerden yapılmış olan armağanların, araç ve gereçlerin

⁵³⁹ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*.

⁵⁴⁰ Karasu, s.175.

⁵⁴¹ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.1.

⁵⁴² Aygül Süel, "Hitit Kaynaklarında Direktif (=Enstrüksiyon) Metinleri", **Erdem Dergisi**, Cilt.6, Sayı.16, (1992), s.265.

⁵⁴³ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Direktif (=Enstrüksiyon) Metinleri*, s.269.

tutanakla kaydedilmesi, hırsızlığa verilecek olan ceza, bayramların her koşulda zamanında kutlanması, tapınaklara ait olan topraklarda yetiştirilen ekin ve hayvanlara yönelik yapılması gerekenler, tanrı ile bey arasındaki ilişki gibi konuları içermektedir.⁵⁴⁴

Tapınak görevlilerine yönelik direktif metninde geçen bazı talimatlar şu şekildedir;⁵⁴⁵

“Ayrıca, günlük ekmekleri hazırlayanların temiz olmasını sağlayın. Onların yıkanmasını ve temiz giyinmesini, (vücut) kıllarının ve tırnaklarının kesilmesini sağlayın. Onları temiz giysilerle giydirin. Temiz değiller ise, ekmekleri hazırlatmayın; onları, tanrıların ruh ve kişiliğine uygun olanlara hazırlatın. Onları hazırladıkları ‘ekmekçinin evi (=ekmek fırını)’ni süpürtün ve sildirin. Ayrıca ekmeklerin bölüdüğü (=bu dinsel törenlerde yapılan bir işlemdir) yerin kapısında bir köpeğin ya da bir domuzun durmasına izin vermeyin. İnsanların düşüncüsü ile, tanrılarındaki genelde farklı mıdır? Hayır!... onların fikirleri aynıdır. Bir hizmetkâr efendisinin önünde durursa, yıkanmış ve temiz giyinmişse, ona yiyecek ya da içecek verirse ve efendisi yiyip içtiği için hoşnut olup, onu sever. Fakat, o (=hizmetkâr) her zaman ihmalci ise, dikkatli değilse efendisi ona kızar. Ve bir köle efendisinin öfkesine neden olursa, onu ya öldürürler ya da burnunu, gözlerini ya da kulaklarını sakatlarlar; ya da onu karısı, çocukları, kardeşi, kız kardeşi, akraba ve yakınları, ister erkek ister kadın köle olsun, yakalarlar. Ona isterlerse idam cezası verirler ya da hiç bir şey yapmazlar. Fakat ölecekse, tek başına ölmez; bütün yakınları da onunla birlikte gider. (Öyleyse), bir tanrının öfkesine neden olan birinden, tanrı öcünü alırken, yalnız ondan mı alır? Tanrı öcünü onun karısından, soyundan, yakınlarından, erkek ve kadın kölelerinden, sığır ve koyunlarından ve ürününden alıp, onu tümüyle perişan etmez mi? Tanrının sözüne gerçekten saygılı olunuz! Ayrıca, ayın bayramını, yılın bayramını, geyik bayramını, sonbahar bayramını, ilkbahar bayramını, fırtına bayramını ... ya da Hattuşa’da kutlanması gereken herhangi bir başka bayramı, (gerekten) tüm sığırlar, koyunlar, ekmekler, biralar ve şaraplarla kutlamazsanız, (onları) tanrıların önüne koymazsanız,

⁵⁴⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.83-86., Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.1, 153-156.

⁵⁴⁵ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.83-85., Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.153-177.

ve eğer siz, tanrının rahipleri, bütün bunları size verenlerle anlaşmaya kalkarsanız (=kurbanların bir bölümünü kendinize almak için vs.), hiç kuşkunuz olmasın ki tanrılar neyin eksik olduğunu anlayacaklardır. Ya da eğer, (kurbanları) doğrudan doğruya tanrıya götürmezseniz, onlara vermezseniz, ya da evinizde saklarsanız ve onları karılarınız, çocuklarınız ya da hizmetkârlarınız harcarsa, ya da sizi ziyarete gelen... birine verirseniz ya da tanrılardan alıp onlara vermezseniz, çeşitli parçalara ayırırsanız, bundan sorumlu olursunuz. (Kurbanları) parçalara ayırmayın (=yani bir bölümünü verip, diğerini kendinize saklamayın). Kim ayırırsa öldürülecektir; onun için af yoktur! Ekmeklerin her lokmasını, birayı ve şarabı tapınakta saklayın. Hiç kimsenin tanrının ekmeğini ya da pidesini kendine almasına izin vermeyin. Kimsenin (tanrının kadehinden) bira ya da şarap doldurmasına bırakmayın. Her lokmasını tanrıya sunun. Ayrıca, tanrının huzurunda kendiniz şu sözleri söyleyin: 'Kim senin kutsal ekmeğinden ya da kurban kadehinden (bir şey) alırsa, tanrı, efendim, onu cezalandırsın; onun bütün evini(=ev halkını) bundan sorumlu tutsun! 'Eğer yiyip içmek istiyorsanız ... o gün (=herhalde bayramın sonunda) yiyin ve için. Ama, karılarınız, çocuklarınız ve hizmetkarlarınız tanrının eşiğini hiçbir şekilde aşmamalıdır. Fakat, birini görmek için gelen (soylulardan ya da vatandaşlardan) bir adam, tanrının evine girebilir ve kralın eşiğini aşabilir. Ona kılavuzluk ediniz ve yiyip içmesine izin veriniz. Fakat o bir yabancı ise, Hititli değilse ve tanrılara yaklaşırsa, öldürülmelidir. Onu (tapınağa) getiren de ölüm cezasına çarptırılabilir. Eğer bir öküz ya da koyun tanrıya yiyecek olarak götürülürse siz, (verilen) besili sığırı ya da besili koyunu kendiniz alırsanız ve yerine bir zayıfını keserseniz ya da eğer kendiniz yerseniz ya da onu kendi ağılınıza koyarsanız ya da kendiniz için boyunduruğa koşarsanız ya da başka birine vermeyi uygun bulup, karşılığında bir fiyatı kabul ederseniz ve onu tanrıdan alıp, onun ağzını yoksun bırakırsanız ve eğer kendiniz alır ya da başkasına verirken dersiniz ki 'tanrı olduğundan, bir şey söylemez, bize bir şey yapmaz', düşünün ki bir insan bile kendi gözü önünde lokması çalınırsa nasıl davranır! Tanrıların buyruğu güçlüdür. Yakalamakta acele etmez, ama bir kez yakaladı mı, bir daha bırakmaz. Tanrıların buyruğuna saygılı olunuz."

"Ayrıca, siz tapınak görevlileri, bayramları uygun zamanlarda kutlamazsanız, eğer ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ya da bir bayramın

kutlanma zamanı yaklaştığında, bayramı icra etmekle görevli rahiplerden ya da 'tanrı anaları'ndan biri ya da bir başka tapınak hizmetlisi sizin ayaklarınıza kapanıp, derse: 'Önümüzde hasat zamanı var' ya da 'evlenme hazırlığı var' ya da 'yolculuk var' ya da başka bir (bahane) ile 'bana bir iyilik et, önce şu işimi bitireyim, sonra gerektiği gibi bayramı icra ederim'; insanların arzularına kapılma, onlara öncelik tanıma. Ve eğer kendine bir çıkar sağlarsan, gelecekte tanrılar bunun öcünü senden alır!'

"Ayrıca yangına karşı çok dikkatli olunuz. Eğer tapınakta bir bayram varsa, ateşi iyi koruyunuz. Akşam olunca, ocakta kalan ateş artıklarını su ile iyice söndürünüz. Eğer başka değişik yerlerde ateş ve kuru odun varsa ve onu söndürmekle yükümlü olanlar, işlerini bilerek ihmal ederlerse, yalnız tapınak harap olur da, Hattuşa ve kralın malları korunsa bile, bu suçu işleyenler, tüm soylarıyla birlikte yok edilir. Tapınakta bulunan tek bir kişi dahi bundan kurtulama, hepsi soyu soppu ile yok edilir. Öyleyse kendi iyiliğiniz için, yangına karşı dikkatli olunuz."

"... güneş doğar doğmaz yıkanmalı ve sabahleyin tanrıların yemek yiyeceği zaman, hazır bulunmalıdır. Fakat, bunu ihmal ederse suçtur. Kim bir kadınla yatarsa ve amirleri onu sıkıştırırsa, doğruyu söyleyecektir. Ona söylemeye cesaret edemezse, arkadaşına söyleyecek ve yine yıkanacaktır. Fakat, bilerek (yıkanmayı) geri bırakırsa ve kirli durumda tanrının kurban ekmeklerine ve içki kaplarına yaklaşırsa ya da arkadaşı (bu suçu) gizlerse ve sonradan duyulursa her ikisi de idamı hak eder; ikisi de öldürülmelidir." ifadelerinde kadınlarla cinsel ilişkide bulunmanın dinsel olarak kirletici etkisinden bahsedilmektedir.

Tapınaklardaki görevlilerin temizliklerine çok önem verilmektedir. Tanrıya sunulmuş olan yiyecek ve içecekler kimseye verilmemekte ve paylaşılmamaktadır. Tapınak görevlisi akşamı kasabada geçirse bile gece mutlaka tapınağa geri dönmek zorundadır. Geceyi karısının yanında geçirmesinin cezası ölüm olmaktadır. Ayrıca geceleri gözetleme ve devriye gezme için de yönetmelik bulunmaktadır.⁵⁴⁶ Hititler'de tapınak, bayram zamanlarında kraliyet ailesinin ve diğer katılımcıların kutlamalarını yaptıkları bir yerdi. Diğer zamanlarda tapınaklarda tapınak görevlileri bulunmaktadır. Yabancıların tapınağa girmesinin cezası ölümdü. Ancak bazı

⁵⁴⁶ Gurney, s.128-129.

kişilere belli koşullarda tapınağa giriş izni sağlanmıştır.⁵⁴⁷ Yazılı belgeler aracılığıyla devamlı temiz tutulan tapınakların her gün silinip süpürüldükleri, su ve güzel kokular serpildiği, kokulu bitkilerle tütsülendiği öğrenilmektedir.⁵⁴⁸ Tanrıya sunulan yiyecek ve içeceklerin çalınması durumunda ölüm cezası verilmektedir. Tanrının tüketmediği yiyecek ve içecekler talimatlara göre tapınak görevlileri tarafından üç gün içinde tüketilebilmektedir. Tapınak görevlilerinin tanrıya adanan altın, gümüş giysileri ve bronz aletleri alması yasaktı. Bu gibi parçaların saray tarafından birine hediye edildiği durumlarda hediye alan kişinin hediyein ağırlığını, sununun yapıldığı festivalin yerini o gün orada bulunan tanıkları açıklayan bir belgeye sahip olması gerekiyordu. Eğer hediye alan kişi bunu satmak isterse bunu “Hatti efendilerinin” gözleri önünde yapması gerekiyordu. Gerekli uygulamaların yapılmaması durumunda satıcı ve alıcının cezası ölümdü.⁵⁴⁹

Görüldüğü gibi görevlerin yerine getirilmediği ya da kötüye kullanıldığı durumlarda kişilerin başlarına gelebilecek olanlardan da bahsedilmiştir. Buna göre ölüm cezası alınarak maddi ve manevi çeşitli cezalar verilmiştir. Bazı cezalar kişiyle beraber ailesini de kapsamaktadır. Cezalarda tanrı mahkemesi ya da fal yöntemi de kullanılmıştır. Tapınak görevlisini çırılçıplak Labarna kuyusuna gönderip su taşımanın dışında idrar içmek, dışkı yemek gibi cezaların verildiği görülmektedir. Ancak tanrılara karşı vazifelerini yerine getiren kişi tanrıları hoşnut ederek rahat bir hayata sahip olmaktadır. Burada yer alan “... *tanrıların isteğine göre hareket ediniz. (Ancak o zaman) ekmek yersiniz, su içersiniz ve ev kurarsınız.*” ifadelerinden bu durum anlaşılmaktadır.⁵⁵⁰

Bel Madgaltı “Askeri Vali” enstrüksiyon metinleri tapınaklar hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Tapınakların korunması, onarımı, sıvaların, kanalizasyon sistemlerinin, damların bakımı ve onarımı, tapınaklarda yapılan dini tören esnasında düzenin bozulmasına neden olmamak amacıyla tanrıların huzurunda fazla içki içilmemesi gerektiği gibi konulardan bahsedilmiştir. Tapınakların bakımı ile görevli olan rahip ve rahibelerin bu görevlerini düzgün bir şekilde yürütüp yürütmedikleri,

⁵⁴⁷ Bryce, s.169-170.

⁵⁴⁸ Aygül Süel, *Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?*, s.521.

⁵⁴⁹ Bryce, s.171.

⁵⁵⁰ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, s.198-200.

tapınak duvarlarının sağlam yapılıp yapılmadığı, akan damların onarılıp onarılmadığının kontrolü, tanrıya ait kült envanterinin korunmasını, kaybolmasını ve çalınmasını engellemek için envanterlerin yapılması görevi Bel Madgaltı'nın görevlerindedir. Bu kayıtlar majestenin huzuruna gönderilip devlet kontrolüne sunulmaktadır. Tapınak eşyalarının kült aletlerinin kaybolması, zarar görmesi vb. durumlarda rahip, merhemli rahip ve tanrı analarının bunları yeniden temin etmeleri gerektiği bu enstrüksiyonlardan öğrenilmektedir.⁵⁵¹

3.6 Kült ve Bayram Kutlamaları

Hitit başkenti Hattuşa'da ele geçen ve çoğu dinsel içeriğe sahip belgelerin içinde yer alan, yılın belirli zamanlarında yapılan bayram törenlerinin anlatıldığı metinler önemli bir yere sahiptir. Bu metinler törenlerde yapılan uygulamalar ile ilgili oldukça kapsamlı bilgi verdikleri için birer uygulama yönergesi olarak görülmüşlerdir.⁵⁵²

Tanrılar için kutlanan bayram törenlerinin anlatıldığı bu belgeler daha çok Hititçe olmakla birlikte, Hattice, Palaca, Luvice, Hurrice ve Babil dilinde de metin ve metin bölümleri bulunmaktadır. Bu dillerde yazılan metinler ezberden okunan, ilahi ve yakarış türünde tüm ya da parçalar halinde ele geçen metinlerdir. Orta Anadolu'nun kuzeyine özgü geleneklere dayanan Hattice ve Palaca belgeler Eski Hitit kültürüne aittir. Güney Anadolu kökenli olduğu düşünülen Luvice belgeler M.Ö. 14. ve 13. yüzyıl'da çoğalmaya başlamıştır. M.Ö. 15. yüzyıl'da görülen Hurri ve Mezopotamya etkisi Büyük İmparatorluk Dönemi'nde daha da güçlenmektedir.⁵⁵³ Bu türde metinlerin sayıca fazlalığı tanrılar kültürünün Hattuşa'nın dışında diğer Hitit kentlerinde de uygulanmasına bağlanmaktadır. Bu belgeler diğer tapınakların

⁵⁵¹ Aygül Süel, *Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?*, s.517-522.

⁵⁵² Stefano De Martino, "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi", Wenzel Jacob (hızl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (445-447), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.445., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

⁵⁵³ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.445., De Martino, *Hititler*, s.93.

arşivlerinde de bulunmuştur. Eski geleneklere dayanan bazı kült törenleri de değişmeyip devam ettiği için Hitit devletinin varlığı süresince kopyaları çıkarılmıştır.⁵⁵⁴

Antik dinlerde mevsimsel döngülerle ilgili olan ve yaz-kış-ekim-hasat gibi dönemlerde gerçekleştirilen ritüeller ile evrenin düzeninin sürdürülmesi ve tanrıların isteklerinin yerine getirilmesi amaçlanmıştır. Bu ritüellerde okunan mitolojik hikâyeler ritüelin amacını belirlemektedir. Kötü olayların engellendiği, evrenin düzeninin sağlandığı bu ritüeller aynı zamanda toplumsal bir eğlenceyi de beraberinde getirmektedir.⁵⁵⁵ Kötülüklerin ortadan kalkması ve tanrıların iyiliğine mazhar olmak amacıyla bayramlar düzenleyen Hititler gerçekleştirdikleri ritüeller ile tanrıların isteklerini yerine getirmişler, onlara sunular düzenleyerek eğlenmelerini sağlamışlardır. Bu süreçte diğer yerleşmelerdeki tapınaklar da ziyaret edilmiştir. Bu kült gezilerine devlet erkânı, üst düzey yetkililer, yabancı ülke temsilcileri, kralın özel hizmetkârları da katılmıştır. Kral ve kraliçe bazı yerlere beraber giderken bazı durumlarda da ayrı ayrı farklı şehirlerde bayram törenlerini başlatmışlardır.⁵⁵⁶

Bayram törenleri vasıtasıyla tanrılar ile iyi ilişkiler kurup Hitit İmparatorluğu ve hanedanlığı için gerekli olan tanrısal himayeyi sağlamak, askeri girişimlerde başarılı eylemler gerçekleştirmek, tarlaların, hayvanların verimliliğini sağlamak, ülkeyi güvence altına almak amaçlanmıştır. Ayrıca halk bu sayede tanrılara olan bağlılıklarını da göstermekteydi.⁵⁵⁷ Genellikle ekimin ve hasadın yapıldığı mart ortasıyla haziran ortası arasındaki ilkbahar ile eylül ve kasım arasında kalan sonbaharda gerçekleştirilen ve mevsimlere, doğa olaylarına, bayramlarda yapılan eylemlere ve kişilere göre adlandırılan bayramlar aracılığıyla ülkede bolluk, bereket ve kutsal temizlik sağlanmaktadır.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.445.,De Martino, *Hititler*, s. 92-93.

⁵⁵⁵ Demirci, s.52-54.

⁵⁵⁶ Özlem Sir Gavaz, "Hititlerin Bin Tanırlı Yolculuğu Hac", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.41, (Eylül-Ekim 2014), s.52-53.

⁵⁵⁷ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.445.,Bryce, s.205.

⁵⁵⁸ Bryce, s.205.

Hititçe metinlerde bayram sözcüğü Sümerce ideogram EZEN ya da EZEN₄ ile Akadçası *isinnu* ile gösterilmektedir.⁵⁵⁹ Çok sayıda bayrama sahip Hititler'de yılın belirli zamanlarında kutlanan sabit bayramlar, altı ya da dokuz yılda bir kutlanan bayramlar, yılın belli dönemlerinde bir mevsimde ya da ilkbaharın, sonbaharın başlangıcında, tarımsal üretime olarak kutlanan bayramlar bulunmaktadır.⁵⁶⁰ Resmi takvimde yüz altmış beş kadar şenlik yer alırken bunların dışında yerel topluluklara ait kırsal şenlikler de yapılmıştır.⁵⁶¹ Talimatların yazıldığı bir tablette ise Hattuşa'da kutlanan on sekiz festivalden bahsedilmektedir.⁵⁶² Bazı kentlerin kendi tanrıları için yaptıkları bayramlar da bulunmaktadır. Yazılı belgeler aracılığıyla bir kentin on bir bayramının olduğu onunun her yıl, birinin iki yılda bir kutlandığı öğrenilmiştir. Tanrılardan bir kaç aylık bayramlarla kutsanmışlardır.⁵⁶³ Her kült merkezinin kendi kutlama takvimi bulunmaktadır. Ancak çoğunun ayrıntıları bilinmemektedir.⁵⁶⁴

3.6.1 AN.TAḤ.ŞUM Bayramı

Mevsimlerin dönüşümü ile ilgili olan bayramlardan biri “Çiğdem Bayramı” AN.TAḤ.ŞUM^{SAR}, diğeri “Hız Bayramı” *nuntarriyasha-* dır. AN.TAḤ.ŞUM^{SAR} Bayramı, adını çiğdem ya da rezene bitkisinden⁵⁶⁵ almaktadır. Otuz sekiz gün süren ve ilkbaharda gerçekleştirilen bayramın kutlamalarına I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1355-1320) döneminde başlanmıştır, ancak M.Ö. 15. yüzyıl'a kadar geridebilme ihtimali de bulunmaktadır. Bu bayram hakkında bilgi veren metinler IV. Tuthaliya dönemine tarihlenmektedir. Bayram sırasında ülkedeki başlıca merkezleri de kapsayan bir kült gezisine çıkılmaktadır.⁵⁶⁶ Bayramda Hattuşa-Tahurpa-Tippuva Dağı yolu-Hattuşa, Hattuşa-Arinna-Matilla-Arinna-Hattuşa-Tapala Dağı-Hattuşa, Hattuşa-

⁵⁵⁹ Hans Gustav Güterbock, “Some Aspects Of Hittite Festivals”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.), **Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock** içinde (87-90), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, s.87.

⁵⁶⁰ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Ateni İfadesi*, s.445.

⁵⁶¹ Bryce, s.205.

⁵⁶² Gurney, s.130.

⁵⁶³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

⁵⁶⁴ Gurney, s.130.

⁵⁶⁵ Çiğdem Bayramı olarak çevrilen AN.TAḤ.ŞUM^{SAR} bitkisinin ne tür bir bitki olduğuna dair çeşitli görüşler dile getirilmekle birlikte ortak fikir bu bitkinin soğanlı bir bitki oluşudur. Ayr. Bknz, Sedat Erkut, “Hititlerde AN.TAḤ.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme”, **III. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996**, Ankara: Uyum Ajans, 1998, s.189-195.

⁵⁶⁶ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Ateni İfadesi*, s.445-447.

Pişkurunuva Dağı-Haitta-Pişkurunuva Dağı-Huranaşşa-Zippalanda-Ankuva şeklinde bir rota izlenmektedir.⁵⁶⁷

Hattuşa'da ve diğer önemli merkezlerde yapılan bayram Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Hatti ülkesi tanrıları için yapılmıştır.⁵⁶⁸ Söz konusu bayramın anlatımı büyük tabletlerden oluşan bir dizinin tamamında ve farklı olan birçok kopyada görölmektedir. Kutlamalarda en önemli bölüm krallığın tanrı ve tanrıçalar için gerçekleştirdiği libasyon ve adaklardır.⁵⁶⁹

Metinler aracılığıya bayrama önem verildiği ve I. şuppiluliuma'nın oğlu II. Muşsili babasının geleneğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. KUB XIX 22⁵⁷⁰;

1 (Vakî oldu ki), babam *Hatti* ülkesi tanrıları ve *Arinna*'nın güneş Tanrıçası için

2 AN.TAĞ.şUM bitkisi ihdas etti. Adı geçen bu konu çok önemlidir...

KBo XVI 13 + KBo VII 17 I 3 vd⁵⁷¹

1 İlk b(ahar olduğunda) *Hat(tuşa'dan giderim)*

2 ve orada (*Arinna* kentinde) tanrılar için A(N.TAĞ.şUM bitki)si bulunur.

Arinna ve Hattuşa'da yoğunlaşan bayram kutlamasında Arinna kenti ve geyik önem taşımaktadır. Bu bağlamda Alacahöyük ortostatlarındaki tasvirlerde görölen iki geyiğin birinin önünde bulunan diğerinin de yemeye çalıştığı bitkinin ve buradaki bir başka ortostat olan aynalı tanrıça olarak bilinen figürün elindeki nesnenin AN.TAĞ.şUM bitkisi olabileceği düşünölmüştür.⁵⁷² Hititler söz konusu bitkiyi dağ ve parmak şekilleri ile tasvir etmişlerdir. Ayrıca bitkinin kendisi ya da

⁵⁶⁷ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.57.

⁵⁶⁸ Bryce, s.211.

⁵⁶⁹ Gurney, s.131.

⁵⁷⁰ Erkut, *Hititlerde AN.TAĞ.şUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, s.191.

⁵⁷¹ Erkut, *Hititlerde AN.TAĞ.şUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, s.192.

⁵⁷² Erkut, *Hititlerde AN.TAĞ.şUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, s.194-195.

meyvesinden yapılan yemek yenerek ilkbahar bayramında tanrılara sunulmaktadır. Bazı bitkilerle birlikte ilaç olarak hastalıkların tedavisinde de kullanıldığı görülmektedir.⁵⁷³

Bayramın altıncı gününde Zippalanda Kenti Fırtına Tanrısı onuruna kral, kraliçe, rahip, tanrı anası ve *tazzelli*- rahibi bir tören düzenlemektedir. Bu törende saray muhafızlarının ve sofrada adamlarının başı yerlerini almaktadır. Bayramın sonunda yapılan sunuların ardından rahip, tanrı anası ve *tazzelli*- rahibi yerlerinden kaldırılmaktadır. Kral sakinin verdiği ekmeği parçalamaktadır.⁵⁷⁴

Bayramın sekizinci ve dokuzuncu günleri önemlidir. Arinna kentine gelen Hitit kralı geceyi bu kentte geçirirken kraliçe Hattuşa'ya kendi sarayına dönmektedir. Hitit kralı, Arinna Şehri Güneş Tanrıçası'na AN.TAĞ.ŞUM^{SAR} bitkisi sunmaktadır. Dokuzuncu gün kral Arinna'dadır.⁵⁷⁵

Bayramın on altıncı gününde oluşturulan alayda sarayın bazı resmi görevlilerinden ve bir koruyucudan önde olan kral ve kraliçe saraydan ayrılırlar. Onların ardından saray görevlileri gelmektedir. Alay müzik eşliğinde ilerler. Dansçılar leopar hareketlerini taklit ederler. Kral sarayın girişinde yerini aldığında değerli kült malzemelerinin büyük arabasıyla taşınmasını izlemektedir. On dansçı arasında çıplak bir dansçı dans eder. Daha sonra Tanrı LAMMA'nın huzuruna gelen rahipler ritüel objelerini, kılıç ve avcı çantalarını (^{KUS}kursa-) taşırlar. Kutsal hayvanları tanrılara adarlar. Bunlar değerli materyallerden yapılmış olan leopar, aslan, kurt, yabani keçi ve ayıyı temsil etmektedir. Müzik ve şarkı devam eder. Daha sonra kült eşyaları sunulmaktadır.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Füsün Ertuğ, "Baharın Müjdecisi: Çiğdem (*Crocus*) ya da AN.TAĞ.ŞUM^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı", **TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**, Sayı.3, (2000), s.130.

⁵⁷⁴ Yasemin Arıkan, "Hitit Kültünde Bir Görevli: ^{LÜ}tazzelli-", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**, Ankara: Nokta Ofset, 2005, s.62-63.

⁵⁷⁵ Erkut, *Hititlerde AN.TAĞ.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, s.193., Ertuğ, s.130.

⁵⁷⁶ Stefano De Martino, "Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar", Serkan Erdoğan (çev.), Kırkbudak, **Anadolu Halk İnançları Araştırmaları**, Cilt.1, Sayı.2, (Bahar 2005), s.89.

Bayramın yirmi dokuzuncu gününde soyтары ve *kita-* adamının kralın karşısına geçtikleri ve diğer kült görevlileri ile birlikte tapınağa girdikleri belirtilmektedir.⁵⁷⁷

Otuz ikinci ve otuz dördüncü günlerde bu bayramda önemli bir yeri olan geyiğe Pişkurunuva Dağı'nda libasyon sunumu yapılmaktadır.⁵⁷⁸

Bayramın on ikinci gününden otuz ikinci gününe kadar kral ve kraliçe Hattuşa'daki tapınaklarda ve bayramın on beşinci ve on dokuzuncu gününde şimşir korusunda ayinler düzenlemektedir. Tanrı Zaparva ve Güneş Tanrısı tapınağı, Fırtına Tanrısı ve Ülkenin Hükümdarı Savaş Tanrısı'nın tapınağı, Tanrı Hanna tapınağı, Hububat Tanrısı tapınağı, Koruyucu Tanrı tapınağı, Kapı Ruhu Tanrısı'nın tapınağı, Hapla kenti Fırtına Tanrısı'nın tapınağı adları geçen tapınaklardır. Bu tanrıların dışında başkentte özel bir tapınağı olmayan panteondaki diğer tanrılar için de ayinler düzenlenmiştir.⁵⁷⁹

Tanrılara adanan ayinlerin yapılmasından önce hububat kaplarının ağızları açılmaktadır (KBo X, 20, II, 14-16). Diğer bahar ayinlerinde de kapların ağızlarının açıldığı görülmektedir.⁵⁸⁰ Kapları açma ve kapama eylemlerinin olasılıkla bahar ve yağmur mevsiminin açılışı ile mevsimin kapanmasını simgeledikleri ifade edilmiştir.⁵⁸¹

3.6.2 Nuntariyaşha Bayramı

Sonbaharda kutlanan Nuntariyaşha Bayramı “hız bayramı” olarak da adlandırılmaktadır. Kült gezileri gerçekleştiren kral ve kraliçenin bir yerden başka bir yere giderken acele etmeleri dolayısıyla böyle adlandırılmış olabileceği belirtilmiştir. Nuntariyaşha Bayramı, Büyük İmparatorluk Dönemi'nin başlarında

⁵⁷⁷ Müzeyyen Karataş, “Hitit Bayram Törenlerinde Yer Alan Bazı Görevliler”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2007), s.26-27.

⁵⁷⁸ Erkut, *Hititlerde AN.TAĦ.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, s.193.

⁵⁷⁹ Ardzinba, s.20.

⁵⁸⁰ Hans Gustav Güterbock, “An Outline Of The Hittite AN.TAĦ.ŞUM Festival”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.), *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock* içinde (91-98), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, s.96., Ardzinba, s.20.

⁵⁸¹ Ardzinba, s.37.

kutlanmaya başlanmıştır.⁵⁸² Olasılıkla kralın seferinden dönüşünden sonra, sonbaharın bittiği günlerde, soğukların ve karın başlamasından önce yapılmaktadır.⁵⁸³ İlk gün Katapa kentinden başlayan Nuntariyaşa Bayramı'nın rotası şu şekildedir; Katapa-Hakkura-Tataşuna-Hişurla-Tahurpa-Arinna-Tatişga-Hattuşa, Hattuşa-Haranaşsa-Zippalanda-Katapa-Tahurpa-Tippuua-Nirhanta-Hattuşa-Tawiniya.⁵⁸⁴

AN.TAĞ.ŞUM ve Nuntariyaşa Bayramı'nda çıkılan kült yolculuğu ile yerel tanrılara da saygı sunularak krallığın gücü tanrısal güç ile meşru kılınmaktadır.⁵⁸⁵ IV. Tuthaliya döneminde kültün merkezileşmesi ile beraber kült gezileri ile kutlanan törenler imparatorluğun tüm tanrılarının bir arada toplandığı Yukarı Şehir tapınak mahallesinin bulunduğu Hattuşa'da yapılmaya başlanmıştır.⁵⁸⁶

Bayram törenlerinde kralın merkezler arasında yaptığı kült gezileri ile güneşin yıl içinde yaptığı hareketler arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu geziler ile kral güneşin hareketini taklit ederek yeniden doğuşu canlandırmaktadır. Bir Hitit güneş ilahisinde geçen (KUB XXXI, 127/ABot 44/, I, 52; 58-61) “*Ey Güneş tanrısı! Ey kudretli kral! Sen daima (dünyanın) dört köşesini dolaşıyorsun. Senin sağında korkular koşuyor, solunda ise dehşetler koşuyor.*” ifadeleri bu görüşü yansıtmaktadır.⁵⁸⁷

Ayrıca “*Her kim ki kralın bedenine ve sınırına yaklaşırsa Fırtına Tanrısı onu mahvetsin.*” ifadelerinde ve I. Şuppiluliuma'nın yazdığı mektupta geçen “*Eğer oğlum olsaydı, bedenim ve ülkenin ayıbını başka bir ülkeye yazar mıydım.*” şeklinde geçen ifadelerden kralın bedeni ile devlet arasında bir benzerlik kurulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁸

⁵⁸² De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.447.

⁵⁸³ Ardzinba, s.27.

⁵⁸⁴ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.56.

⁵⁸⁵ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.445-446.

⁵⁸⁶ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446., De Martino, *Hititler*, s.93-94.

⁵⁸⁷ Ardzinba, s.34.

⁵⁸⁸ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.61-62.

3.6.3 Purilli Bayramı

Hatti geleneğine ait olan bayramın adı Hattice *purilli(ya)*, “toprak” kelimesinden gelmektedir. Yılın başında kutlandığı düşünülen bayramın kutlamalarında yılan İlluyanka'nın Fırtına/Hava Tanrısı ile olan savaşının konu edildiği mit okunup temsil edilmektedir. Mitte Fırtına/Hava Tanrısı'nın yenilgisi ve tanrısal gücünü yeniden elde edişi anlatılmaktadır.⁵⁸⁹ Bu yenilenme süreci nedeniyle Hatti kökenli Telipinu Miti ve Ejderha İlluyanka Miti, Purulliya Bayramı ile ilgilidir.⁵⁹⁰ Bu bayramda kış aylarının ardından başlayan canlanma dövüş ritüeli ile temsil edilmektedir. Purilli Bayramı'nın yeni yıl bayramı olabileceği ile ilgili olarak bir Hitit metninde insanların kaderlerini tayin etmek için bir araya gelen tanrılardan bahsedilen ifadelerden yola çıkılarak Babil'de görüldüğü gibi yeni yıl bayramı olduğu ve Hitit takviminin ilkbaharda başladığı belirtilmiştir.⁵⁹¹

II. Murşili'nin bu bayramda bulunmak için askeri seferi yarıda bırakıp Hattuşa'ya döndüğü ve bu bayrama ne kadar önem verdiği “*Bahar geldiği zaman, Hatti'nin Fırtına Tanrısı ile Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı'nın onurlarına yapılan Purulli Festivali'ni kutlamış olmama rağmen, Lilvani onuruna yapılan Hesti evindeki Purulli Festivali'ni –büyük festival- kutlamamış olduğum için Hattuşa'ya geri döndüm ve Hesti evindeki Purulli Festivali'ni –büyük festival- kutladım.*” şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁵⁹²

Hatti kökenli Fırtına Tanrısı Telipinu ve Inar(a)'nın ön plana çıkarıldığı, kral ve kraliçenin baş katılımcı olduğu bayramda şenlik alayı Hattuşa'dan başlamakta Nerik'e varmadan önce Arinna ile beraber pek çok kentten geçmektedir. Kutlamaların yoğunlaştığı Nerik'te tanrılar bu olay için burada toplanırlar. Nerik'in düşman işgali altında olduğu zamanda bu görevi krallığın kuzeyinde bulunan Hakmis (Hakpis) kenti üstlenmiştir. Bu bayramda doğa yenilenmekte, kralın yetkisi tanrılar

⁵⁸⁹ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.447.

⁵⁹⁰ Bryce, s.212.

⁵⁹¹ Gurney, s.130.

⁵⁹² Gurney, s.130.

tarafından yeniden onaylanmakta, kralın kendisi ve eşinin sağlığı, yaşamı, gücü tazelenmektedir.⁵⁹³

Hatti Tanrısı, yaban hayvanlarının ve avın Tanrıçası Teteşhapi kültüyle ilgili bazı metinlerde Purilli Bayramı ile ilgili olarak törenlerde yapılan av danslarından bahsedilmektedir. Bu danslarda dansçılar ayı ya da leopar maskeleri takmaktadırlar.⁵⁹⁴

3.6.4 KILAM Bayramı

KILAM Bayramı adını KILAM “Kapı Yapısı” sümeogramından almaktadır. Eski bir Hitit geleneğine dayanan ve Hattuşa bulunan sarayın kapı yapısı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Üç gün süren kutlamalar başkentte yapılmaktadır.⁵⁹⁵ Hititlerin en büyük bayramlarından biri olan ve sonbaharda kutlanan bu bayramın “Pazar Yeri Bayramı” anlamına geldiği ifade edilmiştir.⁵⁹⁶ Bekçi Kulübesi Bayramı olarak da adlandırılmıştır.⁵⁹⁷

Düzenli olarak kutlanan bayramlar arasında yer almayan bayramda Hitit kralı Hattuşa içindeki çeşitli binaların kapısı önünde yapılan törenleri ve geçit törenlerini izlemektedir.⁵⁹⁸

Bu bayrama ait (KBo XXX 16 Ay.²⁷) bir metinde Hitit kralının da yer aldığı bayramda KAR.KID kadınları (tapınak fahişleri) ile NIN.DINGIR rahibesi de bulunmaktadır ve *zintuḫi*- kadınları şarkı söylemektedir. KILAM Bayramı'nın ikinci gününden bahsedilen metinde (KBo XX 5 + Ay.¹ III²⁹), *zintuḫi*- kadınları, kralın ve NIN.DINGIR rahibesinin hazır buldukları törende Hattice “*luwaiu imune*” şarkısını söylemektedirler. Bayramın üçüncü gününden bahseden metinde (IBoT II 29 Öy.³¹) yine bu görevliler şarkı söylerler.⁵⁹⁹

⁵⁹³ Bryce, s.211-212.

⁵⁹⁴ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446.

⁵⁹⁵ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.447.

⁵⁹⁶ Yasemin Arıkan, “Hitit Metinlerinde Geçen ^{MUNUS}*zintuḫi*- ve ^{LÜ}*zinhuri*- Görevlileri”, **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**, Sayı.5, (2002), s.16.

⁵⁹⁷ Bryce, s.211.

⁵⁹⁸ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

⁵⁹⁹ Arıkan, *Hitit Metinlerinde Geçen ^{MUNUS}*zintuḫi*- ve ^{LÜ}*zinhuri*- Görevlileri*, s.16-18.

Yine bu bayrama ait bir başka metinde (KBo XX 5 + Ay. III¹⁷⁶), kral ve kraliçenin katıldığı bayram töreninde kraliyet çifti Tanrı Zuliia'yı içerek kutlamaktadır. *Halli(ia)ri*- rahipleri (şarkıcı rahipler) büyük İştar müzik aletini çalmakta bu esnada *zinħuri*- adamları ve Lumanhila şehrinin adamları dans edip gitmektedirler.⁶⁰⁰

Hattuşa'da başlayan ve üç gün süren kutlamaların ardından kral Arinna'ya geçmektedir. Kral, Hattuşa'da "tanrıların hayvanlarının" geçit törenini "katapuzna" adı verilen bir yerden izlemektedir. Kral ve heyeti çeşitli şehirlerden gelen idarecileri (LÚ AGRIG)⁶⁰¹ karşılar, Fırtına Tanrısı'nın huvaşisine doğru ilerler ve burada sunumları yerine getirir. Bu bayramda Hattuşa içindeki tapınaklara, Arinna ve Zippalanda'ya ziyaretler gerçekleştirilmektedir.⁶⁰²

3.6.5 Hişuva Bayramı

Hişuva Bayramı Hurri kökenli bir bayramdır. Kraliçe Puduhepa tarafından Hitit kült takvimine eklenmiştir. Bayramın adı Doğu Anadolu'da bulunan Isuva ülkesinin adından ve bu kutlamaların anlatıldığı metinlerin bazılarında adı geçen Tanrı D(H)isuva/D^DEsuve'den kaynaklanmaktadır.⁶⁰³

On üç tabletlik bir seri oluşturan bayram sekiz gün sürmektedir. Hangi mevsimde kutlandığı bilinmeyen bayramın kralı günahlarından arındırmak amaçlı kutlanmış olabileceği belirtilmiştir. Bayramın adı belirli aralıklarla yapılacak bayram törenleri arasında geçmektedir.⁶⁰⁴

Bayramın bir bölümünde çalgıcıların (GİS BALAG.DI) bazıları tef ve zil çalıp bir yandan şarkı söyleyerek bir savaş dansı yaparlar. Dansçılar sanki askeri bir çarpışmadaymış gibi saldırırlar.⁶⁰⁵ Üç davul çalgıcısı Fırtına Tanrısı'nın (heykelinin) önünde savaşır gibi hareketler yaparak sembolik olarak Fırtına Tanrısı ile dövüşürler.

⁶⁰⁰ Arkan, *Hitit Metinlerinde Geçen MUNUS^{zintuħi}- ve LÚ^{zinħuri}- Görevlileri*, s.43-44.

⁶⁰¹ Bu görevliler kraliyet depo evinin koruyucusu olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca festivallerde yapılacak olan kültle ilgili çeşitli işlerden de sorumlu oldukları görölmektedir. Singer, *The Agrig in the Hittite Texts*, s.97-127.

⁶⁰² Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.60.

⁶⁰³ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.447.

⁶⁰⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

⁶⁰⁵ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446.

Bu sırada davulcular “savaşın şarkısı”nı söyleyerek davul ve çalpara çalar. Davulculardan biri tapınağın içinde durarak boynuz üfler.⁶⁰⁶

Bayramda müzisyenlerin de bulunduğu tören alayı ile tanrı heykelcikleri Maniziya şehrinin Fırtına Tanrısı'nın tapınağından alınarak, Alda nehrine yıkanmaya götürülür. Tanrı heykelciklerini *purapşi* adamlarının taşıdığı sepete koyarlar. Her bir heykelciğin yanında bir *tapri* kadını çalpara çalmaktadır. Onun önünde müzisyenler yürür ve onları Alda nehrine götürürler. Tören bittikten sonra heykelcikler müzik eşliğinde tapınağa geri getirilir. Lir ve çalpara çalınır, şarkılar söylenir.⁶⁰⁷

Bu bayramda majik bir anlam taşıdığı düşünülen tanrı asaları ile birinin sırtına vurma eylemi gerçekleştirilmektedir. Tanrı asaları ile kralın sırtına vurulması, kralın bu asaları öpmesi tanrı otoritesini mutlak surette kabul ettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.⁶⁰⁸ Bu gibi eylemler ile kralın tanrılar karşısındaki küçüklüğü hatırlatılarak tanruların yüceliği ortaya konmaktadır.⁶⁰⁹

3.6.6 Tanrı Yarriş Bayramı

Tanrı Yarriş Bayramı yeri bilinmeyen Gurşamaşsa kenti'nde sonbaharda yapılmaktadır. Kült heykeli dışarı çıkartılarak huvaşi taşının üzerine yerleştirilir, burada şarkılar söylenir ve bir oyun oynanır. Bu oyun şu şekildedir; genç erkekler iki gruba ayrılırlar ve her grup ayrı bir isim alır. Bir grup Hattiler, diğer grup ise Maşalılar olarak adlandırılır. Hattiler bakırdan silahlar, Maşalılar ise kamıştan silahlar taşırlar. Birbirleriyle dövüşürler ve Hattiler kazanır. Hattiler bir esir kaparak onu tanrıya adarlar. Bu oyunun daha önce yaşanmış olan bir savaşı konu ettiği ve Hititlerin askeri alandaki üstünlüklerini göstermek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Belkıs Dinçol, “Hititlerde Müzik”, *Toplumsal Tarih, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Aylık Dergi*, Cilt.19, Sayı.19, (Kasım 2003), s.51.

⁶⁰⁷ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.50-51.

⁶⁰⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.98.

⁶⁰⁹ Demirci, s.66.

⁶¹⁰ Gurney, s.132., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.87.

3.6.7 Haşşumaş Bayramı

Üreme bayramı olarak adlandırılmıştır.⁶¹¹ Haşşumaş Bayramı, Hitit prensi tarafından idare edilmektedir. IBoT I 29 metninde bu bayram hakkında tasvirler yer almaktadır. Bu metne göre bayram kutlamasında yemek hazırlığı sırasında prensin huzurunda bulunan çeşitli tanrıların on iki rahibi sayılmakta ve değişik görevliler sıralanmaktadır. Daha sonra bu yemek mutfak kapısı için *tazzelli* rahibi ve rahipler tarafından takdis edilir. Ardından Tanrıça Katahha, güneş tanrısı ve kralın koruyucu tanrısı şerefine içilir. Sonra yemek için yola çıkılır ve yemek için gidilen yerde bir daha takdis edildikten sonra tüm tanrılar sırayla kutlanırlar. Ardından prens yemek için sofraya oturur. Üçüncü günde prensin başkanlığında devam eden bayramda rahiplerin sofralarına *şaramna*- ekmeği koyulur. Bir tadımlık ekmeğin prensin sofrasına yerleştirilir. Sonra bu parçalanır. Diğer tadımlık ekmeğin de sırayla *tazzelli* rahibinin, rahibin, tanrı anasının ve *hamina* adamının sofrasına koyulur. Sunu maddelerinin sayılmasının ardından Güneş Tanrısı ve Tanrıça Mezzulla'nın şerefine içilir. Ocağın önüne koyulan değirmen taşı, prens ve onun arkasından *tazzelli* rahibi olmak üzere mabeynci, berber ve *minala* adamları tarafından çalıştırılır. Değirmen taşının önüne Tanrı Şipuru'yu alırlar, bu sırada da kurbanlık et yukarıya sevk edilir. Dördüncü günde sunu maddelerinin sayılmasının ardından *tazzelli* rahibi *hešta* evine giderek tanrıların şerefine on iki kez içmektedir.⁶¹²

3.6.8 Ay Bayramı

Ay Bayramı (EZEN ITU.KAM) Hatti kökenli bir bayramdır. KUB XLI 28 metninde kral tarafından yönetilen bayramda Zippalanda ve Kaneş kentlerinin isimleri geçmektedir. Bu bayram törenleri esnasında Zippalanda kenti kült görevlileri de anılmaktadır.⁶¹³

⁶¹¹ Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, s.24.

⁶¹² Arıkan, *Hitit Kültüründe Bir Görevli: LU^Utazzelli-²*, s.57-61.

⁶¹³ Arıkan, *Hitit Kültüründe Bir Görevli: LU^Utazzelli-²*, s.71-72.

3.6.9 Teteşhapi Bayramı

Teteşhapi Bayramı Hatti kökenli bir bayramdır. KBo X 27 Öy. III metninde NIN.DINGIR rahibesi kutsal kursa evine giderek Tanrıça Kantipuitti'yi onurlandırması ve *zintuhi* kadınlarının da yer aldığı müzisyenler grubunun icraları tasvir edilmektedir.⁶¹⁴

3.6.10 Yağmur Bayramı

Yağmur Bayramı (EZEN *hewaš*) Ankuva, Hattuşa, Nerik, Karahna, Şanantiya gibi kentlerde kutlanmakla birlikte çoğunlukla Ankuva kentinde kutlanmıştır. “*Kral, Ankuva'ya ilkbaharda yağmur bayramı için giderse*” gibi ifadeler bulunmaktadır. Yağmurun Fırtına Tanrısı için de tören düzenlenmiştir.⁶¹⁵

3.6.11 Gök Gürlemesi Bayramı

Gök gürlemesi Bayramı (EZEN *tethešnaš*) Hattuşa, Katapa, Hakmiş ve Pişkurunuva Dağı'nda kutlanmaktadır. Bu bayram Yıl Bayramı (EZEN MU-ti) ile birlikte anılmıştır. “[*Majeste*] bu yılda Hatti şehrinde kışı geçirir. Başlıca bayramlar olan yıl bayramını (ve) gök gürleme bayramını Hatti şehrinde kutlar.” Bir başka metinde de “*Ay Tanrısı'nın bayramı için yıkandıkları zaman kral (da) yıkanır. Kral yıkanma evinden geldiği zaman gök gürlerse ve eğer Fırtına Tanrısı'nın rahibini henüz içeriye (tapınağa) bırakmazlarsa, (o zaman) Ay Bayramını bir tarafa bırakırlar ve sadece gök gürlemesi bayramını kutlarlar.*” şeklinde ifadeler geçmektedir.⁶¹⁶

3.6.12 Diğer Bayramlar

Yukarıda bahsedilen bayramların dışında yazılı belgeler aracılığıyla bilinen başka bayramlar da bulunmaktadır. bu bayramların arasında yer alan “Yıl Bayramı (EZEN MU-ti)”de, Hattuşa, Katapa, Ankuva kentleri ziyaret edilmektedir.⁶¹⁷ Bir bayram takvimine sahip olan Hititler bazı bayramları istedikleri zaman yapmışlardır. Örneğin, Kulivişna kenti'nin Fırtına Tanrısı için yapılan “Yakarma Bayramı”, olasılıkla

⁶¹⁴ Arıkan, *Hitit Metinlerinde Geçen MUNUS_{zintuhi}- ve LÚ_{zinhuri}- Görevlileri*”, s.19.

⁶¹⁵ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.60.

⁶¹⁶ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.60.

⁶¹⁷ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.61.

tapınağın baş rahibi olduğu düşünölen “Evin beyi” adı verilen bir görevli tarafından kendisi için uygun olan bir zamanda gerçekleştirilmiştir. Bir başka bayram “Tanrıça Huvaşsaanna’nın Bayramı”, kurbanları adayın kişi olan “Kurban beyi” tarafından icra edilmektedir.⁶¹⁸

Diğer bazı Hitit bayramları adları ise şu şekildedir; “Tahıl Yığını Bayramı”, “Orman Bayramı”, “Tarla Sürölmesi Bayramı”, “Bağbozumu Bayramı”, “Meyve Toplam Bayramı”, “Orak Bayramı”, “Harman Bayramı”, “Yıkanma Bayramı”, “Dağa Götürme Bayramı”, “Yaşlı Adamların Bayramı”, “Temiz Rahibin Bayramı”, “Uzak Yerlerdeki İnsanların Bayramı”, “Geyik Bayramı”, “Upati Adamlarının Bayramları”, “Çoğunluğun Bayramları”, “Riton Bayramı”, “Süt Bayramı”, “Kap Bayramı”, “Rozet bayramı”, “Kutsal Rahip Bayramları”, “İhtiyar Adamların Bayramları”, “Yatağa Götürme Bayramı”, “Barış, Sakinleşme, Yatışma Bayramı”, “Yukarı Yerleştirme”, “Hediye Verme Bayramı”.⁶¹⁹

Bazı bayram adları benzetme yolu ile yapılmıştır. Buna göre yazılı metinlerde “*Ey Tanrım, eğer bana “güç” verirsen, senin için ‘Güç Verme Bayramı’ kutlayacağım.*” gibi ifadelere rastlanılmaktadır. Tanrının kralı karanlıktan kurtarıp doğru yola sevketmesi halinde “Işık bayramı”, dertlerine çare bulduğu takdirde “Derde Deva Bayramı”, koruduğu takdirde “Koruma Bayramı” gibi bayram adları ile benzetmeler yapılmıştır.⁶²⁰

Bayram törenleri tapınakların dışında dini açıdan önemli olan orman, kaynak, vadi gibi yerlerde de yapılmıştır. Törenler esnasında önemli dini merkezlere yapılan seyahatler bir tür hac olarak da değerlendirilmiştir. Kral ve beraberindekiler bu ziyaretler ile hacı mertebesine ulaşmaktadırlar. Kral ve beraberindekiler yolculuğa şafak söktüğünde “lukkattima” ve UD.ZAL.LI yıldızı, “çoban yıldızı” doğunca çıkmaktadır. Hac merkezlerine yapılan ziyaretlerde ^Éhalentuwa- “saray, mabet, tapınağın bir bölümü”, ^ÉDINGIR.^{LIM}, ^Éšunaš parna-, ^Ékarimmi-/karimni- “tapınak”, ^{GİŞ}ZA.LAM.GAR “çadır, kulübe”, ^{NA4}huwaši-/

⁶¹⁸ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

⁶¹⁹ Darga, *Karahna Şehri Kültür Envanteri XXXVIII 12*, s.13-27., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86., Aygöl Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, s.27-29, 111-114, 150-151, 159-160., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.98.

⁶²⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.98.

^{NA4}ZI.KIN “stel, dikili taş, kült taşı”, *šuhha-* “çatı”, HUR.SAG “dağ, bazı şehirlerin yakınında bulunan dağlarda”, *İD/hapa-* “nehir, ırmak, dere, bazı şehirlerde nehir önünde”, KASKAL “yol, bazı şehirlere giden yol üzerinde” törenler yapılmaktadır.⁶²¹

Geniş bir katılımın olduğu bu törenlerde halkın rolüne dair fazla bilgi bulunmamakla birlikte kral ve maiyetinin uğradığı şehirlerde olasılıkla halkın da etkin olduğu, tapınlarda ve tören alaylarında onların hizmet edip, kralı karşılamış olabilecekleri düşünülmektedir. “*Ertesi gün kral Tahurpa’ya giriş yapar, o Hişurla kentine vardığı zaman, halk ırmağın önünde toplanır.*” ifadeleri halkın varlığını gösterir niteliktedir. Bu ziyaretler sırasında gidilen yerlerde bulunan halk imkânlarına göre krala yiyecek, içecek ve adak eşyalarından oluşan hediyeler vermektedir. Ayrıca kültüsel bağışla sorumlu olan kentler de bulunmaktadır. Örneğin bir metinde Karahna halkının her yıl kentlerinde tapınım gören yirmi altı tanrıya adak verme zorunda olduğu “*Yıl içinde onlara 4 sığır, 39 koyun, 24 ölçek un, 25 kap bira, Karahna kenti halkı verirler.*” şeklinde ifade edilmiştir.⁶²²

Bayram törenlerinin anlatıldığı metinlerin içinde eski Anadolu halklarının dini inançlarına, folklorik geleneklerine dair bilgilere de rastlanılmaktadır. Herhangi bir kişiyi ya da nesneyi öperek ona olan itaatini bildirme şeklinde bir takım eylemler gerçekleştirilmiştir. Buna göre EN.SISKUR, *alhuitra-* rahibesi, rahip, rahibe ya da kral gibi kişiler, el, ağız, ayak, asa (PA), mızrak, kurbanlık et ve insan ceseti (*akkant-*) gibi kişi ya da nesnelere öpmektedirler. Bu uygulamaların dışında tanrı asaları ile birinin sırtına vurma, krala kartal tüyü ile su serpmeye, tanrı ve kralın etrafında yanan ve ellerde taşınan meşalelerle dönme, el yıkama, el kurulamak için havlu atma, ibadet ya da başka bir nedenle elleri yukarı kaldırma, kralın belirli nesnelere elini değdirmesi ya da uzaktan elini koyması, değdirmesi ile takdis etmesi, bir nesneyi dudağına değdirme, eğilme, secdeye varma (*aruwai-*, *hink-*, *UŞ-KENU*) gibi uygulamalar da görülmektedir.⁶²³

⁶²¹ Gavaz Sir, *Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac*, s.52, 55, 62.

⁶²² Gavaz Sir, *Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac*, s.54-55.

⁶²³ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.98.

3.7 Bayramların Yönetilmesi

Hititler’de dinsel ritüeller Eski Hitit Dönemi’nden İmparatorluk Dönemi’nin sonuna kadar yazıya geçirilmiştir. Birbirinden farklı dönemlere ait olan bu metinler arasında değişiklikler olmakla birlikte bunların nedeni yazılar ile açıklanmıştır. Bu belgelerden bazılarında kral, kraliçe ve saray maiyetine yönelik uygulamalar, kurallar ile okunacak dualar, mitoslar ve şarkılar da yer almaktadır. Bayram sürelerine bağlı olarak on üç, on beş, otuz iki tabletlik seriler halinde olan tabletlerin dışında tabletlerde yazılı olanların anahatları ile özetlendiği tabletler de bulunmaktadır. Bu tabletler sayesinde eldeki tablet parçaları da sıraya sokulabilmektedir. Bu belgelerde yer alan dualar ve mitler eski Anadolu kültürüne ve dinsel geleneklerine dair bilgi vermektedir. Diğer Hitit merkezlerine de gönderilen bu tabletler rahip tarafından yönetilen törenin eksiksiz bir biçimde yapılmasını sağlayarak sürecin geçersiz sayılmasını engellemektedir. Doğru olarak yerine getirilen ritüel sayesinde tanrılar ve insanlar arasındaki bağlantı kurulmaktadır.⁶²⁴ Dinler tarihinin temel arketiplerinden biri olan *ab origina* arketipi ile ritüellerin, ibadetlerin, kurbanların en ideal durumda yani başlangıçtaki ilk biçimine uygun olarak yapılması sayesinde geçmiş ile bir bağ kurulmaktadır. Uygulanan ritüellerle yaşanan geçmişe dönüş bireysel ve toplumsal olarak kutsal bir arınmayı beraberinde getirmektedir. Söz konusu tabletler aracılığıyla uygulamalar geçmişteki ilk haline uygun biçimde yapılabilmektedir.⁶²⁵

Her biri ayrı bir bayram takvimine sahip olan kentlerde bayramların zamanında ve kurallara uygun yerine getirilmesine yönelik tapınak görevlileri için hazırlanmış olan direktif metninde bu konuya dair uyarılarda bulunmaktadır. “*Ayrıca, siz ki tapınak adamları(sınız) eğer bayramları bayram zamanında kutlamazsanız, ilkbahar bayramını sonbaharda kutlarsanız ve sonbahar bayramını ilkbaharda kutlarsanız ve eğer bayramın tam kutlama zamanı gelince ve onu kim kutlayacaksa ve siz rahiplere, merhemli rahiplere, tanrı analarına ve tapınak adamlarına gelirse ve sizin eteklerinize kapanırsa ve (şöyle derse) önümde hasat ya da düğün ya da yolculuk ya da başka bir mesele (var). Bana destek olunuz. Bahsettiğim mesele (yeter ki) şimdilik bitsin. Bahsettiğim (bu) mesele bittiği zaman bayramı aynı şekilde kutlayacağım. (O)*

⁶²⁴ Haas, *Hitit Dini*, s.86.

⁶²⁵ Demirci, s.6-7.

*insanın isteğine göre hareket etmeyiniz. (O insan) size kötülük etmesin ve siz tanruların isteği ile alışveriş yapmayın. (Eğer) size (o) insan kötülük eder(se) (ve) siz alışveriş yaparsanız tanrılar gelecekte sizden intikam alırlar. Onun için size, canlarınıza, karılarına, çocuklarınıza, hizmetkârlarınıza kötülükte bulunurlar. Bu bakımdan tanruların isteğine göre hareket ediniz. (Ancak o zaman) ekmek yersiniz, su içersiniz ve ev kurarsınız. O insanın isteğine göre hareket etmeyiniz. Ölümü satmayınız ve ölümü satın almayınız.*⁶²⁶ Çeşitli kentlerdeki tapınaklarda ya da dağ, nehir, gibi kutsallık atfedilen yerlerde yapılan törenler sırasında tören alayına katılanlar tanruların heykellerini şehrin dışında huvaşi taşları ile belirlenmiş olan kutsal yerlere götürüp bunlara kurban sunmaktadırlar. Ayrıca katılımcılar için de ziyafet ve gösteriler düzenlenmiştir.⁶²⁷

Törenin yapılacağı yerin uygun olmadığı ya da bir düşman saldırısına maruz kalmış olduğu durumda söz konusu yerin maketi yapılarak gerçekleştirilecek olan ritüeller bu maketin önünde yapılmıştır.⁶²⁸ Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, IV. Tuthaliya döneminde kült merkezileşerek o döneme kadar kült gezileri ile yapılan törenler başkent Hattuşa'da bulunan yukarı tapınak mahallesinde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.⁶²⁹

Teokratik bir devlet yapısına sahip olan Hititler'de kral başkomutan, baş hâkim ve başrahiptir.⁶³⁰ Bu nedenle bayramlarda kral hem baş rahip hem de kutlayan rolündeki kraldır. Kral kutsal Tabarna ya da Labarna, kraliçe de Tavananna unvanını almaktadır. Ayrıca veliaht da kurban sahibi olabilmektedir.⁶³¹ Aynı anda farklı merkezlerde kutlanan bayramlarda kral bulunamayacağı için başkentteki törenler dışında yerel dinsel merkezlerde kutlanan bayramların yönetimi tapınak görevlilerine bırakılmıştır.⁶³² Törenlerde bulunmak zorunda olan kral bir askeri seferde

⁶²⁶ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, s.47-51.

⁶²⁷ Bryce, s.208.

⁶²⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.91.

⁶²⁹ De Martino, *Hititler*, s.94.

⁶³⁰ Karasu, s.175.

⁶³¹ Haas, *Hitit Dini*, s.441.

⁶³² Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.86.

dahi olsa bu seferi bırakıp gelmek zorundaydı. Kral, bazen kraliçe, prens ya da bir hayvan postu ile de temsil edilebilmektedir.⁶³³

Bu törenlerde kült etkinliklerinde yakarış rahipleri, rahibeler, kültlerin kadın ve erkek bekçileri, demircilik, çobanlık, avcılık gibi meslek gruplarının temsilcileri, şarkıcılar, tapınak müzisyenleri, kadın ve erkek dansçılar sakiler, aşçılar, sofracılar ve çok sayıda saray görevlisi töreni yöneten rahiplerin yanında yer almaktadırlar.⁶³⁴ Ayrıca savaşlardan tutsak olarak getirilen, çiftliklerde çalıştırılan (LÚarnuwala-/NAM.RA)⁶³⁵ kişiler de törenlerde görev almaktadır.⁶³⁶ Tapınak görevlileri ve tapınaklarda yer alan eşya ve malzemeler hakkında kült envanter metinleri bilgi veren önemli yazılı kaynaklardır.

Genellikle birbirine benzeyen, başkentte ve diğer merkezlerde kutsal yerlerin ziyaret edildiği bayram törenleri şu şekilde tasvir edilmiştir; “*Saray kapısından ayrılan ve içinde kral, kraliçe, kraliyet muhafızları ve görevlilerin yer aldığı tören alayı, Kral Kapısı’ndan çıkar ve tören güzergâhı boyunca ilerler. Aslanlı Kapı’dan tekrar kente girmeden önce surların dışından geçilir. Diğer zamanlarda tapınakta bulunan tanrı heykeli törende görülmektedir. Etrafta hokkabazlar, akrobatlar, çalgıcılar, dansçılar bulunmaktadır. Kent tapınaklarının ziyareti sırasında buralarda bulunan görevliler kral ve kraliçeyi selamlarlar, çeşitli danslar yapılır, ilahiler okunur. Tören boyunca çeşitli görevliler, göstericiler “aha!”, “kasmessa!”, “missa”, gibi seslenirler. Kral ellerini yıkayıp kuruladıktan sonra tapınak cellasına gider. Cella içindeki kutsal yerde libasyon yapılır. Burada bir sunu masası, bir ocak, bir tahta, bir kapı sürgüsü vardır. Tanrıya bir ziyafet verilir. Kral ellerini yıkadıktan sonra kuş, el, insan, parmak, dil, domuz yavrusu, inek, top, yüzük, tekerlek, gibi şekillerde olabilen somunlardan birini parçalar. Krala içinde şarap bulunan boğa ya da geyik biçiminde gümüş bir kadeh verilir. Ve kral kadehten “tanrıyı içer”. Bu eylem ile kral kadeh ile simgelenen tanrıyla bir birleşmeye girmektedir. Diğer konuklar da ziyafete katılır. Kral,*

⁶³³ Bryce, s.205.

⁶³⁴ Haas, *Hitit Dini*, s.441.

⁶³⁵ Sedat Alp, “Hititler’de Sosyal Sınıf NAM.RA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”, **Belleten**, Cilt.XIII, Sayı.50, (1949), s.245-270.

⁶³⁶ Gavaz Sir, *Hititlerde Bin Tanrı Yolculuğu Hac*, s.54.

tanrıya kurban hayvanın yürek, karaciğer, böbrek, but ve yağı gibi tanrının sevdiği bölümlerini sunar. Ardından dansçılar bir gösteri gerçekleştirirler.”⁶³⁷

Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk Dönemi bayramlarının ortak özelliği olarak ayın gün doğumu ile başlamaktadır. Şafağın ardından *halentuva* evinin açılarak bayram giysilerini giyen kralın *halentuva* evinden çıkması ile gün doğumu arasında bağlantı kurularak güneşin doğmasının kralın şafak vakti *halentuva* evinden çıkmasına benzetilmiş olabileceği ifade edilmiştir.⁶³⁸

Bayram törenleri sırasında gerçekleştirilen kült yemekleri dinsel bir anlam taşımaktadır. Kurban törenleri ile bağlantılı olarak bu ziyafetlerde tanrılar ve insanlar aynı ortamda yemek yemekteyler.⁶³⁹ Törenlerde tanrılara sunulan adaklara büyük önem verilmektedir. Bu adaklar hayvanların belirli bölümleri ya da ekmek, sebze, meyve, peynir, bal, şarap, bira gibi maddelerden oluşmaktadır. Bu sunular sunaklara yerleştirilirken sıvı olanlar da sunağın ya da tanrı tasvirlerinin önüne dökülmektedir. Sunuyu yapan kişinin kimliğini belirtmek amacıyla adak tanrıya sunulmadan önce kişi ellerini yaptığı sunuların üzerine uzatmaktadır.⁶⁴⁰

Bayram ritüelinin konu edildiği bir metinde (KBo IV 9), baş aşçı tapmakta kutsal yerlere kurban hayvanının bir kısmını koyup kurban ettikten sonra krala içki kabını uzatır, kralın içki kabının üzerine elini koymasının ardından aşçı tapmaktaki kutsal eşyaya içki kurbanı yapar. Burada kral elini koyduğu nesneyi sembolik olarak kurban etmektedir. Bu eylem ile İslamiyet’te de görülen kurban sahibinin kesme işini kendi yapmadığı takdirde birini vekil tayin etmesi arasında ilişki kurulmaktadır. Ayrıca Tevrat’ta da bu eylemler görülmektedir.⁶⁴¹

Kurban törenleri genellikle tapınak’ta *halentuva*’da, iç kutsal oda’da yapılmaktadır. Ayrıca yazılı belgelerden tapınağın çatısında da kurban sunumu yapıldığı öğrenilmektedir. Bu yerlerin dışında kurban törenleri açık havada, korularda, su

⁶³⁷ Bryce, s.206-208.

⁶³⁸ Ardzinba, s.65-66.

⁶³⁹ Haas, *Hitit Dini*, s.441.

⁶⁴⁰ De Martino, *Hitit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446.

⁶⁴¹ Ertem, *Hattiler ve Hititler Dönemi’nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I*, s.51-53. (Bkz. **Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)**, Yeni Yaşam Yayınları, Korean Bible Society, 2013, Çık. 29:10, 15, 19., Lev. 1:4, 3:2, 8, 13., 4:4, 15, 24, 29, 33., 8:14, 18, 22., 16:21.)

kenarlarında, yüksek yerlerde de gerçekleştirilmiştir. Kurban ritüelleri tanrıların dışında taht, üzerinde tanrı heykeli bulunan kaide, ocak (=sunak), pencere, tahta, sürgü gibi tanrılaştırılmış objelere de yapılmaktadır. Kurban edilenler öncelikle ilk ürünler yani ilk buğday, ilk doğan yavru, ilk ekmek, cinsel ilişkiye girmemiş koyun ya da boğa olmaktadır. Çeşitli şekillerde yapılmış olan küçük ekmekler, meyve, bira, şarap, süt, bal, hayvan derisi adak olarak verilen ürünlerdendir. Bazı tanrılar adına belirlenmiş olan hayvanlar kurban edilmektedir.⁶⁴² Kurbanın cinsiyeti de ritüellerde önemlidir. Çünkü kurban, adandığı öznenin cinsiyetine göre değişmektedir. Örneğin erkek için boğa, kadın için sığır, kız için dişi domuz yavrusu, delikanlı için erkek domuz yavrusu, Fırtına Tanrısı için boğa, Arinna kenti Güneş Tanrıçası için sığır kurban edilmiştir.⁶⁴³

Ritüellerde kurbanların ateşte yakıldıkları da görülmektedir. Bu durum Zippalanda kenti Fırtına Tanrısı'na adanmış bir ritüelde geçen (KUB XX, 96, IV, 1-6), "*Onlar yanan meşaleler ve kaplarla tanrıların önünde dururlar. (Ve) onlar tanrıyı büyük kaplara doğru yukarıya (saraya) taşırlar. Ve efendi Zippalanda kenti Fırtına Tanrısı'na cins damızlık boğayı ve bir koyunu kurban eder, sonra bunları Hattuşa şenliğinde olduğu gibi tamamen yakarlar.*" ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴ Ekmek ve peynir gibi kurban maddeleri de parçalara bölünerek kurban edilmektedir.⁶⁴⁵

Tanrıça Mezzulla için yapılan bir kurban töreni şu şekildedir; (KUB XI 26 II 6-10), "*Kral Tanrıça Mezzulla için kaldırdı ve kurban etti: üç koyun, bir öküz, bir kuş ve kemik.*"⁶⁴⁶

Sıvı olarak yapılan kurban sunularında görülen "*tanrıyı içmek*" deyimini üzerinde durulan bir konudur. Buna göre sıvı kurban sunuları ile ilgili metinlerde görülen *sipant-* ve *eku-* fiilleri farklı anlamlar taşımaktadır. *Sipant-* fiili içki sunma olarak *eku-* fiili kült sahnelerinde içirmek, tanrıya içki vermek ya da içmek, tanrıyı içmek suretiyle tanrıyla birleşme olarak yorumlanmıştır.⁶⁴⁷ İlahi bir birleşme olarak görülen bu eyleme dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bir yoruma göre "*tanrıyı*

⁶⁴² Ardzinba, s.83-87.

⁶⁴³ Ardzinba, s.299, Not. 162.

⁶⁴⁴ Ardzinba, s.90-91.

⁶⁴⁵ Gurney, s.129.

⁶⁴⁶ Gary Beckman, "Blood in Hittite Ritual", Chicago: 1980, s.99.

⁶⁴⁷ Coşkun, *Libasyonla İlgili "sipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerine Bir İnceleme*, s.90.

içmek” kralın tanrısı simgeleyen kadehten içmesi ile tanrı ile mistik bir birleşmeye girmesidir.⁶⁴⁸ Metinlerde “*kral (ya da kraliyet çifti) tanrısı içiyor.*” şeklinde geçen ifadenin “tanrısı içirmek” ya da “tanrı şerefine içmek” şeklinde anlaşıldığı, bu ifadenin tanrısı içmek şeklinde olduğu ve kralın bu eylem ile tanrının doğüstü varlığını paylaştığı belirtilmiştir.⁶⁴⁹ Ayrıca libasyon sahnelerinde yer alan kapların bir kısmı *şipant* bir kısmının da *eku* fiilleri ile kullanılmıştır. Gal ve bibru kaplarının her iki fiille de kullanıldığı görülmektedir.⁶⁵⁰

Bayram törenlerinde önemli olan bir diğer husus da tören sırasında yapılan ritüellere müzik ve şarkıların eşlik etmesidir. Çeşitli çalgı aletlerinin kullanıldığı Hititler’de yaygın olarak kullanılan lir’in yanında çalpara, davul, zil, flüt ve boru kullanılmaktadır. Tören kutlamalarının yansıtıldığı İnandık vazosunda lir, zil ve ud tasvir edilmiştir. Enstrümantel müzik eserlerinin yanında Hurrice, Luvice, Hattice metinli şarkılar da bulunmaktadır. Koro ya da solo olarak söylenen şarkılar farklı dillerde olabilmektedir. Bu durum “*Nerikli kadınlar Hattice şarkı söylerler.*” ya da “*Müzişyen Hurrice şarkı söyler.*” gibi ifadelerden anlaşılmaktadır. Şarkıcı ve müzisyenlerin dışında farklı bölgelerden gelen yerel grupların da bu ritüellerde görev aldıkları görülmektedir.⁶⁵¹ Bazı şarkıların sözleri ya da adları metinlerde yer almaktadır. “Boğaların şarkısı”, “Tanrının şarkısı”, “Savaşın Yüreklandırıcı Şarkıları” gibi şarkıların yanında “Kumarbi Efsanesi”, “Ullikummi Şarkısı” gibi bazı mitolojik metinler şarkı olarak düzenlenmiştir.⁶⁵² Müziğin icra edildiği krallara ait cenaze törenlerinde müzisyenlerin icra ettiği lir eşliğinde şarkılar ile yüksek sesle yapılan “*aha*” ritüel ağlaması gerçekleştirilmiştir. Bazı enstrümanlar ise belli ritüellerde kullanılmıştır. Buna göre Hurri ve Luvi ritüellerinde genellikle boru kullanılmıştır. Bazı ritüellerde müzisyenler enstrümanları çalmayıp, ellerinde tutarak beklemektedir. Bazen

⁶⁴⁸ Bryce, s.207, Dipnot 351.

⁶⁴⁹ De Martino, *Hitit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446., Hans G. Güterbock, “To Drink A God”, Hayat Erkanal, Veysel Donbaz, Ayşegül Uğuroğlu (ed.), **XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10 VII 1987 İstanbul: Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.121-129.

⁶⁵⁰ Coşkun, *Libasyonla İlgili “şipant-” ve “eku-” Terimleri Üzerine Bir İnceleme*, s.90.

⁶⁵¹ De Martino, *Hitit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446., Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.51.

⁶⁵² Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.51.

enstrümanlar kendi türlerinin dışında daha farklı olarak çalınmış ve libasyon amaçlı da kullanılmışlardır.⁶⁵³

Müzik eşliğinde yapılan danslar da ritüellerin bir parçasını oluşturmaktadır. Farklı türlerde yapılan dansların yanı sıra bir hekimin (LU A.ZU), zil sesi ile dans ederek bedenine bir şey sokması şamanistik bir eylem olarak yorumlanmıştır.⁶⁵⁴ Arkeolojik buluntular aracılığıyla örneklendirilen dans sahnelerine ve çeşitli enstrümanların tasvirlerine İnanlık ve Hüseyindedede vazolarında, Hattuşa'da ele geçen kırık vazo parçaları üzerinde, Alacahöyük ortostatlarında, Boston Fine Arts Museum'da bulunan yumruk biçimli gümüş içki kabında, Bitik, Eskiyyapar, Boğazköy, Alishar kazılarında ortaya çıkarılan dinsel vazolara ait parçalarda rastlanılmaktadır.⁶⁵⁵ Tek ya da grup halinde yapılan danslarda dansın gereği olarak kaplan, pars, kurt, leopar, köpek, ayı, kurt gibi hayvan ya da avcı kılığına girilerek hayvan sesleri taklit edilmiştir. Ayrıca renkli ve değişik kıyafetler giyen dansçıların dışında dansını çıplak olarak yapan dansçılar da bulunmaktadır.⁶⁵⁶ Mesleği dans etmek olan tapınak dansçılarının yanında soytarılar, rahibeler, şarkıcılar gibi kült görevlileri ve genç kızlar, kadınlar, beyler, kral ve kraliçe de dans etmektedir.⁶⁵⁷

Bir dans sahnesinin olduğu ifadeler şu şekildedir; “*Sonra iki kurt (maskeli) adam tanrının önünde dans ederler, tapınak fahişeleri de önde dans ederler. Fahişelerin başı ve tanrı Titiwatti'nin rahibesi önden koştururlar ve sürekli olarak dans ederler*”; “*Onlar oldukları yerde dönerler ve leopar gibi sürekli olarak dans ederler, ellerini havaya kaldırır ve çırparlar.*”⁶⁵⁸

Ayrıca mit- ritüel ilişkisi bağlamında bazı dansların ritüellere özgü olduğu görülmektedir. Örneğin Tanrıça İnara'nın kaybolması ile bir bal arısının onu aradığı sahne dans aracılığıyla taklit edilmiştir. Sağa ve sola dönüş hareketleri, bir

⁶⁵³ De Martino, *Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar*, s.84-86.

⁶⁵⁴ De Martino, *Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar*, s.86.

⁶⁵⁵ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.52-53., De Martino, *Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar*, s.86.

⁶⁵⁶ De Martino, *Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar*, s.87-88., Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.52.

⁶⁵⁷ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.51-52.

⁶⁵⁸ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Müzik*, s.52.

kişinin “Tanrıça İnara’nın geçitindeki mesaja izin verin.” şeklindeki ifadesi sahnenin canlandırılmasına yönelik eylemlerdir.⁶⁵⁹

Bayramlarda gerçekleştirilen bir diğer etkinlik de yarışmalardır. Gülle atma, koşu, halat çekme, araba yarışları gibi yapılan yarışmalara tanrıların da katıldığına inanılmıştır.⁶⁶⁰ Yapılan bir koşu yarışında yarışa katılan on koşucudan birinci gelene bir mina gümüş ve iki özel ekmek ödül olarak verilmiş. Bir başka yarışmada da birinci ve ikinci olan yarışmacılara birer asker giysisi armağan edilmiştir.⁶⁶¹

Bayram sırasında yapılan bir tören şu şekilde gerçekleştirilmiştir; *“Tanrıça Hepat bir yapının içine götürülür. Kapıların kapatılmasının ardından Tanrıça ve kral arasında bir konuşma geçer. Kral tanrıya meydan okuyarak onu yeneceğini söyler. Tanrıça da ona yenersin demektedir. Bunun üzerine kral da Tanrıça’dan kendisine uzun ömür, sağlık, soyunun devamı gibi dileklerde bulunur. Tanrıça’nın üzerine kapatılan kapılar açılır. Başka bir bayramda kentin adamları bir pınarın ya da havuzun üzerinde dururlar törende eğlendirme amaçlı işler yapan görevliler onlara vurur. Kral saray muhafızlarına gözüyle işaret eder, muhafızlar saldırganları kente kovalarlar. Yine başka bir bayram da ocağın yanındaki bir bira havuzunda iki eğlendirici çıplak olarak çömelmiş vaziyette bulunmaktadır. Tanrı’nın bir rahibesi ile tapınak fahişelerinin başı havuza doğru üç defa koşarlar. Tapınak fahişelerinin başı elinde tahta bir hançer tutmaktadır. Rahibenin elinde de bir asa bulunmaktadır. İkisi havuzda bulunanların sırtlarına üç defa bira dökerler. Sonra eğlendiriciler ayağa kalkarlar ve üç defa boru öttürürler. Ardından giderler.”*⁶⁶²

Yazılı belgeler aracılığıyla bildiğimiz kült sahneleri arkeolojik veriler ile de görsel olarak desteklenmektedir. Örneğin Alacahöyük ortostatları, İnandık ve Hüseyindede vazosunda, Schimmel koleksiyonunda yer alan riton üzerindeki

⁶⁵⁹ De Martino, *Hittit Anadolu’sunda Müzik, Dans ve Alaylar*, s.87.

⁶⁶⁰ De Martino, *Hittit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, s.446.

⁶⁶¹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.87.

⁶⁶² Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.87.

kabartmada, Eski Hitit Dönemi tören kaplarının tasvirlerinde kült törenlerine ait sahnelere rastlanılmaktadır.⁶⁶³

Dini olduğu kadar ekonomik bir yönü de olan tapınaklarda bayramların kutlanması büyük bir mali yükü de beraberinde getirmektedir. Bu kutlamalar için gerekli olan parasal destek devlet tarafından sağlanmakla birlikte kendine ait mal varlığı bulunan diğer kült kurumlarının ve yerel tapınakların bulunduğu merkezler de katkı sağlamaktadırlar. Ayrıca tanrı kültlerine kral ve kraliçe tarafından yapılan bağışlar ve imparatorluğa bağlı krallıklar tarafından ödenen haraçlar ile maddi yönden destek sağlanmıştır. III. Tuthaliya döneminde Alasiya kralı Hitit baş tanrıları için vergi ödemek zorunda bırakılmıştır. III. Tuthaliya ve Tarhuntaşşalı Kurunta arasında yapılan bir antlaşmada Hitit kralı ülke tanrılarının kültleri için yapılacak olan yıllık sevkiyatın miktarını belirlemiştir. Ayrıca kral ve kraliçe tarafından kişisel nedenlerden dolayı, devletin içinde bulunduğu bunalımlardan kurtulmak amaçlı, bazı olayları meşru kılmak ve tanrıların korumasını kazanmak amaçlı bağışlar yapılmıştır. Tapınak yapımının ve tapınaklara ait donanımın devlete ait olmasının yanında seferler ile fethedilen diğer devletlerin tapınaklarından da araç ve gereçleri alınmıştır. Örneğin I. Hattuşili, (M.Ö. 1565-1540) fethettiği Kuzey Suriye kentlerinden tanrı heykelleri ve kült araçları getirmiştir. Tapınak depolarında bir kısmı tapınak görevlilerine ait bir kısmı da bayramlarda kullanılmak amaçlı büyük miktarda yiyecek de bulunmaktadır.⁶⁶⁴

3.8 Büyü Ritüelleri

Sümer dilinde EZEN olarak adlandırılan bayramlar ile SISKUR olarak adlandırılan ritüeller birbirinden ayrı olarak gerçekleştirilen uygulamalardır. Bayramlarda toplu olarak düzenlenen dini ritüeller ile tanrılara sunularda bulunulurken, ritüeller daha küçük bir çevrede yapılan kişiye yönelik uygulamalardan meydana gelmektedir. Ritüellerde uygulanan büyü işlemler ile bir sonuca ulaşmak amaçlanmıştır. Temelinde kötülüklerin giderilmesi isteğinin olduğu bu büyü işlemler bir takım eylemlerden, danslardan, büyü sözlerden, adaklardan meydana gelmektedir.

⁶⁶³ Haas, *Hitit Dini*, s.442., De Martino, *Hititler*, s.95-99., De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Ateni İfadesi*, s.446.

⁶⁶⁴ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Ateni İfadesi*, s.446-447., De Martino, *Hititler*, s.99.

Büyü ritüel metinleri bayram metinlerinden farklı olarak ayrıntılı bilgi içermemektedirler. Bu metinlerde ayinde okunacak duaların, ilahilerin adları verilmiştir. Her yazarın kendi tarzının görüldüğü söz konusu metinlerde bazı kişisel uygulamalara dayalı farklılıklar görülmektedir. Ancak sözlü ifadeler, benzetmeler, çeşitli kült araç ve gereçleri, bazı nesnelere, iplikler, çeşitli eylemler bu ritüellerin ortak noktalarını oluşturmaktadır.⁶⁶⁵

Hattuşa'da M.Ö. 16. yüzyıl'ın ortalarında başlayarak M.Ö. 1200 yıllarından sonra da devam eden ve Babil etkisinin görüldüğü büyü ritüellerinde büyü ayin töreni anlamında Hititçe “*aniur*” büyü anlamında “*aluvanzatar*” sözcüğü kullanılmıştır.⁶⁶⁶ Hititlere büyü kavramı Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda yer alan Hurrice ve Luvice konuşulan bölgelerden özellikle Kizzuvatna'dan girmiştir.⁶⁶⁷ Böylece büyü ritüelleri Orta ve Batı Anadolu kökenli Hitit-Hatti ve Hitit-Luvi ritüelleri, Hurri, Mezopotamya, Suriye ve Güney Anadolu geleneklerini birleştiren Kizzuvatna kökenli Hurri-Hitit ritüelleri ve Hattuşa'da ele geçen bazı Babil büyü ritüellerinden oluşmaktadır.⁶⁶⁸

Hititlerin yaşamlarına ve zihinsel düşüncelerine dair önemli bilgiler veren büyülere çeşitli sebeplerden dolayı ihtiyaç duyulmuştur. Genel olarak kişinin başına gelen her türlü hastalık ya da rahatsızlıklar, adam öldürme, büyü, dedikodu, lanet, yeni doğan çocuğa ad verme, askeri sefere çıkmadan önce yapılan ayinler, tapınak tamiri, kralın tahta çıkması, mezarların kirletilmesi, yalan yere yemin etme, yemini çiğnemesi, yakın akrabalar arasında cinsel ilişki, beşikte çocuk değiştirme, aile bireyleri ya da arkadaşlar arasındaki geçimsizlik, üzüm bağlarının verimsizliği, kralın

⁶⁶⁵ Jörg Klinger, “Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi”, Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (456-458), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.456-457.

⁶⁶⁶ De Martino, *Hititler*, s.100., Klinger, *Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi*, s.456., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.87.

⁶⁶⁷ Esma Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt.2, Sayı.3, (Kış 2008), s.228.

⁶⁶⁸ Daniel Schwemer, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (hzl.), “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire** içinde (432-449), 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.441.

öfkelenmesi, tanrı adına yeni bir tapınağın yapılması, gibi nedenlerle büyüye başvurulmuştur.⁶⁶⁹

Büyü ritüellerinin konu edildiği metinlerde ritüelin gelişiminin verilmesinin ardından ritüelde kullanılacak malzemeler, kurbanlar, tanrıların yardımını sağlayacak seslenişler bulunmaktadır. Metinlerin giriş kısmında ve kolofonunda ritüeli gerçekleştiren kişinin adı, unvanı, hangi ülkeden olduğu ve ritüelin hangi amaçla yapıldığı belirtilmektedir. Bazı ritüellerde ritüeli yapan kişiye yardım eden başka kişiler de bulunmaktadır. Belli kurallar dâhilinde yapılan ritüelin öncelikle gerçekleştirileceği yerin temiz ve yerleşim yeri dışında bir yer olması gereklidir. Kurban sahibinden ritüel için canlı hayvan, yiyecek içecek, tanrıları yer altından çıkarmak için ip ve merdiven, kadınlık simgesi iğ, öreke, erkeklik simgesi ok ve yay gibi malzemeler istenmektedir. Ritüeli yapan kişi kurban sahibinin ritüel için temin ettiği malzemeleri yaptığı işin karşılığında almaktadır. Ritüelin temel ögesi ritüelin adına yapıldığı kişi ya da nesneyi sembolize eden bir nesnedir. Bu nesne ile kişi ya da nesne arasında bir bağlantı kurulmakta ve ritüel ile arındırma amaçlı olarak bazı uygulamalardan geçirilmektedir. Bu uygulamaların içinde kişi ya da nesnenin yıkanması, temizlenmesi, kapılardan, dehlizlerden, bazı sınırlardan geçirilmesi gibi çeşitli eylemler yer almaktadır. Ritüelin ardından bu nesne kirlenmiş sayıldığı için hemen uzaklaştırılmaktadır. Bu uzaklaştırma çeşitli yöntemler ile yapılabilmektedir. Bazen nesne gömülürken bazen de küçük bir kayığa konulup nehre bırakılmaktadır. Bir hayvan olduğu takdirde azad edilmektedir. Bu hayvan türü ise genellikle kuş olmaktadır. Ritüelin sonunda kült sahibi yıkanarak temizlenmekte ve okunmuş yağlarla kutsanmaktadır. Tanrıların yardımı için onlara zengin sunular yapılır. Ritüel yapılan dualarla sonlandırılmaktadır.⁶⁷⁰

Ritüelin sonunda kirli olan malzemenin yok edilmesi ile ilgili olarak, Mastikka tarafından gerçekleştirilen ve aile içi kavgalarına karşı yapılan ritüelde (CTH 404) iki kurban sahibinin kullandığı ve artık kirli olan su, sığır boynuzunun içine

⁶⁶⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.101-102.

⁶⁷⁰ Jörg Klinger, *Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi*, s.457., Esmâ Reyhan, "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, Cilt.VI, Sayı.2, (2003), s.115-142.

hapsedilerek mühürlenmektedir. Böylece kirli suyun sonsuz dek kapalı kalması sağlanmaktadır.⁶⁷¹

Ritüel için alınan kil, don yağı, yün, kurbanlık hayvan, özel araç ve gereç gibi malzemelerin masrafı kurban sahibi tarafından karşılanmaktadır. Daha az gelire sahip kişiler için ritüel daha ucuz malzemeler ile de gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin kurban etmek için gerekli olan canlı hayvanın karşılanamaması durumunda hayvanın kilden bir sureti yapıp kullanılmaktadır. Ritüelde her şey prosedüre uygun olarak yapılmak zorundadır.⁶⁷²

Ritüel benzetme, temas, yerine geçme gibi çeşitli yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Benzetme yolu ile kurulan ilişkide maddenin özelliklerinden yararlanılmaktadır. Buna göre eritilmiş balmumu, dökülen su, kırılmış kap gibi maddeler ile benzerlik yoluyla bir kötülüğün kişiyi terk etmesi arasında ilişki kurulmaktadır. Diğer bir yöntem olan temas yöntemiyle de kişi büyü maddeye dokunarak onunla temasa geçmektedir. Bu yöntemde de düğümlenen ya da kişinin üzerine yerleştirilen renkli iplikler kullanılmıştır.⁶⁷³ Yerine geçme kavramıyla da ifade edilen yöntemde kurban sahibinin yerine geçme “*tarpalli*” ve “*nakkušši*” olarak iki farklı şekilde olmaktadır. Buna göre “*tarpalli*”, ritüellerde kurban sahibinin yerine vekil olarak geçen canlı ve cansız nesnelere dir. Bunlar üzerlerine aldıkları kötülüklerle birlikte yok edilmektedir. “*Nakkušši*”, kendine yüklenen kötülükleri uzaklara taşımaktadır. Bunlar *tarpalli*’ler gibi yok edilmeyip özellikle serbest bırakılarak kötülükleri kurban sahibinden uzağa taşır. Her iki türde insanın da kullanılabildiği görülmektedir.⁶⁷⁴

Bir fırtına sonrasında konuşmasında güçlük meydana gelen Hitit kralı Murşili bu konuşma güçlülüğünün nedenini ve tedavisini bulmak amacıyla bir kehanet soruşturması yaptırarak bu rahatsızlığın giderilmesi için yapılması gerekenleri öğrenmiştir. Bunun için sıkıntının yaşandığı andan itibaren kralın giydiği giysiler, dokunduğu tüm nesnelere öküzün çektiği bir arabaya yüklenerek Kummanni’ye gönderilmiştir. Orada kızgın olan tanrıya sunu olarak öküz ve araba ile birlikte hepsi

⁶⁷¹ Esmâ Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.140.

⁶⁷² Bryce, s.220-221.

⁶⁷³ De Martino, *Hititler*, s.101-102.

⁶⁷⁴ Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.129-134.

yakılmaktadır. Bu uygulamada kullanılan öküz ritüelde ikame eden kurban durumundadır. Yolda öküzün başına bir şey gelebileceği düşüncesiyle ikinci yedek bir öküz de gönderilmiştir. Öküz burada kralın sıkıntılarını ondan uzaklaştırarak tanrıları yatıştırmıştır. Aynı yöntem insanlar aracılığıyla da gerçekleştirilmiştir. Bir metinde (KBo IV 6 (CTH 380), 10-15), II. Murşili, hasta olan karısı Gassulaviya'nın hastalığına çare olarak gördüğü bir kadını Lelvani'ye göndermiştir. Yine aynı yöntemle hayvanların taşıyıcı olarak ritüellerle kendilerine aktarılan kötülükleri düşman topraklarına taşınması sağlanmıştır. Kralın kendisinin tehlikede olduğu bir durumda da kralın yerine genellikle bir savaş esiri olan kurban geçmektedir. Bu ritüele göre kralın yerine geçen kişi kral elbiselerini, tacını giyerek krallık yağı ile yağlanmaktadır. Gerçek kralı saraydan gönderen bu kişi artık kralın kendisi olarak kabul edilmektedir. Yedinci güne kadar kral gibi yaşayan bu kişi yedinci günün sonunda hala yaşıyorsa krallığı sona erer ve ülkesine geri gönderilir. İlgili metinde (CTH 119), “*Bakın, bu adam (artık) kraldır. Ben ona krallığın adını, krallığın giysilerini bağışladım, ona (krallık) tacını giydirdim.*” şeklinde ifadeler geçmektedir.⁶⁷⁵

Ritüellerde savaş esirlerinin kurban olarak kullanılması bağlamında, Hititler'de insan kurbanının olduğu ancak yaygın olarak görülmediği ifade edilmiştir. Buna göre ordunun yenilmiş olmasının verdiği olumsuz durumun giderilmesi amacıyla yapılan ritüelde bir insanın ve bir köpeğin ortadan ikiye bölünerek yapma bir kapının her iki tarafına asıldığı ve yenilmiş olan ordunun askerlerinin tek tek bu kapıdan geçerek ırmak kenarına gittiği ve burada üzerilerine serpilmiş su ile kirliliklerinden arındırıldıkları öğrenilmektedir.⁶⁷⁶

Benzetme yöntemine örnek bir metinde de (KBo 39.8 I 40-42), denizden ayrılan bir balık nasıl bir daha denize geri dönemezse lanetli dillerin de kurban sahibinden uzaklaşıp bir daha geri dönmemesi isteği ile iki durum arasında ilişki kurulmaktadır. Başka bir metinde (KBo 4.2 I 22-26), köpek bekçi olma özelliği ile kötü ruhların evin içine girmesine engel olma amacıyla kullanılmaktadır. Bağlantı kurma, aktarma yönteminde ellerini koyma, ayaklarının önüne koymak, başkalarının üzerine koymak, baskı yapmak, üzerinde tutmak, çevirmek, devirmek, kırmak, tükürmek, ip

⁶⁷⁵ Bryce, s.184-185, 222-226.

⁶⁷⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.99.

dolamak, ellerini ip ile bağlamak, ipi çekmek, kesmek, üzerine su, tatlı süt serpmek, başının üzerine su dökmek, yıkamak, ellerini, gözlerini yıkamak, elini, elbiselerini yıkamak, ovmak, sürmek, taramak, silmek, fırçalamak, yalamak, elbisenin altında tutmak, elbiselerini fırlatıp atmak, ateşin içinde gezmek, kapıdan çıkmak gibi gerçekleştirilen eylemlerin dışında temizlik sembolü olarak görülen bazı madenlerin ağzına gümüş koymak, demirden dilleri ağzına koymak şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, KBo 5.2 IV 60'da “ve (büyücü) gümüşü kurban sahibinin ağzına koyar ve şöyle der: “tanrıların, erkek ve kadın tanrılarının huzurunda gümüş gibi tertemiz ol.” ifadeleri geçmektedir.⁶⁷⁷

Büyü ritüellerinde danslar, şarkılar, kokular, jestler, hareketler ile pek çok duyu aynı anda harekete geçirilmektedir. Bir kirlilik kaynağını kaldırmaya yönelik gerçekleştirilen ritüel (KUB XXIX 7 (CTH 480)) şu şekildedir; “Büyük bir su çukuru açarlar(...) ve oradan ırmağa giden küçük bir hendek yaparlar. İçine, içi biraz gümüş ve altın kaplı bir tekne koyarlar. Sandalın içine altından ve gümüşten küçük ‘küfürler’ ve ‘lanetler’ koyarlar. Sonra, çukuru boşaltan hendek, tekneyi su çukurundan ırmağa taşır. Tekne gözden kaybolduğunda, kadın biraz zeytinyağı ve bal döker ve bunları yaparken de şöyle der: “İrmağın tekneyi götürmesi ve ondan artık asla bir iz kalmaması gibi, tanrının huzurunda her kim kötü söz söyler, küfreder, lanet okur ve pis durursa, ırmak onları da öyle götürsün! Ve tıpkı teknedeki artık bir iz kalmaması gibi, tanrıma da artık kötü söz söylenmesin; kurban adayana da söylenmesin! Tanrı ve adakçı dertten uzak olsun.”⁶⁷⁸

Ritüeller bu alanda ehil olan kişiler tarafından yapılmaktadır. Bir gelenek olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bir yapıda kişiler yaptıkları ritüellerin yaratıcılarıdır. Bunların arasında hekim, kâhin, büyücü vb. kişilerle işbirliği yapan “hasava” ön plana çıkmaktadır. Günümüzde de bu kadınlardan on dördünün adı bilinmektedir.⁶⁷⁹ “Yaşlı” olarak anılan (^{MUNUS}ŞU.GI, Hit. hasava-) ve daha çok Luvi, Hurri ayin törenlerinde görülen kişinin dışında büyü ayin töreni, uğursuz büyü kovucu rahip, falcı, hekim, saray ya da tapınak yapılarının hizmetinde bir rahip tarafından da

⁶⁷⁷ Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.118-129.

⁶⁷⁸ Bryce, s.218-219.

⁶⁷⁹ Bryce, s.219-220.

yönetilebilmektedir. Töreni yapılmasını isteyen kişi EN SISKUR “ayın törenin efendisi” olarak anılmakla birlikte bu kişi kral, kraliçe, krallık ailesinin bir üyesi, üst düzeyden bir kişi ya da sıradan biri de olabilmektedir.⁶⁸⁰

Hatti, Luvi, Pala, Hurri, Babil dillerindeki ritüel metinlerindeki bazı sözler ritüeli gerçekleştirenler tarafından ezbere bilinmektedir. Hatti kökenli mitolojik öyküler ritüellerin bir parçasıdır. Bu metinler Hattice ve Hititçe çift dilli metinlerdir. Örneğin ayın gökten düşmesine sinirlenen Fırtına Tanrısı'nın bu durum üzerine şimşek ve gök gürültüsü göndermesinin anlatıldığı mit ile Hatti kökenli Bereket Tanrısı Telipinu'nun kayboluşunun anlatıldığı mit ritüellerde kullanılmıştır. Buna göre Telipinu'nun geri dönüşünün sağlanabilmesi ritüelin tanrılar tarafından onaylanması şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁸¹

Hitit toplumunda önemli bir yer tutan büyü ritüelleri toplumsal bir hizmet haline dönüşmüştür. Büyü alanında oldukça etkin bazı kentler bulunmaktaydı. Luvi kökenli olan Lallupiya kenti halkının uzmanlık alanını büyüydü.⁶⁸² Farklı alanlara dair uzman büyücüler de vardır. Özel bir konuda problem olduğunda uzman olan kişiye başvurulmaktadır. Buna göre orduyla ilgili bir durumda Ašhella'ya⁶⁸³, sıkıntılı geçen yıllar için Hantitaššu'ya⁶⁸⁴, aile bireyleri arasında geçimsizlik olduğunda da Maštikka'ya⁶⁸⁵ gidilmektedir.⁶⁸⁶

Büyü ritüellerinde kadınların öne çıkması büyü konusunda etkili olan Hannahanna, İshara, Şavuşga, Kamruşepa gibi tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir. Büyü ve tıbbın iç içe girdiği ritüellerin yaratıcıları aynı zamanda sağlık alanında da etkin bir roledirler. Örneğin ebe olarak doğuma giren kadınlar doğumda bir takım ritüeller de uygulamışlardır. Yeni doğan bebek için büyü sözlerle ona sağlık, uzun ömür dilemişlerdir. KBo XVII 62+63 iv 7-12 (CTH 478), “*Ve gel! İçinde sen doğduğun*

⁶⁸⁰ De Martino, *Hititler*, s.101.

⁶⁸¹ De Martino, *Hititler*, s.101., Klinger, *Arunma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi*, s.456-457., Bryce, s.220.

⁶⁸² Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 3, s.83.

⁶⁸³ A. M. Dinçol, “Ašhella Ritüeli (CTH 394) ve “Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, Cilt.49, Sayı.193, (1985), s.1-40.

⁶⁸⁴ Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

⁶⁸⁵ Esmâ Reyhan, “Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštikka'ya Ait Ritüel Metinler”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002).

⁶⁸⁶ Reyhan, *Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük*, s.231.

*için rüzgâr ve yağmurun taş mabedi yerinden oynatamaması gibi, hiçbir kötü güç hayatını buradayken almasın. Korunasın ve sonsuza dek yaşayasın!”*⁶⁸⁷

Kehanet ve büyü kavramı birbirleri ile bağlantılı kavramlardır. Kehanet yöntemi ile kötü bir olay öngörülüp bunun nedenlerinin bulunması sağlanırken, büyü yoluyla da bir durumun uzaklaştırılması amaçlanmaktadır. Ancak var olan duruma bağlı olarak büyü iyi ya da kötü amaçlı yapılabilmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen iyi (ak) ya da kötü (kara) büyü olarak her ikisinde görüldüğü Hititler’de kara büyü olumsuz etkileri nedeniyle yasaklanmış, yapanlara ölüm cezası verilmiştir. İyi büyü ise olumlu etkileri nedeniyle toplumun içinde yaygın olarak kullanılmıştır.⁶⁸⁸ İyi büyü kendisine kötü büyü yapılmış birini tedavi etmek için kullanılırken kötü büyü toplumdan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hitit krallığında da iyi büyüünün tedavi amaçlı kullandığı bilinmektedir.⁶⁸⁹

Hititler’de kötü amaçlı yapılan büyüler, lanet, kötü söz söyleme, kirlenmiş bir gıdanın yenmesi, birini öldürme, arkadaşının başına vurma, yalan yere yemin etme, bedensel temizliğe dikkat etmeme, gibi çeşitli durumlarda kişinin kirlenmesine neden olmaktadır. Bunların giderilmesi amacıyla da arıtma ve defetme ritüelleri yapılmaktadır.⁶⁹⁰

Kirlenmenin başlıca sebeplerinden biri olan kara büyülerin yapımında kurbandan alınabilecek herhangi bir kıl ya da elbisesinden bir parça yeterli olabilmektedir.⁶⁹¹ Büyü sonucunda kendisine kötü büyü yapılan kişi yalnızca tek etkilenen kişi olmayıp bu kişinin etrafındaki her şey, yaşadığı ev, çevresindeki insanlar ve eşyalar da bu büyüden etkilenmektedir. Bu kişi kral olduğu takdirde kirlilik tüm ülkeyi kapsamaktadır. Bu durumdan kurtulmak, temizlenmek amacıyla kirli kabul edilen her şeyi kapsayan ritüeller yapılmaktadır.⁶⁹² Dini anlamda kirlilik “*papratar*” ile ritüel anlamda olan temizlik ise “*šuppiyatar*” sözcüğü ile ifade edilmiştir.⁶⁹³ Temizlenmek amacıyla yapılan ayinlerde kişiden uzaklaştırılan kirlilik nesnelere

⁶⁸⁷ Bryce, s.179-180., Reyhan, *Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük*, s.231.

⁶⁸⁸ De Martino, *Hititler*, s.100., Reyhan, *Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük*, s.229.

⁶⁸⁹ Reyhan, *Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük*, s.230., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.112.

⁶⁹⁰ Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.113-114.

⁶⁹¹ Bryce, s.227.

⁶⁹² Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.111-112.

⁶⁹³ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.93.

aktarılmakta ve artık kirli kabul edilen bu nesnelere büyü ve tehlikeli oldukları için ateşe atılmaktadır.⁶⁹⁴

Toplumun her kesimi tarafından yapılan iyi amaçlı ak büyülerin dışında kötü amaçlı olarak yapılan kara büyüler Hitit Devleti için bir sorun haline gelmiştir. Kraliyet ailesinde de görülen kara büyüler devleti etkilemiştir. İktidar kavgalarında defetme ritüelleri görülmektedir. I. Hattuşili (M.Ö. 1556-1540), vasiyetinde kendisinden sonra yerine gelecek olan kişiye “*yaşlı kadınlar*”ın etkisinde çok fazla kalmamasını söylemiştir. Telepinu (M.Ö. 1500) getirdiği kanunlarla kraliyet ailesi üyelerine büyü yapmayı yasaklamış ancak başarılı olamamıştır. I. Tuthaliya (M.Ö. 1420-1400), kız kardeşi Ziplantavi'nin büyüler yoluyla kendisine ve ailesine zarar vermek istemesi üzerine, kendisini ve ailesini bir yakarış ritüeliyle korumuştur. II. Murşili (M.Ö. 1318-1290), büyü yaparak eşini öldürdüğü iddiasıyla, dul kraliçe Tavananna'ya karşı soruşturma açtırır ve davasında da haklı çıkar. III. Hattuşili'de (M.Ö. 1265-1240) tahtı ele geçirmeden önceki çatışmalarda kendisine büyü yapıldığını ileri sürmüştür. Ayrıca bu eylemler politikada da kullanılmıştır.⁶⁹⁵ Hitit yasaları çerçevesinde yasaklanan büyüye dair belirlenen şartlar bulunmaktadır. Buna göre;

44.B. 55. Eğer bir kişiyi biri arındırırsa, <törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün.

56. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü<dür> <ve> kralın yargısı <altına gider>.⁶⁹⁶

170. 1. Eğer, özgür bir adam bir yılan öldürürse ve başka bir <adamın> adını (=Fr. 55)

2. söylerse bir mina gümüş versin; ve eğer bir erkek köle <ise>, işte tam o ölsün.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ Fiorella Imperati, **Hitit Yasaları**, Erendiz Özbayoğlu (çev.), Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, s.217.

⁶⁹⁵ Klinger, *Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi*, s.458.

⁶⁹⁶ Imperati, s.65.

⁶⁹⁷ Imperati, s.159.

111.(1) 20. Eğer kilden bir insan [sureti]ne biri biçim verirse, <bu> büyü<dür>
<ve> kralın adalet

(=Fr. 11) mahkemesi <için bir durumdur>. ⁶⁹⁸

İfadelerinde kara büyü olarak bir kişiye kötülük yapmak amaçlı bir hayvanın öldürülüp kişinin adının geçtiği bir formülün söylenmesinin cezasının ölüm olduğu görülmektedir. Bu işlem için en çok yılan kullanılmaktadır. Bunu yapan bir kişiye köle olduğu takdirde ölüm cezası, özgür bir kişi ise ağır bir para cezası verilmektedir.⁶⁹⁹ Yine kötülük amaçlı olarak bir kişinin kilden suretinin yapılıp ona zarar verilmek istenmesi büyük bir suçtur.⁷⁰⁰

Hitit büyü ritüellerinde doğada gözlemlenen olaylar ve ritüeller arasında kurulan ilişki kullanılan ifadeler ile ortaya konmaktadır. Buna göre benzetme büyülerinde geçen bazı ifadeler şu şekildedir;

“İncir ve üzüm nasıl tatlıysa, susuz kalan bitki nasıl kurursa, buğdayın tanesi suda nasıl şişerse, tanrılar için yapılan ekmek tekrar nasıl hamura dönüşmezse, zeytinin içinde nasıl yağ varsa, bal nasıl tatlıysa, kızgın ve korkmuş insan nasıl birayla yatıştırılırsa, kaşık kaynayan suyu nasıl yatıştırırsa, evin dört köşesi nasıl yeryüzü üstünde durursa, ağır kurşun kapaklarla kaplı kaplara giren şeyler nasıl bir daha geri çıkamazsa, taş nasıl ağırorsa, bakır nasıl sert ve kalıcıysa, tuzun nasıl tohumu yoksa ve yeşeremezse, arka tekerlek nasıl ön tekerleği yakalayamazsa, kandil nasıl yanarsa, kara toprak üzerine düşen suyu nasıl emerse, ırmağın akıntısı nasıl geri çevrilmezse, minik tohum değirmen taşından nasıl öğütülmeden kurtulursa”. Ayrıca benzetme yöntemi ile yapılan bu büyülerde, *kartal ve şahinlerin havaya uçurulması, üzüm bağının bereketli olması için domuzun cinsel uzuvlarının verimsiz olan bağına içine gömülmesi, tohumlar kısırlaşsın diye suda şişirilmesi, ipin düğümlemesi, çözülmesi, mum ve koyun yağının alevde eritilmesi, kemiklerin yakılıp ve ırmağa atılması, saban ve*

⁶⁹⁸ İmparati, s.127.

⁶⁹⁹ İmparati, s.266.

⁷⁰⁰ İmparati, s.248-249.

araba modellerinin paramparça edilmesi, dedikodu yapan dil modellerinin ateşe atılması.” gibi eylemler gerçekleştirilmiştir.⁷⁰¹

KBo 4.1 I 8-10’da “*Bu bakırın sağlam ve ayrıca ebedi olduğu gibi, bu tapınak da aynı şekilde sağlam olsun ve kara toprağın üzerinde ebedi olsun.*” ifadelerinde bakırın sağlamlığı ile yapılacak olan tapınağın sağlam olması arasında ilişki kurulmuştur.⁷⁰²

Verimsiz üzüm bağına karşı yapılan bir büyü şu şekildedir; “*Şimdi (o) üzüm bağının kapıları nerede ise, (o) kapıların arkasında bu tarafta ve öbür tarafta yeri kazarım ve çukurların içine bu tarafta ve öbür tarafta üç akçadiken yerleştiririm ve şöyle derim: ‘(Bu) akçadikenler kötü insanı, kötü dili ve kötü gözleri yerde çakılı tutsunlar.*”⁷⁰³

Ayrıca kötü ruhları ve cinleri defetmeye yönelik büyü ritüelleri de bulunmaktadır. Hitit inancına göre gökyüzünde yaşayan tanrıların bulunduğu yer temizdi ve buraya bastığı yeri kirleten insanlar ayak basmamıştı. İnsanların yaşadığı yer ise kirliydi. Yeryüzünü yeraltına bağlayan mağara, düden, in, çatlak yerler ve su kaynakları gibi boşluklardan kötü ruhların çıkacağına inanılmaktaydı. Bu yüzden yeryüzüne çıkıp zarar vermelerine engel olmak için tanrılar gibi onlara da sunu yapılması gerekiyordu. Özellikle çatlaklardan yeraltına inebilen kan sunusu önemliydi. Bunlara engel olmak için defetme amaçlı büyü ritüelleri de yapılmıştır. İnsanların sorumluluklarını yerine getirmemeleri durumunda tanrıların onlara hastalık vermesinin dışında Lelvani, Isara, Yarri insanlara kötülük yapmaktadır.⁷⁰⁴

3.9 Kehanet ve Fal

Hititler’de büyü kadar ilgi gören kehanet ve fal yöntemlerine tanrıların iradesini öğrenmek amacıyla başvurulmuştur. Kehanet (hit. şagai- = GIŞKIM) tanrıların kendiliğinden verdikleri işaretlerle, hayvanların iç organlarının incelenmesi ile yapılırken, fal ise insanların kendileri adına tanrıların aldıkları kararları önceden

⁷⁰¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.116-120.

⁷⁰² Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, s.120-121.

⁷⁰³ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.45.

⁷⁰⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.78-79.

öğrenmek için uyguladıkları yöntemler ve oluşturulan işaretlerin yorumlanması ile uygulanmaktadır.⁷⁰⁵ Tanrılar ve insanlar arasındaki ilişkinin düzgün bir şekilde yürütülmesine oldukça önemliydi. Tanrıların kızması durumunda da kızgınlıklarının sebebinin öğrenilmesi gerekiyordu. Bazen kişiler işledikleri günahların farkında olmayabilirdi. Bu yüzden Hititler tanrılara karşı işledikleri kusurları öğrenmek için doğada gerçekleşen olaylara çeşitli anlamlar yükleyerek kehanet ve fal uygulamaları ile bu olayları yorumlamışlardır.⁷⁰⁶

Bu alanda bilgi veren kehanet metinleri genellikle Akadça olmakla birlikte Akadça'dan Hititçe'ye çevrilmişlerdir. Bir diğer metin grubu da danışıldıkları anda yazılan Hititçe metinlerdir. Kehanetler Babil'den Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya geçmiştir. Hititler'de Babil kökenli kehanetler, astrolojik kehanetler, hayvanların iç organlarına bakılarak yapılan kehanetler, çocukların doğumlarına bakılarak yapılan kehanetler, insan fizyonomisine ve hayvanların davranışlarına bakılarak yapılan kehanetler, doğa olaylarına ilişkin yapılan kehanetler, rüya yorumlarına ve takvime dayalı yapılan kehanetler yaygın olarak görülen kehanet türleridir. Mezopotamya'da görülen kehanetler ile Hitit kehanetleri arasında fark bulunmaktadır. Buna göre Babil kehanetlerinde bir kez belirlenmiş olan kehanetin daha sonra da devam edeceğine dair, örneğin kulağı kesik olarak dünyaya gelen bir çocuğun doğumunda ülkenin başına bir felaket gelmişse bu durumun her kulağı kesik doğan çocukta tekrarlanması gibi bir inanç bulunmaktayken Hititler'de böyle bir durum görülmemektedir.⁷⁰⁷

Kehanet araştırmaları ile iradeleri öğrenilmeye çalışılan tanrılar gök gürültüsü, şimşek çakması, yağmur, Ay ve Güneş tutulması, Ay'ın rengi ve biçimi gibi yollarla insanlarla iletişim kurmuşlardır. Ay'a bakılarak yapılan kehanet araştırmalarında Ay'ın renginin sarı, sol ucunun sivri sağ ucunun küt olması durumunda iki ilkbaharın güzel olacağına, eğer sağ ucu göğe dönük ise ülkede bol ürün olacağına,

⁷⁰⁵ Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.1.

⁷⁰⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.89.

⁷⁰⁷ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.89-90., De Martino, *Hititler*, s.102.

eğer sağ ucu yere doğru ise bütün ülkenin hasadının kuruyacağına dair kehanetlerde bulunulmuştur.⁷⁰⁸

Çocukların doğumlarına bakılarak yapılan kehanetlere örnek olan bir metinde “Eğer bir kadın iki erkek ocuk doğurursa, o kadın fena halde hastalanacak ve ölecektir. Babası zengin ise fakirleştcek, fakir ise zenginleştcek ve çocuklar iyi büyüyeceklerdir. Eğer bir kadın iki kız çocuğu doğurursa, o kadın ölecektir. Evin sahibi ... olacak, ev boşalacaktır.” şeklinde ifadeler bulunmaktadır.⁷⁰⁹

Tanrının soruşturmalarında verdiği yanıt bu alanda uzman olan kişiler tarafından yorumlanmaktadır. Olumlu bir kehanet “evet” olumsuz bir kehanet ise “hayır” cevabı ile karşılanmıştır.⁷¹⁰ Tanrılar tarafından insanlara işaret olarak verilen olaylarda iyi olarak yorumlananlar “GİSKİM SİG 5”, kötü olarak yorumlananlar “GİSKİM HUL” olarak adlandırılmıştır.⁷¹¹

Tanrı Hurianzipaş’ın öfkeli olduğu bir soruştırma şu şekildedir; “... festivali ihmal edilmiştir; Altardaki güneş kursu sslenmemiştir.” Kâhin, tanrının bu nedenle kızgın olduğunu bildirdi, fakat kızgın olmasının tek nedeni bu değildi. “Kehanet olumsuz çıktığına göre, acaba tanrı adakların kendisine geç sunulduğu için mi kızgındır? Eğer böyleyse, alametler olumsuz olsun.” (Sonuç:) Olumsuz. Keza aynı durum söz konusuysa (yani tek nedeni bu ise), kehanetler olumlu olsun. (Sonuç:) Olumsuz. Bunun zerine tapınak hizmetkârlarını tekrar sorguya çektik ve dediler ki: ‘Tapınağa bir köpek girdi ve masayı devirdi ve üzerindeki adak ekmeğini yere düşürdü. Tanrı bunun için mi kızdı?’ (Sonuç:) Olumsuz.”⁷¹²

Tanrılar kehanet soruşturmaları dışında insanlarla başka türlü yollarla da iletişime geçmektedirler. Örneğin tanrıların g gösterileri (para handandatar) olarak adlandırılan olaylarda tanrıların müdahaleleri görülmektedir. Bu durumlarda şagai- terimi kullanılmamaktadır. Fırtına Tanrısı’nın savaşta gece yürüyüşü sırasında Hitit ordusunu düşmanlardan saklamak için Tanrı Haşamili’yi yardıma

⁷⁰⁸ Gaye şahinbaş Erginöz, “Hititlerin Astronomi Bilgisi ve Hitit Takvimine Bir Bakış”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt.IX, Sayı.1-2, (2007-2008), s.205.

⁷⁰⁹ nal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.127.

⁷¹⁰ Gurney, s.135.

⁷¹¹ Belkıs Dinçol, “Hititler’de Fal ve Kehanet”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.1-2, (1979), s.7.

⁷¹² Gurney, s.136.

yollayıp tanrının bütün gece yağmur yağdırarak ordunun görünmesini engellemesi ya da II. Murşili'nin Arzava seferinde Arzava ülkesine ve ülkenin kralı Uhha-ziti'ye yıldırım isabet edip hastalanması gibi olaylarda tanrıların müdahalesinin olduğu düşünülmüştür.⁷¹³

Tanrıların insanlar ile iletişime geçtiği bir başka yöntem de rüyalaradır. Yazılı belgelerde insanların rüyalar aracılığıyla tanrılarla iletişime geçtiği ve tanrıların isteklerini ya da kızgınlıklarını bu yolla söyledikleri görülmektedir. Rüyalar “teşha-zaşhai, Sümerce U” olarak adlandırılmaktadır. Yapılan dualarda da kişilerin tanrılarının kendilerine rüyada görünmesi isteği, kişinin suçunun bulunamadığı takdirde rüyalar aracılığıyla arındırılması isteği yer almaktadır.⁷¹⁴ İstiareye yatmak III. Hattuşili ve Puduhepa döneminde oldukça yaygındır.⁷¹⁵ III. Hattuşili'nin otobiyografisinde Hattuşili'nin İştâr tarafından rüya aracılığıyla istenmesi ve eşi Puduhepa ile evlenmesinde tanrının isteğini rüyada belirtmesi rüya yoluyla insanlarla tanrılarının iletişime geçtiğini göstermektedir.⁷¹⁶ Hititçe'de temiz uyku (Šuppi šešk-) olarak adlandırılan yani istiareye yatmak olarak bilinen yöntemde belli bir konuda tanrıdan yanıt almak amaçlanmıştır.⁷¹⁷ Bu yöntem kutsal bir yerde uyuyarak da gerçekleştirilmektedir.⁷¹⁸ Tapınak'ta istiareye yatmak yalnızca rahiplere özgü bir durumdur.⁷¹⁹ II. Murşili'nin veba salgının nedenini bulmak için toplu istihare denediği de bilinmektedir.⁷²⁰

M.Ö. 14. yüzyıl'a ait olan rahip Kantuzili duasında (KUB 30.11 Vs. 24-28), şu şekilde yakarmaktadır; “*Ama (şimdi) tanrım kalbinin derinliklerinden gelerek isteğini ve rızasını açsın! O bana hatamı [açıklama] lütfunda bulsun ve ben hatamı kabul edebileyim! Tanrım ya düşümde benimle konuşsun, tanrım bana isteğini açsın,*

⁷¹³ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Fal ve Kehanet*, s.8.

⁷¹⁴ Belkıs Dinçol, *Hititlerde Fal ve Kehanet*, s.8.

⁷¹⁵ De Martino, *Hititler*, s.104.

⁷¹⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90.

⁷¹⁷ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90., Belkıs Dinçol, *Hititlerde Fal ve Kehanet*, s.8.

⁷¹⁸ De Martino, *Hititler*, s.104.

⁷¹⁹ Daniel Schwemer, “Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri”, Wenzel Jacob (hzl.), **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde (453-455), Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, s.454.

⁷²⁰ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90.

[bana] [hata]mı tanıtırsın da, ben de bileyim! Ya da falcı kadın benimle konuşsun, (ya da) kurban falcısı karaciğeri (okuyarak) bana seslensin!”⁷²¹

Tanrılarla iletişime geçmenin bir yolu da vecde gelen kişilerdir. Bu konu hakkında çok az bilgi olmakla beraber kendinden geçerek gelecekte haber veren kişi “tanrı adamı” (*siuniyant-*) olarak adlandırılmaktadır.⁷²² Murşili’nin veba dualarında bu görülebilmektedir.⁷²³

Kehanet soruşturmaları ile tanrıların insanlara verdikleri işaretleri yorumlayan Hititlerin kullandığı bir başka yöntem olan fal aracılığıyla tanrıların istekleri, kızgınlıklarının nedenleri ve çeşitli soruların yanıtları bulunmaya çalışılmıştır.⁷²⁴ Özellikle çeşitli hastalıkların nedenlerini bulmak için, savaşlarda uygulanacak harekâtlarda, siyasi eylemlerde, saray entrikalarında, özel yaşama dair sorularda falın uygulandığı görülmektedir. KİN (talih falı), MUŞEN (kuşların uçuş falı), KUŞ (et falı), MUŞEN HURRİ (kızıl keklik falı), MUŞ (su yılanı falı) Hititler’de görülen fal türleridir. KİN (talih falı), Eski Hitit Dönemi’nden beri bilinmekteyken diğerleri daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmışlardır.⁷²⁵

Fal ile araştırılan bir soru için bazen birden fazla fal yöntemi kullanılmıştır. Bu yolla ilk olarak yapılan fal ikinci fal ile kontrol edilmektedir. Örneğin bir falda iç organların incelenmesinin ardından bir de talih falı uygulanmıştır. Ayrıca fal yöntemlerinin arasında ekonomik farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre ciğer falı daha pahalı bir fal türüken su kabına zeytinyağı damlatılarak gerçekleştirilen yöntem daha ucuz bir yöntemdir.⁷²⁶

Fal metinleri, fal uygulandığı anda yazıya geçirilmiştir. Bu nedenle bazı kısaltılmış ifadelerin, teknik terimlerin olduğu okunması zor metinlerdir. Fal sorusunun sorulmasının ardından uygulamaya geçilen falın cevabı olumlu (SİG₅) ya da

⁷²¹ Schwemer, *Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri*, s.453.

⁷²² Schwemer, *Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri*, s.454.

⁷²³ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.8.

⁷²⁴ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.7.

⁷²⁵ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.9.

⁷²⁶ De Martino, *Hititler*, s.103-104., Bryce, s.169.

olumsuz (NU. SİG₅) olabilmektedir. Cevabın istenildiği gibi olmadığı durumlarda fal sorularla devam etmektedir.⁷²⁷

Bu metinlerin bir özelliği olayların doğru bir şekilde aktarılmasıdır. Tanrıların verebileceği felaketlerden korkulması sebebiyle yaşananlar açık bir şekilde anlatılmıştır. (KUB XXII 70 Öy. 31)'de geçen “*Ammatalla'nın anlattığı sözlerin gerçek olup olmadığını henüz kontrol etmedik.*” ifadesinden kişilerden alınan ifadelerin denetiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sayede faili meçhul cinayetler, ata mezarlarının yağmalanması, koyun hırsızları, kraliçelerin davranışları, tapınaklarda fuhuş yapılması, tanrı heykellerinin tahribi, ölümlerin cesedine dokunması sonucunda kirlenen kişiler, domuz ve köpeğin pis hayvanlar oldukları, tapınak vakfına ait ağaçların kesilmesi, “kötü dil” (dedikodu), bir rahibin gittiği meyhaneden içki çubuğu çalması gibi ilginç konulara rastlanılmaktadır.⁷²⁸

3.9.1 Talih Falı (KİN, aniyatt-)

Talih falı, Anadolu kökenli olmakla beraber Eski Hitit Dönemi'nden beri kullanılan bir fal türüdür. Falın nasıl uygulandığına dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Belirli kavramlar sembolik hale getirilerek bir tahta üzerinde çeşitli uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Fal “yaşlı kadın”, SAL ŞU.Gİ tarafından uygulanmaktadır. Falda çeşitli tanrılar, kral, taht, ülke, yol, barış, salgın, iyilik, kötülük, yaşam, suç, kaba somun gibi kavramlar yer almaktadır.⁷²⁹ İyi ya da kötü olarak ayrılan oyun taşlarından iyiler çoğunluktaysa sonuç olumlu yani evet, kötüler çoğunluktaysa sonuç olumsuz yani hayır olarak kabul edilmektedir.⁷³⁰

Bu fal türüne örnek bir metin (KUB V 5), şu şekildedir; “*Yaşlı kadından fal sorusu. Aynı şekilde. KİN falı olumlu çıksın. Göğün Güneş Tanrısı kalktı, koyu kanı aldı ve onlar Kader Tanrıçasına verilmiştir. Fal olumlu.*”⁷³¹

⁷²⁷ Belkıs Dinçol, *Hititler'de Fal ve Kehanet*, s.9.

⁷²⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.128., Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.5-12.

⁷²⁹ Belkıs Dinçol, *Hititler'de Fal ve Kehanet*, s.9-10., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.91.

⁷³⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.129.

⁷³¹ Belkıs Dinçol, *Hititler'de Fal ve Kehanet*, s.10.

Bir başka örnek metin şu şekildedir; “*Kral ve kraliçe kışı Ankuwa kentinde geçirmek istiyorlar. (Ey tanrılar eğer) Ankuwa’yı uygun buluyorsanız ve kral ve kraliçenin başı için her şey mutlaka iyi olacaksa, talih falının sonucu “evet” olsun!*”

732

3.9.2 KUŞ Falı (MUŞEN)

Kuş falı Hititlerin en çok kullandığı fal türlerindedir. En erken II. Murşili döneminde görülmektedir. Bu fal yönteminin uygulanmasında özel olarak yetiştirilen kuşların uçuşları gözlemlenerek onların hareketlerine, havalanmalarına, konmalarına yönelik yorumlar yapılmıştır. Fal kuşlarının içinde en çok kartala rastlanılmaktadır. Fal, LÚ İGİ.MUŞEN ve eş anlamlı LÚ MUŞEN.DÚ “kuş bakıcısı” tarafından uygulanmaktadır.⁷³³ Bu fal türünün Anadolu kökenli olduğu ifade edilmiştir.⁷³⁴

Çeşitli kuşlar ile gerçekleştirilen bu fal yönteminde fal kuşları olarak adlandırılan ve sayıları 40’ı geçen kuş türü dağ, bayır, ırmak vadileri gibi yerlerde gözlemlenmiştir. Kuşları gözlemleyebilmek için gittikleri yerlerde uzun süre kalan kuş falı rahipleri bu uygulama için Kızılırmak ve Yeşilirmak vadisi, Bafra, Ceyhan, Seyhan ve Göksu deltaları gibi yerlere gitmişler ve buralardan elde ettikleri fal sonuçlarını mektuplar ve özel ulaklar aracılığıyla krala bildirmişlerdir. Bu rahipler uygun kuş sürülerini yakalayabilmek içinde uzun zamanlar gittikleri yerlerde kalmışlardır.⁷³⁵ Yazılı belgelerde kuşların belirlediği yani onayladığı ya da reddettiği ifade edilmektedir.⁷³⁶

Bu fal türüne dair bir metin (KUB V 17 II) şu şekildedir; “*Kuş bakıcısından fal sorusu. Aynı şekilde. Kuşlar falda tesbit etsinler. Huşa Kuşunun TAR-uan hareketini gördük ve o iyice öne geldi. Ve o iki defa gitti. Saluvaya kuşunu kıyı boyunca (??) gördük. Ve o tekrar iyice yükseldi ve uzaklaştı. Yolun gerisinde iki kartalı*

⁷³² Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.129.

⁷³³ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10.

⁷³⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.129.

⁷³⁵ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.129-130.

⁷³⁶ Schwemer, *Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri*, s.454.

*kıyı boyunca (??) gördük. Onlar tekrar iyice yükseldiler ve onlar uzaklaştılar. Fal ile belirlendi.”*⁷³⁷

Kuş falına dair metinlerde aceleyle yazılmış yazıların varlığı açık havada kuşların gözlemlenmesi sırasında yazılmış olmalarına bağlanmıştır. Aynı yazı tipi mahkeme tutanaklarında da görülmektedir.⁷³⁸

3.9.3 Hurri Kuşu Falı (MUŞEN HURRİ)

Hurriler’den Hititlere geçen bu fal yönteminde kızıl keklik olduğu sanılan kuşların kullanıldığı ve bu hayvanların iç organlarına bakıldığı düşünülmektedir. Hurri kuşu falının uygulayıcısı “fal bakıcısı”, LÚ HAL’dır.⁷³⁹

Hititler tarafından Hurri kuşu olarak anılan bu kuş Akadça ISSUR HURRİ “delik kuşu” olarak adlandırılmaktadır ve bu fal tekniğinde kuş bir duvardaki oyuğa yerleştirilmektedir.⁷⁴⁰

Bu fal türüne ait bir metin (KUB V 13 I), şu şekildedir; “*Fal bakıcısından fal sorusu. Aynı şekilde. MUŞEN HURRİ olumsuz çıksın. Olumsuz. Eğer tanrı tapınaktaki bir soruna öfkelenmişse, majestem iki kraliçeye kızmış ise, fal olumsuz çıksın.*” Aynı fal sorusu KİN falı ile de kontrol edilir. Cevabın aynı çıkması sonucunda yeni fal sorusu şu şekildedir; “*Tanrı majesteme ve kraliçeye kızmış ise, fal olumsuz çıksın.*” Yeni falın cevabının olumsuz çıkması ile tanrının kral ve kraliçeye kızgın olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴¹

3.9.4 Et Falı (KUŞ Falı)

Hurriler aracılığıyla Babil’den Anadolu’ya gelen bir fal türüdür. Bu fal yönteminde kesilen bir hayvanın karaciğer ve bağırsak kıvrımlarına bakılmaktadır. Hattuşa’da ele geçen üstü yazılı kilden modellerin eğitim amaçlı kullanıldıkları düşünülmektedir. Aynı türdeki kilden modellere Babil’de ve madenden yapılmış

⁷³⁷ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10.

⁷³⁸ Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.29.

⁷³⁹ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90.

⁷⁴⁰ Schwemer, *Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri*, s.453-454.

⁷⁴¹ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10.

olanlarına da Etrüskler’de rastlanılmaktadır. Falın uygulayıcısı LÚ HAL’dır. Ayrıca bu tür fallarda Hurrice, Akadça, Sümerce terimler görülmektedir.⁷⁴²

Babil’de karaciğerin bir bölümü *sulmu* yani “sağlık” olarak adlandırılmıştır. Hititler’de de bu bölüme bir ad verilmekle beraber Hurrice “*keldi*” olarak ifade edilmiştir. Babilce ve Hurrice kehanet metinleri Hititçe’ye çevrilmişlerdir. Karaciğer fallarına ait kayıtlar da Hititçe yazılmıştır.⁷⁴³

Bu fal türüne örnek bir metin (KUB V II I), şu şekildedir; “*Fal bakıcısının fal sorusu şöyledir: Birinci et falı olumsuz olsun. Sonraki olumlu olsun. İlk ciğerin kalınlaşmış bölümü yukarıya baktı. Olumsuz. Sonraki ciğerin NĪ, ŠĪ, KĪ ve ‘yolu’nun sol tarafında bir bere var; GAR içine büzülmüştür. On iki bağırsak kıvrımı. Olumlu.*”⁷⁴⁴

3.9.5 Su Yılanı Falı (MUŠ)

III. Hattuşili döneminde ortaya çıkan bu fal hakkında çok fazla örnek bulunmamaktadır. Bu falın uygulamasında bir havuzun içine bir ya da daha fazla su yılanı veya yılan balığı konulmaktadır. Ayrıca havuzda tapınak, bayram, ev ocağı, ev, kral sarayı, büyük kapı, hapisane, yıl, uzun yıllar, hayat, gelecek günler, ölüm tehlikesi, günah, hastalık, isyan, kargaşalık gibi çeşitli yapıları, yerleri ve kavramları temsil eden noktalar bulunmaktadır. Havuzun içindeki su yılanı veya yılan balığının hareketleri izlenerek yorumlar yapılmaktadır. Fal “yaşlı kadın”, SAL ŠU.GĪ tarafından uygulanmaktadır.⁷⁴⁵

Bu fal türüne örnek bir metin (KUB XXII 38), şöyledir; “*Büyük Tanrı neden dolayı öfkelenmiş? Ben tanrıya bunu gidermek için çok dua ettim. Fakat sana, ey tanrı, başkası tarafından bir şey ihmal edilmedi mi? Havuz falı olumlu olsun. Ocak yılanı günaha gitti. O uzağa kan ve yemin stelinin içine gitti. Başka bir ocak yılanı*

⁷⁴² Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90.

⁷⁴³ Schwemer, *Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri*, s.453.

⁷⁴⁴ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10., Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.90.

⁷⁴⁵ Belkıs Dinçol, *Hititler’de Fal ve Kehanet*, s.10.

*saraydan çıktı ve huzursuzluğa gitti, oradan da hapishaneye girdi, uzağa ruhlara indi. Birinci ocak yılını ise...bu tarafa geldi ve o silah...gitti. Olumsuz.*⁷⁴⁶

3.10 Dualar

Tanrı ve insanlar arasında bir diyalog kurma aracı olan dualar Hitit devlet arşivlerinde bulunan belgeler arasında önemli bir yere sahiptir. Ele geçen dualar Hitit kraliyet ailesine ait olan dualardır. Halka ait bir dua ise bulunamamıştır. Kraliyet duaları genellikle ülkenin durumu kötüye gittiğinde, sorunlu zamanlarda düzenlenmişlerdir. Bu dualar aracılığıyla insanları olumsuz yönde etkileyen felaketlerin önlenmesi ve tanrıların etkilenmesi amaçlanmıştır. Kâtipler tarafından kendisine yalvarılan tanrının tapınağına konmak amacıyla yazılan duaların giriş kısmında tanrılar övülerek onların yardımseverlikleri vurgulanmaktadır. Hititlerin politik ve dini gelişimlerine dair bilgi sunan dualar tanrının huzurundaymış gibi dürüstlük ile yazıldığı ve yalan olmayan doğru ifadeler kullanıldığı için tarihsel bir değere de sahiptir.⁷⁴⁷ Dualar genellikle kraliyet adına kötülükleri engellemek adına yapılan yakarmalardan ve büyülerden oluşmaktadır. M.Ö. 15. yüzyıl'ın sonunda kişisel dualar da görülmeye başlanmıştır.⁷⁴⁸ Hititler tanrılara verdikleri önemi onlara sundukları adaklar, yaptıkları bayramlar ve bu bayramlarda onlar adına yapılan gösteriler, tanrı heykellerinin bakımlarına gösterdikleri özen ile ortaya koymuşlardır. Farklı olaylar karşısında da tanrılara yakararak istekte bulunup dua etmişlerdir.

Bazı dualar halkı da etkileyen geniş çaplı durumlar karşısında yapılmıştır. Örneğin II. Murşili'nin veba duası ya da Kaşkalar'a karşı yapılan dualar bu türden dualardır. Üç türe ayrılan dualardan bir bölümü olan, bayramlarda yapılan yakarıllarda ve bir problemin giderilmesine yönelik yapılan yakarıllarda tanrıya hoş görünmek amacıyla yapılan işlemlerin ardından onlardan istekte bulunmaktadır. Bir diğer türde duayı yapan kişi kendisini övmekte ve dindar bir kişi olarak tanrılara ve tapınlara neler yaptığını, sunduklarını dile getirerek tanrıların isteklerini yerine getirmesi durumunda ne gibi iyilikler yapacağından bahsetmektedir. Kraliçe

⁷⁴⁶ Belkıs Dinçol, *Hititler'de Fal ve Kehanet*, s.10.

⁷⁴⁷ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.45.

⁷⁴⁸ Itamar Singer, "Tanrılara Yakarmak", Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (hızl.), **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire** içinde (494-500), 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.494.

Puduhepa'nın duası bu türe örnek olarak verilebilmektedir. “*İnsanlar arasında şöyle derler: ‘Hamile bir kadının isteklerin, tanrılar yerine getirir’. Ben de hamile bir kadınım*”. Üçüncü tür dualar ise işlenen bir suçun pişmanlığı ile yapılanın itiraf edilerek tanrının affına sığınıldığı dualardır.⁷⁴⁹

Bir suçlama karşısında kendini savunan kişinin suçlarını itiraf edip tanrıya sığınması yoluyla yapılan dua tipi “*arkuvar*” olarak adlandırılmaktadır.“*Mugavar*” olarak adlandırılan türde ritüel ve dualar üzerine tanrılar merhametli ve bağışlayıcı olabilmektedir.⁷⁵⁰

Tanrılar ve insanlar arasındaki efendi ve köle ilişkisine benzeyen ilişkinin yansımaları yapılan dualarda da izlenebilmektedir. Efendi bir suç işleyip bunu itiraf eden kölesini nasıl affederse tanrının da kulunu öyle affetmesi beklenmektedir. Günahkâr olan ve suçunu kabul edip itiraf eden kişi “*Evet öyledir, ben yaptım.*” diyerek tanrılardan özür dilemektedir. Suçun isteyerek işlenmediği ya da kişinin suçlu olmayıp babası tarafından işlenen günahların kefaretinin ödendiği, suçluların hayatta olmadığı durumlarda verilen cezanın kaldırılması istenmektedir.⁷⁵¹ Tanrıya sığınan kişi “*Dolunay gibi üzerimde parla.*”, “*Gökyüzündeki güneş gibi üzerimde ışılda; sağımda yürü; boyunduruktaki bir çift öküz gibi bana katıl; gerçek bir tanrının yapacağı gibi yanımda yürü.*” gibi ifadelerle tanrıya merhamet dilemesi için seslenmektedir.⁷⁵²

Hitit duaları genellikle Güneş Tanrıçası'na yönelik olarak yapılmıştır.⁷⁵³ İstenmeyen bir durum ile karşılaşıldığında bu duruma çare bulmaları amacıyla panteonun en yüksek mevkiinde yer alan tanrılar çağrılmaktadır. Duanın tüm tanrılara ya da geniş bir tanrılar topluluğuna yönelik olmadığı durumlarda da dua Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ya da Hatti'nin Fırtına Tanrısı'na yapılmıştır.⁷⁵⁴ Hititçe bilinen en eski dua (CTH 371) yeraltı dünyasının hâkimesi, yerin Güneş Tanrıçası'na yapılmıştır. Hitit İmparatorluk Dönemi öncesine ait İştanu'ya (yani ^DUTU-uš) yapılmış üç dua metninde (CTH 372-374) ortaya çıkan özellik Güneş Tanrısı'nın güçlülüğü ve

⁷⁴⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.87.

⁷⁵⁰ Itamar Singer, **Hittite Prayers**, Atlanta, Ga. : Society of Biblical Literature, 2002, s.5., Bryce, s.156.

⁷⁵¹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.88.

⁷⁵² Macqueen, s.168.

⁷⁵³ Bryce, s.157.

⁷⁵⁴ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.45.

ortaya çıkabilecek her türlü hastalığın sebebini bulabilecek tek tanrı olmasıdır.⁷⁵⁵ Duaların genellikle Güneş tanrılarına yönelik olmasında güneşin günlük hareketi sırasında göğün ve yeraltının tanrılarına yapılan duaları iletebileceği düşüncesi ve adaletli olması etkili olmuştur. Bu tanrılar dışında Nerik'in Fırtına Tanrısı'na, Yıldırımın Fırtına Tanrısı'na, Lelvani'ye, Telipinu'ya yönelik dualarda bulunmaktadır.⁷⁵⁶

Kraliyet ailesine ait ele geçen dua metinlerinin dışında halkın dua edip etmediği bilinmemekle beraber, halkın da dua ettiği ancak bunların yazıya geçirilmemiş olabileceği düşünülmektedir. Dualar yalnızca baş rahip kral, kraliçe, hanedan mensupları, yüksek rütbeli memur ve rahiplerin girebildiği tapınaklarda, tapınağın kutsal yerinde, tanrı heykelinin ya da tasvirinin önünde yapılmaktadır. Dua eden kişi kral, kraliçe ya da prens olabilmektedir. Orada bulunan topluluk duayı dinleyerek dua sonunda “amin” anlamına gelen “öyle olsun” diyerek bağırılmaktadır. Ayrıca dua ederken sol elin baş parmağı yukarıya doğru kaldırılmaktadır.⁷⁵⁷ Yapılan duaların hitap edilen tanrıya ulaşması için araya aracı tanrılar da konulabilmektedir.⁷⁵⁸ Hiyerarşik bir düzende olan Hitit tanrılarının yer aldığı panteonda daha üst sırada yer alan tanrılara ölümlülerin dualarının ulaştırılmasında vasi tanrılar aracılık etmektedir. Örneğin Puduhepa'nın Fırtına Tanrısı'na ve Güneş Tanrıçası'na dualarının iletilmesinde kızları Mezzulla ve torunları Zintuhi'den yardım istenilmiştir. Güneş Tanrısı'na ait olan dualarda İştanu, II. Muvatalli'nin Pihaşaşsi Fırtına Tanrısı'na duasında Güneş Tanrısı, kraliçe Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na duasında Tanrıça Lelvani, Tanrıça Zintuhi, Tanrıça Mezzulla, Zippalanda Kenti'nin Fırtına Tanrısı aracı tanrılar olarak görev almışlardır.⁷⁵⁹

Hititçe dua metinlerinin dışında başka dillerde dua metinleri ele geçmemekle beraber dua olduğu düşünülen Pala dilinde bazı parça metinler ile Hititçe-Hurricce iki dilli bir methiye örneği bulunmaktadır. Dualar aracılığıyla tanrılardan iyilik, şevkat, uzun ömür, sağlık, hayat, zafer, cinsel güç, gözlerin görme gücü, itaat, çok

⁷⁵⁵ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.46.

⁷⁵⁶ Singer, *Tanrılara Yakarmak*, s.498-499.

⁷⁵⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.99-100.

⁷⁵⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.101.

⁷⁵⁹ Bryce, s.161., Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, s.50.

sayıda gelecek nesiller, adalet ve merhamet, korku, kötülük, hastalık, açlık vb. felaketlerden kurtulma isteğinde bulunulmuştur.⁷⁶⁰ Hititler tanrıların merhametini kazanmak amacıyla haksızlığa uğramanın ve üzülmünün bir işareti gördükleri gözyaşlarını bir şişede biriktirerek güneşin en etkili olduğu öğle vaktinde güneşe karşı dökmüşlerdir. Hitit ayinleri arasında “Göz yaşı dökme ayini” bulunmaktadır.⁷⁶¹

Tanrılara yönelik olarak yapılan bazı örnek dua metinleri ise şu şekildedir; I. Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan prens Kantuzili tarafından tanrısına yapılan bir duada Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'na ve diğer tanrılara sunulan sıvı kurbanın ardından şöyle yakarılmaktadır; “ *Bak, kral sana yalvarıyor. Eğer babası onu kötülerse, onu dinleme! Eğer anası onu kötülerse, onu dinleme! Eğer kardeşi, kız kardeşi, akrabaları onu kötülerse, onu dinleme! İyi gözlerini indir, binlerce kirpiğini kaldır ve krala dostça bak! Kulak ver ve (onun) iyi sözlerini dinle! ... Ey Yeryüzünün Güneş Tanrıçası'nın veziri! İyilikle (davran); ye ve iç! Güneş Tanrıçası'na kral hakkında iyi söz söyle; kralın adını Güneş Tanrıçası'nın huzurunda dostça an! Onun babası, anası, kardeşi, kız kardeşi, akrabaları ya da dostları onu kötülerse, buna izin verme! ... Ey benim tanrım, anam beni doğurduğundan beri, beni sen büyüttün, ey tanrım. Benim adım ve ünüm senindir, tanrım; beni iyi insanların arasına sen koydun, bana güç zamanlarda ne yapacağımı sen gösterdin, tanrım. Ben ... senin en iyi kulundum. Ben tanrımın adına ant içip, andımı hiçbir zaman bozmadım. Tanrım için kutsal olup da bana yasak olan hiçbir şeyi yemedim ve vücudumu kirletmedim. Ne bir öküzü ahırından ne bir koynunu ağılından ayırdım. Ekmek buldumsa, ekmeği yalnız başıma yemedim; su buldumsa suyu yalnız başıma içmedim... Yaşam ölüme, ölüm yaşama bağlıdır. İnsan sonsuza değin yaşamaz, onun yaşamının günleri sayılıdır. Eğer insan sonsuza değin yaşasaydı, çektiği ağır bir hastalık bile onu çok üzmezdi. Tanrım bana kalbini ve ruhunu açsın ve benim suçumu bana söylesin ki, ne olduğunu anlayabileyim. Tanrım bana ya rüyamda söylesin, ya da bir kâhin kadın veya Güneş Tanrıçası'nın kâhini (koyunun) karaciğerinden (bunu) anlatsın... Ey benim tanrım! Sana tapınmamı nasıl arttıracığımı bildir; sen bütün insanların çobanısın... Ben tanrımın huzurunda nice yakardımsa, yararı olmadı; benden bir kötülüğü alır almaz yerine diğerini koydun...*

⁷⁶⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, s.101.

⁷⁶¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 3, s.176.

Tanrım ben sana ne yaptım, nerede hata ettim? Beni sen yarattın tanrım, beni ölümlü bir insan yapan sensin. Bir tüccar, bir insan yani, terazisini güneşin altına tutar da, (yine de) tartıda hile yapar; fakat ben tanrıma ne yaptım? Bu hastalık yüzünden evim korkular evi oldu, korkudan (ise) ruhum eriyip gidiyor!”⁷⁶²

Kral Muvatalli'ye ait olan bir dua şu şekildedir; “... Bir kuş (tehlikeden) nasıl kaçar ve yuvasına sığınıp yaşarsa, ben de efendim Fırtına Tanrısı'na sığındım; hayatımı bağışla benim! Bu duada tanrıların önünde getirdiğim sorunları, tam olarak diğer tanrılara ilet! Onlar beni duysunlar! Bunun için Fırtına Tanrısı'nı övüyorum. Tanrılar benim sözlerimi işitir işitmez, ruhumdan kötülüğü uzaklaştırır, iyiliği koyarlar. Efendim Fırtına Tanrısı övgüye layık değilse, övgüye kim layıktır? Bundan sonra tanrılara ve ölümlülere bakan biri diyecektir ki 'gerçekten de Fırtına Tanrısı, efendim, gökyüzünün kralı, bu adamı sevdi, onu kurtardı; onu doğru (yolda) ilerletti'. Gelecekte (de) benim çocuklarım, torunlarım, Hatti'nin kral ve kraliçeleri, prensler ve soylular efendim Fırtına Tanrısına saygı göstereceklerdir. Onlar diyeceklerdir ki 'gerçekten bu tanrı güçlü, kudretli ve muzaffer bir tanrıdır!'. Ve gökyüzünün tanrıları, dağlar ve ırmaklar seni öveceklerdir. Ben, Muvatalli, senin kölen, ruhum kıvançla dolu (olarak), Fırtına Tanrısı'nı övüyorum. Sen de Fırtına Tanrısı senin için yaptırdığım tapınaklara, senin için çıkardığım fermanlara sevin! Efendim Fırtına Tanrısı'na sunduğum ekmekleri ve yaptığım sıvı kurbanları, sana onları isteyerek veririm, kıyamayarak değil. Öyleyse, sen de, efendim beni dolunay gibi ıstı, gökyüzündeki güneş gibi beni aydınlat!”⁷⁶³

Bu alanda önemli bir örnek olan Murşili'nin veba dualarında pişmanlık ve itiraf görülmektedir. “Hatti'nin Fırtına Tanrısı, benim efendim! Tanrılar! efendilerim! Böyledir bu: insan günahkârdır. Babam da günah işleyip, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, efendimin isteklerine karşı gelmişti. Fakat, ben hiçbir şekilde günah işlemedim. Böyledir: babalarının günahını oğullar (çeker). Babamın günahını da ben (çekiyorum). Bak, efendim, Hatti'nin Fırtına Tanrısı ve efendilerim tanrıların huzurunda itiraf ediyorum: Öyle (oldu), biz (günah) işledik! Ve ben babamın günahını itiraf ettiğim için,

⁷⁶² Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.88.

⁷⁶³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.88-89.

efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı ve efendilerim (diğer) tanrıların öfkesi yatışsın. Bana acıyın ve (bu) salgını, Hatti ülkesinden uzaklaştırın!"⁷⁶⁴

Dualar aracılığıyla tanrılara isteklerini ve dileklerini bildiren Hititler tanrılara istedikleri yönde güç ve otorite vermişlerdir. Bazen de verdikleri bu güç ve otoriteyi geri alarak onların yerlerine başka tanrı ya da tanrıçaları koymuşlardır. Böylece önemini kaybeden tanrılar yazılı belgelerde daha az görülmeye başlanmıştır. Örneğin kraliçe Puduhepa döneminde Tanrıça Lelvani ön plana çıkmıştır. Tanrıları etkilemek amacıyla yapılan dualarla tanrılar övülerek insanları etkileyecek olan kötülük ve felaketler önlenmeye çalışılmıştır. Aracı tanrıların yardımlarıyla da duaların yöneldiği tanrıya ulaştırılması sağlanmıştır. Bahsedildiği gibi tanrı ve kul arasında bir iletişim aracı olan dualar bir ibadet şekli olarak Hititlerde de karşımıza çıkmaktadır.

3.11 Hititlerde Ölü Gömme Adetleri ve Ölü Kültü

Bir toplumun ölü gömme adetlerini incelemek o toplumun dini inanışları ve öbür dünyaya dair düşünceleri hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Hititlere ait yazılı belgeler ve arkeolojik buluntular bu alanda önemli deliller sunmuştur. İnsanların ölümlerini gömme âdeti Paleolitik Dönem'den itibaren izlenebilmektedir. Bu durum ölümden sonrasına dair düşüncelerin geliştirilmiş olabileceği yönündeki ihtimalleri ortaya koymaktadır. Bu bağlamda gelişen ölü kültü de ölmüş olan atalara taparak, onların yardımlarını sağlamak için onlara yiyecek içecek sunma, kurban kesme, heykellerini ya da maskelerini yapma, adlarına ve anılarına taş dikme gibi dinsel törenler çerçevesinde yapılan eylemlerden oluşmaktadır.⁷⁶⁵

Hititlerin ölü gömme geleneklerine bakıldığında çeşitli uygulamalar ile karşılaşmaktadır. Bu durum Hititlerin pek çok etnik bünyeyi beraberinde barındırması ve bu toplulukların kendi inanışları çerçevesinde ölümlerini gömmesi ile açıklanabilmektedir. Hitit dünyasında ölümlerin ardından yapılan ritüeller önemli bir yere sahiptir. Bu ritüellerin doğru olarak yerine getirilmemesi durumunda ölü ruhlarının yeraltından çıkarak insanlar arasında dolaşıp onlara zarar vereceğine inanılmıştır. Bu

⁷⁶⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.89.

⁷⁶⁵ İ. Metin Akyurt, **M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.154.

nedenle ölen kişi için yapılan uygulamaların eksiksiz ve doğru olarak yerine getirilme zorunluluğu bulunmaktaydı.

Yazılı belgeler ve arkeolojik buluntular Hititlerin ölümlerini yaktıklarını ya da gömdüklerini ortaya koymuştur. Ilıca, Gordion, Alishar, Seydiler, Yanarlar, Büget ve Kazankaya Eski Hitit Dönemi'ne ait olan mezarlıklardır. Bazı bölgelerde -Osmankayası'nda olduğu gibi- hem yakma hem de gömme tipi mezarlar görülürken bazı yerlerde de -örneğin Gordion- yalnızca gömme tipi mezarlar görülmüştür. Ölü ruhlarının öfkelenerek kötülük tanrısına ya da bir demona dönüşüp insanlara zarar vermemesi için mezarların bakımına, adakların sunumuna dikkat edilmesi gereklidir.⁷⁶⁶ Boğazköy arşivinde bulunan ölü gömme ritüellerinin anlatıldığı metinlerde gömme öncesinde ve sonrasında yapılan hazırlıklar hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Bu bilgiler içinde ölünün yakılmasından önce yapılan hazırlıklar, ateşin söndürülmesi, ölünün ruhuna ve çeşitli tanrılara verilen adaklar, libasyon, libasyonun ardından kapların kırılması, ölü yemeği, ölü gömme geleneğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁷⁶⁷

Boğazköy ve Alishar'da ortaya çıkan arkeolojik buluntular ile Eski Hitit Dönemi'nde ölümlerin yakılmadan gömüldükleri anlaşılmıştır. I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde karısına gömülmesini vasiyet etmesi de bu bilgiyi desteklemektedir.⁷⁶⁸ Söz konusu belgede yer alan “*Uygun bir şekilde bedenimi yıkayın, bağrınıza basın ve toprağa gömün.*” ifadelerinden Eski Hitit Dönemi'nde ölümlerin yakılmayıp gömüldüğü öğrenilmiştir. Ayrıca bu dönemin mezarlıklarında halka ait gömütler ile beraber etnik ve ekonomik nedenlere bağlı olarak her iki gömme tipinin de görülme olasılığının bulunabileceği ifade edilmiştir. İmparatorluk Dönemi'nde, M.Ö. 14. yüzyıl'da ise Hitit ölü kultü belgeleri aracılığıyla ölümlerin yakıldığı bilinmektedir.⁷⁶⁹

Mezar tipleri genel olarak küp (pithos) ve taş sandık mezarlardan oluşmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde cesetler yakıldıktan sonra küp veya taş sandık mezarlara konulmuştur. Açığa çıkarılan mezarların hediye açısından fakir olmasına

⁷⁶⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.104.

⁷⁶⁷ Akyurt, s.145.

⁷⁶⁸ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.224.

⁷⁶⁹ Sevim Buluç, “Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma-Geleneği”, **1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1993, s.87.

bakılarak bu mezarların halka ait olabileceği, İmparatorluk Dönemi'ne ait kral mezarlarının ortaya çıkmamış olması ise Hitit krallarının öldükten sonra yakılmış oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Yazılıkaya civarında Bağlarbaşı ve Osmankayası mevkiindeki kayalıklarda hem iskeletli mezarlar hem de ölü yakma âdetini ortaya koyan küp mezarlar bulunmuştur.⁷⁷⁰ Yazılı belgelerde Hitit kraliyet ailesinin ölü kültü hakkında bilgiler bulunurken sıradan halkın ölü kültürüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak fal metinleri ile sıradan halkın da ölülerine kurban sunduğu anlaşılmıştır.⁷⁷¹

Bu alanda arkeolojik veriler sağlayan mezar alanlarında M.Ö. 2000'de Boğazköy'de basit toprak mezarlar, üzeri seramik parçalı mezarlar ve urneler ortaya çıkarılmıştır. Boğazköy'de doğal bir kaya kütlesi olan Bağlarbaşı, Osmankayası ve Yazılıkaya'nın oyukları mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Bağlarbaşı ve Osmankayası mezarlıklarında yakma gömme içeren urneler bulunmuştur. Yazılıkaya'da Eski Hitit Dönemi'ne ait 4 basit toprak mezar ortaya çıkarılmıştır. Boğazköy'de üç alanda intramural⁷⁷² mezarlar görülmektedir. Elde edilen arkeolojik buluntulara göre Boğazköy'de ölüler ceset halinde ya da yakılarak gömülmüşlerdir. Boğazköy'deki intramural mezarlarda bir, Yazılıkaya ve Osmankayası'nda çift, Osmankayası'nda üçlü gömmeler görülmekle beraber Osmankayası'nda çocuk, Yazılıkaya'da yeni doğmuş bebek mezarları da bulunmaktadır. Osmankayası ve Bağlarbaşı mezarlıklarında saptanan yakma gömmelerde Bağlarbaşı urnelerinin içeriğine dair bilgiye sahip olunmama ile birlikte Osmankayası urneleri paleoantropolojik verilere göre genelde bir bireye ait kalıntıları içermektedir. Boğazköy'de bulunan mezarlarda ölü hediyesinin olduğu mezarlar az sayıdadır. İnamural mezarlarda tunç küpe, tunç bilezik, gaga ağızlı testi, yuvarlak ağızlı testi, amphora, Yazılıkaya'da bir mezarda gümüş linula ele geçen buluntulardandır. Yakma gömmelerde buluntular daha az olmakla birlikte, Bağlarbaşı'nda tunç iğneler, fildişi eserler, Osmankayası'nda böcek kabuğu, midye kabuğu, tunç tel, Eski Hitit damga mührü gibi buluntular ele geçirilmiştir.⁷⁷³

⁷⁷⁰ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.224-225.

⁷⁷¹ Ahmet Ünal, "Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurbanlar", *Anadolu (Anatolia) Dergisi*, Sayı.19, (1975), s.169.

⁷⁷² İnamural ölü gömme uygulaması yerleşim içi gömülerdir. Ayr. Bknz, Ahmet Uhri, *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*, 2. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2014, s.61.

⁷⁷³ Akyurt, s.56- 62.

Ayrıca intramural mezarlarda ve Osmankayası mezarlığında gömme törenleri ile ilgili olabilecek hayvan kemiklerine de rastlanılmıştır. Demircihüyük'te bir köpek, Maşat Höyük ve Osmankayası'nda birer at bütün olarak gömülmüştür. Bu durum ölüye hayvan kurbanının yapıldığı fikrini desteklemektedir. Mezarlara idol bırakma geleneği Geç Tunç Çağı'nda bırakılmakla birlikte Hititler'de mezarlara aşık kemiği bırakma geleneğinin olduğu görülmektedir.⁷⁷⁴

Osmankayası ve Bağlarbaşıkayası mezarlıklarının tarihlendirilmelerinde K. Bittel, Osmankayası halk mezarlarının tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığının bilinemeyeceğini belirterek tarih olarak M.Ö. 18. yüzyıl'ı vermiş daha doğru olarak da bu tarihi Eski Hitit Dönemi'nin başı yani M.Ö. 1650 olarak bildirmiştir. Urne mezarlarda eski sınır M.Ö. 15. yüzyıl, geç sınır M.Ö. 14. yüzyıl'a tarihlendirilmektedir. Bağlarbaşıkayası mezarlığı Osmankayası mezarlığının geç evresi ile çağdaştır. Yazılıkaya'da 3 no'lu kaya oyuğunda yer alan mezarlar da K. Bittel tarafından Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.⁷⁷⁵

Ankara-Haymana-Gordion arasında yer alan Ilıca'daki Hitit mezarlığı 131 urne mezar ile o döneme kadar bilinen en büyük kremasyon mezarlığıdır. Bu mezarlığın önemli bir yanı da megalitik taşların mezar işareti olarak kullanılmış olmasıdır.⁷⁷⁶ Buradaki 131 gömmenin 118'i yakma, 9'u basit toprak, 1'i sandık mezar türündendir. Ilıca B evresi mezarları W. Orthmann tarafından Kaniş Karumu'nun II. katından sonra, Büyük Hitit Çağı'nın erken evresinden (Büyükkale IV b) erken olarak tarihlendirilmiştir.⁷⁷⁷

Gordion Hitit mezarlığında Hitit dönemine ait olan 47 gömme bulunmuştur. Bu gömmelerden 3'ü sandık 10'u toprak geri kalanlar küp mezar tipindedir. Mezarlık M. Mellink tarafından M.Ö. 19-16. yüzyıl'a tarihlendirilmiştir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Akyurt, s.62, 144, 168.

⁷⁷⁵ Akyurt, s.63.

⁷⁷⁶ Buluç, s.86.

⁷⁷⁷ Kutlu Emre, **Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s.57-58.

⁷⁷⁸ Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, s.57.

Bir başka Hitit mezarlığı olan yerleşim yeri dışındaki Afyon Yanarlar'da kremasyon adeti uygulanmamıştır. Buradaki mezarlar küp mezar şeklindedir.⁷⁷⁹

Konya-Karahöyük'te ortaya çıkarılan mezarlarda Hitit Çağı'nı temsil eden I. tabakada yakma mezarlar bulunmuştur.⁷⁸⁰ İzmir ili sınırları içinde Menderes ilçesi'nde Baklatepe'de Hitit dönemine ait kremasyon mezarlar ortaya çıkarılmıştır.⁷⁸¹ Hitit İmparatorluk Dönemi'ne karşılık gelen ve M.Ö. 14-13. yüzyıl'a tarihlendirilen Troya VI tabakasında 29 kişiye ait olan urnelerin içinde ve dışında kişisel eşyaları ile yakılan ceset kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca hediyelerin dışında hayvan kurbanı da yapılmıştır.⁷⁸²

Gordion, Yanarlar, Alishar, Boğazköy-Osmankayası, Ilıca'da mezarlara silah bırakılmamıştır. Bu durumun olasılıkla dini inançla ilgili olabileceği ifade edilmiştir. Hitit ölü ritüellerinde görülen libasyonun ardından seramik kırma âdeti Beşiktepe, Yanarlar, Gordion mezarlarında görülmüştür.⁷⁸³

Söz konusu mezarlarda görülen yakma mezar tiplerine dair bu mezar tiplerinin Anadolu'ya ne zaman, kimler aracılığıyla girdiği, ya da ne zamandan beri var olduğu gibi sorular ortaya atılmıştır. Ölülerin yakılması geleneği Orta Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da Erken Tunç Çağı'ndan beri görülmektedir.⁷⁸⁴ Güneydoğu Anadolu'da yer alan İslahiye Gedikli'de M.Ö. 22.-20. yüzyıl'a tarihlenen yakma mezarlar bu âdetin Anadolu'da M.Ö. 3000'de tanındığını ortaya koymuştur.⁷⁸⁵ Kremasyon uygulamasının Anadolu ve Yakındoğu'daki kökenleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. A. Uhri, bu uygulamanın Anadolu ve Mezopotamya'ya yabancı olduğu doğrultusunda görüş birliğinin olduğunu dile getirerek kremasyonun en erken

⁷⁷⁹ Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, s.64, 15.

⁷⁸⁰ Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, s.54.

⁷⁸¹ Fatma Sevinç, "Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği", **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye, Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012, s.2789.

⁷⁸² Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2789-2790.

⁷⁸³ Akyurt, s.143.

⁷⁸⁴ Gurney, s.142.

⁷⁸⁵ Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, s.64.

Akeramik Neolitik evre ile Aşıklıhöyük'te ve daha sonra ETÇ III evresinde Kaklık ve Gedikli'de (M.Ö. 2200-1900) görüldüğünü ifade etmektedir.⁷⁸⁶

Diğer kültürlerde ölü ruhlarına dair geliştirilen düşüncelere bakıldığında Eski Önasya'da ölü ruhların yaşamaya devam ettiğine dair inançla doğan ölü ve mezar kültü sonucunda ölen kişinin yakınları tarafından yapılacak bir takım görevler ortaya çıkmıştır. Ölen kişinin gömülmesi ruhunun bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidebilmesi için gereklidir. Aksi takdirde ölen kişi acı çekmektedir.⁷⁸⁷ Mısır'da ölünün ruhunun maddi suretinden gece ayrılıp dolaşabildiğine inanılmıştır. Bedenin ruhun evinde kaldığı ve ruhun onu tanıyıp tekrar içine girebilmesi için beden korunmalıdır. Böyle bir inanışa sahip olmayan Hititler ölümlerini yakmışlardır. Çünkü onlar için mezar bu dünya ve öbür dünya arasında bir geçiş aracıdır ve ölünün ruhu bedeninden ayrıdır.⁷⁸⁸

Aynı coğrafyada yaşayan insanların farklı tiplerde gömme yapması farklı inançlara, koşullara ve ihtiyaçlara bağlanabilmektedir. Ölünün bedeninin yakılması ile ruhun bir an önce bedeni terk edeceği düşünülmüştür. Ölü ritüelinin ilk gününde ölünün ayak ucunda yapılan sığır kurbanı ölünün öbür dünyaya geçişinde ona kolaylık sağlamaktadır. Yeraltının kirli olduğu düşüncesinin ve ateşin temizleyici özelliğinin kremasyon uygulamasını şekillendirmiş olma olasılığı da bulunmaktadır. Ayrıca cesedin dışında ölen kişiye ait kişisel eşyalar, kullanılan malzemeler ve kuş türü kurbanlar da yakılmıştır.⁷⁸⁹ Hitit fal metinleri içinde oğlu ölen bir babanın oğluna ait olan bir yatağı yakmayıp onun üzerinde uyuduğuna dair ifadeler bulunmaktadır.⁷⁹⁰ Bu durumdan ölen kişiye ait eşyaların da yakıldığı anlaşılabilmektedir. Özellikle kuşların ve kanatlı hayvanların yeraltı ile ilgili olmasıyla ve Hitit kral ve kraliçe cenazesinin yakılması arasında bir bağ kurulmuştur. Buna göre kuşlar ve kraliçe cenaze yakılarak yer altı dünyasına daha çabuk ve rahat bir şekilde gönderilmektedir.⁷⁹¹ Yakma gömüye dair

⁷⁸⁶ Uhri, s.60.

⁷⁸⁷ A. Tuba Ökse, "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı.5, (2005), s.1.

⁷⁸⁸ Bryce, s.196-197.

⁷⁸⁹ Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2792.

⁷⁹⁰ Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.9.

⁷⁹¹ Fatma Sevinç, "Hititlerde Ölümlere ve Yer altı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", (**Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi), Anabilim Dalı, 2007), s.78-79.

bir diğ er yorum da yakma olayının bol miktarda odun ve yağı gerektirmesi nedeniyle masraflı oldu ğ u yönündedir. Buna göre odunun az oldu ğ u bölgelerde gömü tercih edilmiştir.⁷⁹² Yakma gömülerde cesetten arda kalan kemik parçaları çeşitli biçim ve büyüklüklerde pişmiş toprak kaplara konulmuştur. Gömülerin yapılmasından önce kapların kırılması ya da gömülerin eski kapların içine yapılması dinsel bir anlam taşıması ya da bir yoksulluk belirtisi olması yönünde yorumlanmıştır.⁷⁹³

Yaşama oldukça bağı olan ve ölümden korkan Hititlerin bu duygularını ve ölüm karşısındaki düşüncelerini uzun ömür dileklerini gerçekleştirdikleri dualarında görebilmek mümkündür. Bir fal metninde kral tanrısına ne zaman öleceğini sormaktadır. Prens Kantuzili'nin, *“Yaşam ölüml e, ölüml e yaşama la yakından ilgilidir. İnsanoğ lunun ömrü ebedi de ğ ildir. Onun günleri sayılıdır. E ğ er insanoğ lunun ömrü ebedi olsaydı, bir süre kötü bir hastalı ğ a katlanabilirdi ve bu hastalık onun için bir intikam olmaktan çıkardı.”* şeklindeki ifadelerinin yanında, bir ölüye dokunma sonucunda meydana gelen dini ve majik kirlenme, ölü ruhlarının öfkelenmesi Hititlerin düşünce dünyasında ölümün, ölülerin ve ruhların nasıl anlamlandırıldığını göstermektedir.⁷⁹⁴

Hititler'de kraliyet ailesine ait ölü ritüelleri bu alanda önemli bilgi kaynaklarıdır. Buna göre kraliyet ailesine ait ölü kültü gömme törenleri üç bayramın içinde yer almaktadır. Törenler Purulli ve Antahşum Bayramları'nın belirli günlerinde yapılmakla birlikte Dahia Bayramı da ölü kültüyle ilgilidir ve yeraltı tanrılarının topluca yer aldığı bir bayramdır. Yeraltının Güneş Tanrıçası, İyi Gün Tanrısı, Tanrı Lelvani, Kader Tanrıçaları İştüşaya ve Papaya, Yeraltı Tanrısı Nergal, Yeraltı Tanrıçası Allatum ölüler ülkesi ile ilgili olan tanrılardır.⁷⁹⁵

Purulli ve Antahşum Bayramları'nda Kemik evi olarak adlandırılan ve ölü kültü ile ilgili olan ÉNA₄ hesti ziyaret edilmektedir. Boğazköy-Yazılıkaya “B-C” odaları, Boğazköy'de 5 no'lu tapınağın kutsal alanı içinde yer alan A-C odaları ölü kültü ile ilgili olarak görülen yapılardır. Yazılı kaynaklar aracılığıyla kraliyet ailesi

⁷⁹² Buluç, s.90-91.

⁷⁹³ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.94.

⁷⁹⁴ Akyurt, s.145-146., Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.9.

⁷⁹⁵ Akyurt, s.161.

üyelerinin gömüldükleri mezar yapılarının ÉNA₄ hekur olarak adlandırıldığı ve bu yapıların tek odadan oluşmayıp anıtsal yapıda oldukları bilinmektedir.⁷⁹⁶ Yazılı belgeler aracılığıyla bilinen “taş ev” arkeolojik olarak tespit edilememiştir. Ancak Gavurkale’nin bu tür bir mezar anıt olup olamayacağına dair görüşler bulunmaktadır.⁷⁹⁷ Ayrıca Hitit fal metinlerinde kralların “taş evi” ve belirli ayinler konusunda kral çiftinin aralarında “taş ev” personelinin de bulunduğu kimselerce aldatılması gibi konular görülmektedir.⁷⁹⁸

Hititler ölünün ardından on dört gün süren bir cenaze töreni gerçekleştirmişlerdir. Bu törenin anlatıldığı talimatname özelliği gösteren metinlerde yapılan işlemler ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu belgeler Eski Yakın Doğu’da bir kraliyet cenazesini yazılı olarak veren önemli belgelerdir. Bu belgeler aracılığıyla törenin uygun bir şekilde yerine getirilmesi sağlanmıştır. Belirli bir kişi için yazılmadıklarından kral ya da kraliçe isimleri geçmemektedir. Bunun yerine “ölen kişi kralısa” ya da “ölen kişi kraliçeyse” gibi ifadeler yer almaktadır. Bu metinlerin içinde ölünün yakılmasının ardından gerçekleştirilen büyü ritüelleri, tapınak kültü ritüelleri de görülmektedir.⁷⁹⁹

Ölü ritüel metinlerinin içinde Hititçe yazılmış olanların yanında farklı bir kültürün etkisiyle yazılmış olan metinler de bulunmaktadır. Bu metinlerin birden fazla duplikatları vardır. Metinlerin Hititçe yazılmış olanlarında metnin başında giriş cümlesi olarak ya da sonunda son söz olarak “büyük bir kayıp” anlamına gelen “*šalliš waštaiš*” ifadesi yer alır. Bu metinler M.Ö. 14-13. yüzyıl’a tarihlendirilmiştir.⁸⁰⁰ Söz konusu ölü ritüelleri büyü ile ilgili törenlerde de görülen “yaşlı kadın” tarafından yönetilmiştir.⁸⁰¹

On dört gün süren cenaze töreninin akışında bazı eksiklikler bulunmakla birlikte cenaze töreninin günlerini sıralayan özet bir tablet (KUB 39.6)

⁷⁹⁶ Akyurt, s.161-162, 159, 157.

⁷⁹⁷ Emre, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, s.61.

⁷⁹⁸ Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.8.

⁷⁹⁹ Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu’da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2779-2780.

⁸⁰⁰ Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu’da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2780-2781.

⁸⁰¹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.94.

aracılığıyla eldeki veriler ile cenaze ritüelinin günleri sıralanmıştır.⁸⁰² Buna göre bir Hitit kraliyet cenazesinin birinci gününde kral ya da kraliçenin ölümünün ardından “*Büyük küçük herkes içme kamışlarını bırakır.*” ifadesinde görüldüğü gibi herkes yemeden içmeden kesilmektedir. Herkes ağlamaya başlar, cenazenin başında bir ritüel yapılır. Ölünün ruhuna bir sığır ve bir testi şarap kurban edilir. Şarap kurbanının ardından testi kırılır. Hava karardığında bir teke ölünün üzerinde olasılıkla ölünün üzerindeki günahları için dolaştırılır. Kısmi olarak korunmuş bir metin aracılığıyla cesedin hayvanlar tarafından çekilen bir araba ile yakma yerine götürüldüğü öğrenilmiştir. Burada ritüellerin yapılacağı bir çadır kurulmuştur. İkinci günde tan vakti görevli kadınlar ceset yakma yeri “*ukturi*”ye gelirler. Gece ceset yakılır. Burada yanan ateş bira, şarap ve walhi içkisi ile söndürülür. Cesetten geriye kalan kemikler gümüş maşalarla toplanarak içi yağ dolu gümüş bir kaba koyulur, bir beze sarılır. Eğer ölen kişi bir kral ise beze sarılı kemikler bir sandalyeye, kraliçe ise bir tabureye konulmaktadır. Daha sonra sessizlik içinde geçen bir yemek gerçekleştirilir. Ölen kral ya da kraliçe incir, kuru üzüm, zeytin kullanılarak yapılan bir insan tasviri ile törende yer almaktadır. Bu tasvire sunular yapılır. Yaşlı kadın unvanlı büyücü, terazi ile gerçekleştirdiği ritüelde ölen kişinin kefaretlерinin ödenmesine dair bir uygulama yapmaktadır. Terazinin yere atılıp kırılmasının ardından ağıtçı kadınlar ağlar. Yeraltı Tanrıçası’na yapılan kurbanların ardından kemikler “taş ev”e götürülerek burada kutsal yatak odasında yatağın üzerine yerleştirilir. Burada ölü için ve yeraltı tanrılarına kurbanlar sunulmaktadır. Üçüncü günde ölünün kemiklerinin bulunduğu kutsal yatak odasında bazı tanrı ve tanrıçalar içilmekte ya da şerefine içilmekte⁸⁰³ ve ekmek kurbanı yapılmaktadır. Fısıltıyla konuşulur ve lir eşliğinde ilahiler söylenir. Dördüncü günde yeni kral ve saray erkânı törene eşleri ile katılırlar. Beşinci ve altıncı güne dair bilgi bulunmamaktadır. Yedinci gün saman yakma günüdür. Ölüye ait heykel niteliğindeki tasvire su verilir, yağ damlatılır. İyi güne, Yeraltı Tanrıçası’na ve atalara kurbanlar sunulur. Yemeğin ardından, saman, bir tören giysisi ve bir kap kokulu yağ yakılır. Tekrar içki, ekmek ve hayvan kurbanları yapılarak içki kurbanının verildiği kap kırılır. Lir çalmaktadır ve tanrıların içilmesi töreni yapılır. Sekizinci gün domuzun suya

⁸⁰² Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu’da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2781.

⁸⁰³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için; Sevinç, *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, s.32-43.

sürüldüğü, çayırın kesildiği gündür. Bu günde yeraltı tanrılarına domuz ve kuş türü kurbanlar verilir. Bu kurbanlara altın ve gümüşten süslerin, ağızlıkların takıldığı ifadelerine dayanılarak bunların sembol ya da riton olabileceği ifade edilmiştir. Büyücü kadın arabada oturan heykelin izlediği bir ritüel gerçekleştirir. Heykele içki sunusu yapılır. Bu ritüelde domuz ve kuşlar bir su kaynağına konurlar. Büyücü kadın bir konuşma yapar, bu su kaynağında Güneş Tanrısı'na ithaf edilen sığır ve koyunlar kurban edilir. Bir çukurda yeraltı tanrıları ile ilgili olarak domuz ve kuş kurbanı gerçekleştirilir. Gümüş ve altın süsler taş ev'e götürülür. İkinci ritüel çayırın kesilmesiyle ilgilidir. Bu ritüelde kesilen çayırın, kesilen ve yakılan kurbanların ölüye bağışlanması için büyüci kadın Güneş Tanrısı'na yakarıda bulunur. Dokuzuncu gün, hakkında bilgi bulunmamaktadır. Özet tabletten süt kabını süslemek ile ilgili bir gün olduğu anlaşılmıştır. Onuncu gün, harman yeri sabanının günüdür. Heykele su verilmesinin ardından Güneş Tanrısı'na, Yeraltı Tanrıçası'na, İyi güne, atalara ve ölüye hayvan kurbanı yapılır. Heykel çadırdan çıkarılıp bir arabaya yerleştirilir. Saban ritüelinde yakılan samanlar diğer yakılanlar gibi ölüne öbür dünyadaki krallığına bağışlanmaktadır. Ritüeller içki kaplarının, bir müzik aletinin, ağaçtan bazı şeylerin kırılması ve hayvan kurbanı ile devam eder. On birinci günü anlatan tabletler bulunmamaktadır ancak serpmek anlamına gelebilecek bir fiilden söz edilir. On ikinci gün, bağ bozumudur. Kurbanlarla başlayan günde heykel dışarı çıkartılır, arabaya yerleştirilir. Ağıtçı kadınlar ağlar, bir asma getirilir. Bez bir kuşakla bağlanır ve süslenir. Üzerinde içki ve hayvan kurbanı yapılmasının ardından bir kişi balta ile asmayı keser. Kesilenler ve kullanılan malzeme ocakta yakılır. On üçüncü günde *lahhant* kuşları ile bir ritüel gerçekleştirilir. Daha sonra bu kuşlar ölüyü temsil eden heykelin huzurunda yakılır. Ardından bir yemek verilir daha sonrada ocak ile ilgili bir ritüel yapılır. Bu günde heykelin *-kurakki* adı verilen bir nesnenin üzerine kaldırılışıyla ilgili bir ritüel de yapılmaktadır. Ocağın yanında yapılan kurbanların ardından ölü heykelinin dizlerinin önüne ekmek kurbanı yapılarak ölüye hitaben konuşulur. Bu konuşmada ölüye kızmaması, iyi olması için yakarılır. Ona karşı yapılacak olan sunuların eksiksiz olarak yerine getirileceği ifade edilir. Güzel kokulu bir yağa batırılmış olan ip ocağa atılır, ağıtçı kadınlar ölüye “Çayırılığa gittiğinde ipi çekme.” diye ağlaşırlar. Ardından lir çalınır, heykele su verilir, ekmek ve sıvı kurbanları yapılır. Gece boyunca sunular yapılır. Daha sonra çadır kaldırılır. On dördüncü güne ait bir ritüel metni mevcut

olmamakla birlikte bu günde toplanma, ritüel yerinin temizlenme ve düzenlenmesinin yapılmış olabileceği düşünülmüştür. Söz konusu talimatname doğrultusunda bir Hitit kralının cenazesinin defnedildiği II. Murşili'nin yıllıkları aracılığıyla bilinmektedir. Hattuşa'ya getirilen cenaze için günlerce ritüeller yapılmıştır.⁸⁰⁴

Hititler'de ölen kişinin ruhunun yeraltına gittiğine inanılmaktadır. Ancak sıradan insanlar yeraltına giderken kral ve kraliyet ailesine ait kimseler gökyüzüne çıkmaktadır. Kralın öldükten sonra tanrı olduğu anlayışı da bu veriyi desteklemektedir. Bazı metinlerde ölüm gününün “*anne günü*” (*annaš UD-az*) ifadesi ile ilişkili olabileceği belirtilmiş ve *patili* bir rahibin ölü ruhunun geçeceği yollar ile ilgili olarak tanrılara yönelttiği yedi sorunun son sorusundan çıkarılan anlama göre bu durum daha önce ölen ve yeraltını bilen annenin ölünün elinden tutarak onu ölüler diyarına götüreceği şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁰⁵

Ölü ritüellerinin ardından ölünün ruhunun öfkelenmemesi için kurban sunumuna daha sonra da devam edilmektedir. Atalar kültürüne ve onların mezarlarına büyük saygı duyulmakla beraber ölmüş krallar için bir çeşit vakıf olarak evler, haraçlar, yerleşim yerleri, taş evler tahsis edilmiş, çiftlikler, zanaatçılar, çiftçiler, koyun ve sığır çobanları, *šarikuwa*- adamları, kapı bekçileri, tarlalar, bağ, bahçeler, üzüm bağları da bu ekonomik birimlerin hizmetine sunulmuştur.⁸⁰⁶ Ölmüş kral ve kraliçelerin ardından tanrılaştıkları düşüncesiyle devam edilen kurban sunumu uygulaması için düzenlenen listeler bugün tarihsel olayların rekonstrüksiyonunda kronolojik belge olarak kullanılmaktadır.⁸⁰⁷ Kurban listeleri, kimin uygun alıcı olduğunu ve onlara adanacak kurbanların ne olduğunu belirlemektedir. Ancak II. Muvatalli'nin ölümünün ardından sonraki yüzyıl'a dair bilgi içermemekte ve kapsadığı dönem ile ilgili atlamalar olduğu için Hitit kraliyetini tam olarak yansıtmamaktadırlar.⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2781-2786, 2779.

⁸⁰⁵ Ünal, *Hititlerde Ölülere Sunulan Kurbanlar*, s.166., Daniel Schwemer, “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (hızl.), **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire** içinde (432-449), 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.445.

⁸⁰⁶ Ünal, *Hititlerde Ölülere Sunulan Kurbanlar*, s.168-169.

⁸⁰⁷ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.95.

⁸⁰⁸ Bryce, s.200.

Öldükten sonra tanrılaşan kral ve kraliçelerin tanrılar gibi heykelleri yapılmıştır. Hitit ölü ritüellerinden Kraliçe Aşmunikal'ın, kurban listelerinden de III. Murşili, III. Hattuşili, IV. Tuthaliya, II. Şuppiluliuma'ya ait heykellerin varlığı bilinmektedir. Hattuşa'da Fırtına Tanrısı tapınağında I. Hattuşili, I./II. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma ve II. Murşili'nin onuruna dikilen heykeller ve Güneş Tanrıçası Arinna ve Savaş Tanrısı Zababa tapınaklarındaki I. Hattuşili heykelleri ve Yazılıkaya'da B Odası'nda II. Şuppiluliuma tarafından babası IV. Tuthaliya için dikilen heykel varlığı bilinen diğer heykellerdir.⁸⁰⁹ Heykeller değerli madenlerle ya da altınla kaplanmıştır. Bazı bölümleri lapis lazuliden yapılmıştır. Heykellerin ellerinde gerçek hayatta olduğu gibi krallık simgesi olan ucu kıvrık asa bulunmaktadır.⁸¹⁰

Hititlerin cenaze törenlerinde gerçekleştirdikleri uygulamalar ile Homeros'un İlyada eserinde anlatılan savaş kahramanları Patraklos ve Hektor'un cenaze törenleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Buna göre Hitit ve Homeros'un ölü gömme ritüellerinde cenazenin yakılması, ateşin içecekler ile söndürülmesi, kemiklerin yağ ya da don yağına batırılıp bununla kaplanması, kemiklerin keten bezi ve iyi bir giysi ile sarılması, taş bir odaya yerleştirilmesi (Patroklos'un cenaze töreninde bu uygulanmaz) ve şölen yapılması ortak uygulamalarken, Homerik savaşçıların yağla kaplanmış kemikleri altından bir kap içine yerleştirmeleri (Hitit ritüelinde bundan bahsedilmez)⁸¹¹, Hitit ritüelinde kemiklerin bir sandalye ya da tabure üzerine konması, Hititlerin "taş ev"i, Homeros savaşçıların mezar üzerine bir tepe yapması, Hitit törenine özgü büyü uygulamaları, Homeros'ta görülen atletik gösteriler ise farklı uygulamalardır.⁸¹²

Hititlerin atalar kültü uygulamalarına verdikleri önem Kral Muvatalli döneminde başkentin geçici olarak Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşınması sırasında ölülerinin de oraya götürülmesinde görülebilmektedir.⁸¹³ Ancak Hitit fal metinlerinin konuları arasında yer alan "Büyük kralın da katılmasıyla "atalar mezarı"

⁸⁰⁹ Bryce, s.200-201.

⁸¹⁰ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.95., Akyurt, s.163.

⁸¹¹ Fatma Sevinç, Hitit cenaze töreninde kemiklerin gümüşten bir kaba daldırıldığını belirtmektedir., Sevinç, *Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği*, s.2782.

⁸¹² Gurney, s.141-142.

⁸¹³ Ünal, *Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurbanlar*, s.169.

(NA₄ huḫḫaš) malzemelerinin yağmalanması, (V 9 Ay. 31 v.d.) bu öneme ters düşmektedir.⁸¹⁴ Söz konusu olay kral mezarlarının atalara saygısızlık yapabilecek kadar zengin olduğu yönünde yorumlanmıştır.⁸¹⁵

3.12 Hititler’de Öbür Dünya Anlayışı

Hititler’de yeraltı dünyasına dair düşünceler Eski Mezopotamya gelenekleri ile şekillenmiştir. Bu etkilenmede büyük payı bulunan Hurriler buldukları coğrafi konum gereği (Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye) Eski Mezopotamya kültürünün etkilerine yol açarak bu etkilerin Hititlere ulaşmasını sağlamıştır. Mezopotamya’da görülen yeraltının kasvetli, güneşsiz bir ülke olması bu ülkenin ortasında Ölüm Tanrıçası Ereškigal’in bulunduğu yedi sıra duvarla çevrili ve her duvarında korumaların olduğu bir sarayın varlığı ve bu ülkeye ulaşmak için geçilmesi gereken kapı anlayışında görülen yedi kapı Eski Hitit Telipinu mitinde de karşımıza çıkmaktadır.⁸¹⁶

“Kapıcı yedi kapıyı açtı. O yedi sürgüyü çekti. Karanlık toprağın altında bronzdan palhi kapları bulunur. Onların kapakları kurşundan(dir), tutamakları ise demirden(dir). Onların içlerine giren şey bir daha çıkamaz, o, onun içinde mahvolur. (Bundan dolayı), onlar Telipinu’nun kızgınlığını, öfkesini, günahını ve küskünlüğünü yakalasin ve onlar (buraya) geri gelmesin.”⁸¹⁷

Yukarıdaki ifadelerde geçen bütün kötülükleri içinde barındırdığına inanılan *palhi* kaplarının Eski Yunan mitolojisi’nde görülen Pandora’nın kutusu⁸¹⁸ mitine kaynaklık etmiş olabileceği düşünülmüştür.⁸¹⁹

⁸¹⁴ Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*, s.7.

⁸¹⁵ Akyurt, s.138.

⁸¹⁶ Bryce, s.197-198.

⁸¹⁷ Esmâ Reyhan, “Kaybolan Tanrı Telipinu”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı.6, (Mayıs 2008), s.67., Bryce, s.198.

⁸¹⁸ Pandora; İlk kadın. Prometheus ateşi çalıp insanlara vermiş, Zeus da o ana kadar rahat, mutlu yaşayan insanları cezalandırmak için Hephaistos’a güzel bir kadın yapmasını emretmişti; bu kadın Pandora’dır. Tanrılar onu her türlü alıcı güzelliklerle süsleyip bezeyerek (bütün tanrıların armağanı anlamına Pandora adı buradan geliyor) Prometheus’un kardeşi Epimetheus’a eş olarak yeryüzüne yolladılar. Tanrılar bütün acıları, kötülükleri bir fiçiyâ doldurmuşlar, fiçiyâ Pandora’ya vermişlerdi. İcini çok merak ettiği için Pandora, fiçinin kapağını açtı. Bütün felaketler, üzüntüler fiçidan çıkarak dünyaya yayıldılar; fiçida sadece ümit kaldı., Behçet Necatigil, *Mitologya Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011, s.118-119.

⁸¹⁹ Sevinç, *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, s.88, Dipnot 334.

Hititlerin yeraltı düşüncesi etkileyen Mezopotamya ve Mısır kültürlerinde, Mezopotamya’da ölümlerin ruhlarının yeraltı dünyasına gittiği bedenlerinin ise mezarda kaldığına inanılmaktadır. Üç kattan oluşan yerin en üstünde insanların yaşadığı yeryüzü, bunun altında Enki/Ea’nın hüküm sürdüğü yeraltı nehri vardır. En altta ise Yeraltı Tanrıçası’nın olduğu yeraltı bulunur. Yeraltına geçişler mezarlar, yeraltı su yolları aracılığıyla sağlanır. Bir giriş de batıdadır. Güneş Tanrısı her akşam yeraltına buradan girmektedir. Yeraltında yaşam kötü olarak düşünülmüştür. Burada ölümler toprak yer ve bulanık su içerler. Burası karanlık ve zulmün yeridir. Ölü ruhlarından korkulduğu için ve bunların dışarıya çıkmasına engel olmak amacıyla onlara gerekli kurbanlar sunulur. Bu sunumlar gerçekleştirilmezse ölü ruhları (Sümerce GIDIM) yeryüzüne çıkarak, insanlara zarar vermektedirler.⁸²⁰

Hititlerin öbür dünya anlayışını ortaya koyan veriler çok az sayıda olmakla birlikte genel bir fikir verebilmektedir. Yazılı belgeler dışında arkeolojik olarak ele geçen buluntular, mezar hediyeleri ölümden sonra bir hayatın var olduğuna dair düşüncenin kanıtları olarak görülebilmektedir. Ölen kişilerin ruhlarının yeraltına gittiğine inanmakla beraber bu sıradan insanlar için geçerli bir durumken krallar tanrı olarak gökyüzüne çıkmaktadır. Yeraltı (dankuiš taganzipaš) “karanlık yer” insanların yaşadığı yeryüzünün altındadır ve ölen kişilerin ruhları buraya gitmektedir. Ölü ruhların yeraltından çıkıp insanları rahatsız etmelerinden korkulmaktadır. Su kaynakları, göletler, çeşmeler yeraltı ile ilgilidir.⁸²¹ Yeraltı kirlili ve karanlıktır. Orada yaşayan tanrılar “*ikinci dereceden tanrılar*” ya da “*eski tanrılar*” olarak adlandırılmıştır.⁸²² Bu karanlık dünyaya yere açılan oyuklar ve çukurla vasıtasıyla giriş mümkündür. Tanrılar gibi insanlar da su kaynakları, mağaralar vb. yerlerden yukarıya çıkabilmektedir.⁸²³

Hititler’de yeryüzüne dair farklı yorumlar yapılmıştır. Eski Mezopotamya’da görülen dünyanın gökyüzü, yeryüzü, yeraltı olarak üç katmanlı olduğu düşüncesinin Hititler’de değiştiği gökyüzü ve yeryüzü şeklinde olduğu ve

⁸²⁰ Belkıs Dinçol, “Eski Doğu’da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm”, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**, Sayı.24, (Mayıs 2007), s.2-3.

⁸²¹ Belkıs Dinçol, *Eski Doğu’da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm*, s.3.

⁸²² Fatma Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.9, Sayı.1, (Haziran 2008), s.234.

⁸²³ Bryce, s.197.

yeraltının yeryüzünün bir parçası olarak düşünül­düğü belirtilmiştir.⁸²⁴ Hurri kökenli Kumarbi mitinde yer alan Ullikummi Şarkısı'nda yeryüzü ve gökyüzü bakırdan bir bıçakla ikiye ayrılmış olan bir bütündür.⁸²⁵ Hitit evreni yeraltı (okyanus, çimen=otlak, kara toprak), yer ve gökten oluşmaktadır. Metinlerde yeraltı dünyası çimen ya da okyanus olarak adlandırılır. Ancak bunların birbirinden farklı olmayıp yeraltı dünyası ile ilgili olarak aynı şeyin iki parçası olabileceği belirtilmiştir.⁸²⁶

Hititler ölümün kaçınılmaz olduğunu bilmektedirler. Öbür dünyaya karşı geliştirilen düşünceleri olumlu değildir. Prens Kantuzzili'nin duasındaki “*Yaşam ölümle, ölümse yaşamla yakından ilgilidir. İnsanoğlunun ömrü sonsuz değildir. (Aksine), onun günleri sayılıdır. Eğer insanoğlunun ömrü sonsuz olsaydı, bir süre için kötü bir hastalığa katlanabilirdi ve bu hastalık onun için bir intikam olmaktan çıkardı.*” şeklindeki ifadeler ölümün kaçınılmaz bir son olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.⁸²⁷ İnsanın bedeni (Hit. *tuekka-*, Nİ.TE) yok olmasına rağmen, ruhu (Hit. *iştanza(n)-*, ZI) varlığını sürdürmektedir.⁸²⁸ Kökeni ve dili bilinmeyen Hititçe'ye uyarlanan efsanevi bir metinde ölümler dünyası şu şekilde tasvir edilmiştir; “...*Orada (ölüler diyarında) hiçbir insan diğerini tanımaz. Aynı anneden olan kızkardeşler bile (birbirlerini) tanımazlar. Anne kendi öz evladını tanımaz. Çocuk kendi annesini tanımaz. ... İnsanlar temiz bir masada yemek yemekten yoksundurlar. ...Temiz yemekler de yiyemezler, kötü şeyler içmeye mahkûmdurlar. Balçık çamuru yerler, pislik içerler.*”⁸²⁹

Kral ve kraliçelerin dualarında tanrılardan uzun ömür dilemeleri bu düşünceleri desteklemektedir. Hatti kökenli Yeraltı Tanrıçaları İştüşaya ve Papaya Karadeniz kıyılarında oturarak bir ölümlünün ömrünün ipini eğirmektedirler. Kralların ömürleri de onların elindedir. Ölüm onlara yapılacak başvurularla ertelenebilirdi. Yeni bir sarayın inşasına ait olan bir ritüelde rahip saray sahibi olan kralın hastalıklardan uzak olması için yaptığı duada, (KUB XIXXI ve kopyaları, (CTH 414) ii 6-9) “*(biri) iği*

⁸²⁴ Sevinç, *Hititlerde Yeraltı Dünyası*, s.236.

⁸²⁵ Sevinç, *Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, s.86.

⁸²⁶ Ardzinba, s.114.

⁸²⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.76.

⁸²⁸ Piotr Taracha, **Religions of Second Millennium Anatolia**, Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, pp.158., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.104.

⁸²⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.181.

tutar, (ikisi) geniş aynalar tutar (muhtemelen su birikintilerinin yansıması). Ve kralın yıllarını örerler. Ve yılların sınırı ve hesabı yoktur!” ifadeleri görülmektedir.⁸³⁰

Su kaynakları, çukurlar, oyukla ve mağaralara aracılığıyla yeraltı ile iletişim sağlanabilmektedir. İnsanın gökyüzü ve yeraltı arasında dünya üzerinde oturduğunu düşünen Hititlere göre insan ayağının basmadığı tanrıların ikametgâhı olan gökyüzü temizdi. İnsanoğlu yaşadığı toprağı kirletiyordu. Bunun sonucunda da çeşitli afetler, salgınlar yaşanmaktaydı. Yeryüzünü yeraltına bağlayan yerlerden (mağara, in, su kaynakları, yer çatlakları, düdenler vb.) kötü ruhlar çıkıp insanlara felaketler verebilirlerdi. Buna engel olmak için bu ruhlara kan kurbanları yapılması gerekiyordu. Çatlaklara akıtılan kanlar yeraltına ulaştırılarak çıkmış olan ruhlar kovalanıyordu.⁸³¹ Yeraltı ile ilişkili olarak çukurlara verilen önem Hititçe *api-* olarak adlandırılan çukurun tanrı determinatifi ile anılmasında görülmektedir. Çukur yeraltına açılması dolayısıyla bir tanrı olarak görülmüş ve ona doğüstü güçler atfedilmiştir.⁸³²

3.13 Diğer Varlıklar

İnsanoğlu geçmişten beri tanrı dışında görülmeyen, olağanüstü özelliklere sahip iyi ya da kötü başka varlıkların olduğuna da inanmıştır. Bu varlıklar bazen tanrılaştırılmış ya da ikinci dereceden tanrısal varlıklar olarak görülerek bir takım insani özelliklere sahip olmuştur.⁸³³ Tanrılar tarafından daha aşağı düzeydeki görevleri yapmak için yaratılmış olan insandan güçlü, doğüstü güçlere sahip bu demonik varlıklar genellikle evlerde, yollarda ıssız ve terk edilmiş yerlerde bulunmaktadır. Bu varlıklar yapılması gereken ritüelleri yerine getirmeyenleri, günahkârları yakalamalarının dışında ritüelleri yerine getirenlere de yardım edebilmektedir. Ayrıca ölen bir kişinin ardından kişi için gereken ritüellerin yerine getirilmediği durumlarda ölen kişinin ruhu insanlara zarar verebilmektedir.⁸³⁴ Mezopotamya’da görülen bu inancın varlığına Hititler’de de rastlanılmaktadır. Ölen kişinin ardından beden uygun olarak gömülmesi, yapılan ayinler ve kurban sunumları ile ruh sakinleşmektedir.

⁸³⁰ Bryce, s.199.

⁸³¹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, s.78.

⁸³² Sevinç, *Hititlerde Yeraltı Dünyası*, s.241.

⁸³³ M. Süreyya Şahin, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.5.

⁸³⁴ Demirci, s.35.

Mezopotamya’da görülen GIDIM gibi insanların arasında dolaşan ve onlara zarar veren kötü niyetli varlıklar bulunmaktadır.⁸³⁵

Hititlerin yeryüzünde cinlerin, perilerin varlığına inandıkları “*Demon uzun yolu kısa yapar ve kısa yolu uzun. Onlar yüksek dağları alçak yapar ve alçak dağları yüksek. Onlar kurdu elleriyle ve aslanı dizleri arasında yakalayabilirler. Nehirleri ve cereyanları durdururlar. Onlar yılanı boğarlar ve kralın sarayına getirirler!*” şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır.⁸³⁶ Şeytanlar ve kötü ruhlar koruyucu tanrıların sakınmadığı durumlarda ortaya çıkmaktadırlar.⁸³⁷

Yeraltı tanrılarının yatıştırılması ve onların iyi niyetinin sağlanması ile ilgili olarak yapılan ritüeller genellikle yeraltıyla bağlantılı olabilecek su kaynaklarında yapılmıştır. Bu ritüellerde ritüeli yöneten kişi hançer ile bir çukur açar. Kurban edilen koyunun kanı şarap, bira ve başka sıvı sunular ile karıştırılır. Ölüler Kraliçesi Lelvani çağrılır. Yeraltı dünyasının kapılarını açması istenir ve tanrıların sunuları kabul etmeleri beklenirdi. Yapılan bir başka ritüelde kötü ruhları kovma ritüelleridir.⁸³⁸

3.14 Hitit Mitolojisi

Bu bölümde Hitit mitolojisinin konu edindiği hikayeler, tanrıların ve kişilerin yanında mit-ritüel ilişkisi çerçevesinde mitlerin Hitit dinine ne ölçüde kaynaklık ettikleri ve kullanım alanları incelenecektir. Özgün bir yaratımın görülmediği Hitit mitolojisi, Mezopotamya, Hurri, Hatti kültürlerinden etkilenerek şekillenmiştir. Bu durum Hititlerin Anadolu’ya gelmeden önce göçebe bir yaşama ait olup günlük yaşamın dışındaki konularla ilgilenmedikleri ve Anadolu’ya gelişlerinin ardından burada yerleşik toplulukların farklı görevlere sahip tanrılarıyla karşılaşılması sonucunda etkileşimin ortaya çıkması şeklinde yorumlanmıştır.⁸³⁹

Bu bölümde ele alacağımız metinler Hatti, Hurri ve Mezopotamya kökenli eserlerdir. Buna göre İlluyanka Efsanesi, Kaybolan Tanrı Miti, Gökten Düşen

⁸³⁵ Bryce, s.202.

⁸³⁶ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.223.

⁸³⁷ Gurney, s.134.

⁸³⁸ Bryce, s.202.

⁸³⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.100-101.

Ay Miti, Kamruşepa Miti, Hatti kökenli; Kumarbi Efsanesi, Hedammu Mitosu, Ullikummi Şarkısı, Avcı Kessi'nin Masalı, Appu Masalı, Hurri kökenli; Gılgamış Destanı ise Mezopotamya kökenli eserlerdir.

Bu metinlerde Alalu, Anu, Aranzah (Dicle Nehri), Aştapi, Ea, Ereşgikal, Güneş Tanrısı, Hannahanna, Hepat, Hapantaliia, Hedammu, İlluyanka, İmpaluri, İnara, Kamruşepa, Kaşku, Kubaba, Kumarbi, Lamma, Mukişanu, Ninatta ve Kulitta, Şauşka, Takitiş, Taşmişu, Telipinu, Teşup, Ullikummi, Upelluri gibi tanrı ve tanrıçaların isimleri geçmektedir. Hitit arşivlerinde yer alan yabancı mit, efsane ve masalların varlığı eski ve yeni Hitit krallıkları arasındaki dönemde var olan Hurri etkisi ile açıklanırken yine Hurriler aracılığıyla Mezopotamya etkisi de kendini göstermiştir.⁸⁴⁰

Boğazköy arşivlerinde bulunan mitolojik metinler Anadolu kökenli ve Hititçe'ye çevirisi yapılmış olan metinlerdir. Hititlere Hurriler aracılığıyla ulaştığı düşünülen Mezopotamya kökenli Gılgamış Destanı'na ait Hititçe çeviri, Akadça ve Hurrice parçalar da ortaya çıkarılmıştır. Tufan öyküsü olan Atrahasis'in Akadça ve Hititçe'ye çevirileri, Kuzey Suriye çevresine ait olduğu düşünülen Hititçe Aşertu Miti, Baal Tanrısı'na ilişkin metinlerden parçalar, Hurri kökenli Hititçe ve Hurrice çift dilli Kumarbi ve Kurtuluş Şarkısı olarak adlandırılan metinler ve Hatti kökenli metinler ele geçen diğer metinlerdir.⁸⁴¹

Hititler diğer kültürlerden aldıkları bu mitolojik metinlerin tam çevirisini yapmamışlardır. Örneğin metinlerde Mezopotamya'nın yerel özelliklerini yansıtan bölümleri ya kısaltmışlar ya da tamamen çıkarmışlardır. Kuzey Suriye-Kenan kökenli mitolojik metinlerdeki tanrı adlarını kendi dillerine uydurmuşlardır. Bu bağlamda Elkunirsa, Aşertu, Fırtına Tanrısı ve İştâr ile ilgili mitin Kuzey Suriye-Kenan tanrıları olan El, Aşera, Baal (ya da Hadad) ve Aştarte (Anat)'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴² Gılgamış Destanı'nın Hititçe metninde Uruk kentiyle ilgili

⁸⁴⁰ Gurney, s.149.

⁸⁴¹ De Martino, *Hititler*, s.104.

⁸⁴² Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.103.

Mezopotamya'ya özgü unsurlar Anadolu için kısaltılırken Hurri topraklarında geçen Huvava ile dövüş bölümü genişletilmiştir.⁸⁴³

Bu belgelerde metinlerin yazıldığı tabletlerin kolophonlarında metinlerin türlerine göre çeşitli terimler görülmektedir. Buna göre bir tanrıçanın kaybolması ile ilgili olan ve bir nedenden dolayı Hatti'den uzaklaşmış olan tanrıçaların ülkeyi korumak için dönmeleri amacıyla yapılan ayin törenleri sırasında canlandırılan metinler Hititçe *mugavar/mugeššar*, “yakarma”, İlluyanka Miti, *uddar*, “sözcük”, Gılgamış Destanı, Kumarbi Miti, Kurtuluş Şarkısı, SİR “şarkılar” olarak tanımlanmışlardır.⁸⁴⁴

Mit ve ritüeller birbirleri ile bağlantılıdır. Ritüel metinlerinin içinde mitlerden parçalara rastlanılmaktadır. Kaybolan Tanrı Miti'nde bu durum görülebilmektedir. Yeni bir sarayın inşası sırasında gerçekleştirilen bir ritüelde “*Kral yeni eve girince, Taht (Tanrıçası) kartalı çağırır: ‘Gel! Seni denize yollayacağım. Oraya gittiğinde, yeşil ormana bak, orada kim oturuyor?’ Kartal yanıt verir: ‘Baktım! Yeraltı Tanrıçaları olan İştüşaya ve Papaya orada oturmuş, öne eğilmişler.’ Taht Tanrıçası sorar: ‘Ne yapıyorlar?’ Kartal yanıt verir: ‘(Birisi) bir iş tutuyor, onların (ikisinin de) aynaları dolu. Ve onlar kralın yıllarını eğiriyorlar. O yılların sonu yok, saymak (olası değil)!’*” şeklinde geçen ifadelerden metnin mitolojik bir temele dayandığı, sarayın sahibine uzun ömür sağlamak amacıyla ritüele konulduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴⁵ Ritüeller aracılığıyla yaygınlaşan mitlerin ritüel esnasında okunması ritüelin amacının belirlenmesini sağlarken ilahi güçlere de konuyla ilgili bir hatırlatma yapılmaktadır.⁸⁴⁶

Hurriler aracılığıyla Babil'den ve Kizzuwatna (Çukurova) yolu ile Kuzey Suriye'den geçen metinler, Anadolu kökenli olanlar gibi ayinlerin içinde yer almayıp bağımsız birer şarkı sayılmışlardır. Burada şarkı sözcüğü destan anlamında kullanılmaktadır. Luvice sözcüklerin görüldüğü bu metinler Anadolu kökenli olanlara göre daha yenidirler ve M.Ö. 13. yüzyıl'a tarihlendirilmişlerdir.⁸⁴⁷

⁸⁴³ Macqueen, s.164.

⁸⁴⁴ De Martino, *Hititler*, s.104-105.

⁸⁴⁵ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.101.

⁸⁴⁶ Demirci, s.54.

⁸⁴⁷ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.103.

Kısaca özelliklerinden bahsettiğimiz Hitit mitolojisinde yer alan hikâyeler ile Hititler doğada meydana gelen kuraklık, yağmur, açlık, kıtlık, bereket, bolluk ve daha pek çok olayın nasıl olduğuna dair sorulara açıklık getirmeye çalışmışlardır. Ortaya çıkan her türlü olumlu ya da olumsuz durumdan yalnızca insanlar değil tanrılar da etkilenmektedir. Metinler tanrıların teveccühünü kazanmak amacıyla rahipler tarafından uygun olaylarda kullanılmıştır. Bu bölümde dini ayinlere de kaynaklık etmeleri çerçevesinde mitlerin, masalların, şarkıların içerikleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

3.14.1 İlluyanka Miti

Mit “*Bu, Purilli Şenliği metnidir. (...) “Ülke müreffeh olsun ve gelişsin, ve ülke korunsun,” dedikleri zaman ve ülke müreffeh olup geliştiğinde Purulli Şenliği yaptılar.*” şeklinde başlamaktadır. Mitin iki versiyonu Kella adında bir rahibin söylediklerini kaydeden bir kâtip tarafından yazılmıştır.⁸⁴⁸

Fırtına Tanrısı ile bir ejderhanın savaşının anlatıldığı mit, Hatti kökenli ilkbaharda kutlanan Purilli Bayramı’nın içinde yer almaktadır. Mitte kış mevsimini temsil eden ejderin tanrı tarafından öldürülmesi ile kış sona ermekte ve bereketli günler başlamaktadır.⁸⁴⁹ Her yıl tekrarlanan bu doğal süreç ile Fırtına Tanrısı’nın kötü güçlerin temsilcisi olan İlluyanka’yı yenmesi ve yaşamın yenilenmesi arasında kurulan ilişki yapılan ritüel aracılığıyla güçlendirilmektedir. Verilen bu mücadele eğer kaybedilirse yağmurlar kesilmekte ve ürünler kurumaktadır. Bu nedenle insanlar ve tanrılar devamlı çaba göstermek zorundadırlar.⁸⁵⁰

Mitin iki nüsha olarak ele geçen metninde her iki versiyonda da ejderha öldürülmektedir. Ancak iki nüsha arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mitte İlluyanka’ya yenilen Fırtına Tanrısı’nın yardım çağrılarına karşılık veren Koruyucu Tanrıça Inar, bir hile düşünür. Buna göre kendisine yardım etmesi için ölümlü olan Hupasiya’yı seçerek bir ziyafet verir. Hupasiya Inar’dan yardım karşılığında kendisi ile birlikte olmasını ister. Inar bunu kabul eder ve Hupasiya’yı sonsuza dek elinde tutmak

⁸⁴⁸ Bryce, s.233.

⁸⁴⁹ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.101.

⁸⁵⁰ Bryce, s.234.

istemektedir. Inar, yemek için en güzel giysilerini giyer, yılan kavuğundan çıkıp yemeğe gelmesini söyler. Yılan yemeğe gelir. Yiyip içerler. Yılan sarhoşluktan kovuğuna dönemeyecek hale gelir. Hupasiya gelip yılanı bir ip ile bağlar. Ardından Fırtına Tanrısı gelerek yılanı öldürür. Inar, Tarukka'da bir kaya üzerine ev yaparak oturması için Hupasiya'ya verir. Ayrılırken de Hupasiya'ya pencereden dışarı bakmamasını eğer bakarsa çocuklarını ve karısını göreceğini söyler. Aradan yirmi gün geçer. Hupasiya pencereyi açar ve karısı ile çocuklarını görür. Inar geri döndüğünde Hupasiya karısına ve çocuklarına dönmek için ondan izin ister. Bunun üzerine tanrıça emirlerine uymadığı için onu öldürür. Tabletten bundan sonraki kısım okunamamıştır. Mitin ikinci versiyonunda yılan, Fırtına Tanrısı'nı yenerek onun kalbini ve gözlerini alır. Fırtına Tanrısı onları geri alabilmek için bir hile yapar. Fakir bir kimsenin kızıyla evlenir, ondan bir oğlan çocuğu edinir. Çocuk büyüdüğünde onu yılanın kızıyla evlendirir. Düşmanı ile akrabalık ilişkisi kurar. Oğluna karısının evine gittiğinde onlardan kalbini ve gözlerini istemesini söyler. Bu şekilde kaybettiklerine kavuşan Fırtına Tanrısı gücünü yeniden kazanır. İntikam için hazırdır ve deniz kenarında gerçekleşen dövüşte Fırtına Tanrısı yılanı yenerek onu öldürür. Yılanın evinde yaşayan Fırtına Tanrısı'nın oğlu babasına bağırması üzerine Fırtına Tanrısı oğlunu da öldürür.⁸⁵¹

Bundan sonra kesintinin olduğu tablette bir yarıştan bahsedilmektedir. Babilonya Yeni Yıl Şenliği ritüeli ile aralarında bir ilişki kurulmuştur. Burada Marduk'un oğlu Nabu, Tanrı Zu'yu bir koşu yarışında yenmektedir. Mitin Babilonya Yaradılış Destanı'nda kutlanan, ejder Tiamat'ın öldürülüşü miti ile bağlantılı olabileceği belirtilmiştir.⁸⁵²

Hikâyelerin ülkenin kuzeyindeki Nerik'te ve yine aynı bölgede olan ve ilk versiyonda gördüğümüz Tarukka'da dikte ettirildiği ve bunların yöresel folklorik mitler olabileceği ifade edilmiştir.⁸⁵³ Mitte yer alan yüreğini ve gözlerini alma motifi Mısır mitolojisinde Horus ve Set arasında Horus'un gözlerinden birini kaybetmesine yol açan kavga ile benzerlik göstermektedir.⁸⁵⁴ Ayrıca Malatya'da bulunan bir kabartmada

⁸⁵¹ Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu 2*, s.172., Gurney, s.152-153.

⁸⁵² Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hıristiyan Mitosları**, Alâeddin Şenel (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s.116-118.

⁸⁵³ Gurney, s.153.

⁸⁵⁴ Hooke, s.117.

mitteki sahnelere benzer bir tasvir bulunmaktadır. Burada tanrı kendisinden daha küçük birinin eşliğinde yerde sürünerek gelen bir yılanı karşı elindeki mızrağı yukarı kaldırmış ilerlemekteyken yılan da vücudundan ateşler çıkar vaziyette tasvir edilmişlerdir.⁸⁵⁵

3.14.2 Kaybolan Tanrı Miti

Kaybolan Tanrı Miti, Anadolu kökenli bir mittir. Kaybolan tanrıyı geri getirmek için yapılan ayinlerde anlatılan mitte bir olaya ya da bir kişiye öfkelenen tanrının kaybolması sonucunda bolluk ve bereketin de onunla gitmesi konu edilmiştir. Hikâyenin benzerinde başka tanrıların yanında aynı tanrıya bağlı çeşitli versiyonlar da bulunmaktadır. Telipinu Miti'nde Fırtına Tanrısı'nın oğlu Hatti kökenli Telipinu kaybolan tanrı niteliğindedir. Bu roldeki diğer tanrılar, Büyük Fırtına Tanrısı, Kulivişna kentinin Fırtına Tanrısı, Ana Tanrıça, Anzili ve Zukki adındaki tanrıçalardır. Bazen tanrının öfkelenmesine sebep olan kişilerin adlarının da (Hitit kraliçelerinden Harapşili, Aşmunikal ya da Pirwa adlı bir yazman) verildiği görülmektedir.⁸⁵⁶

Mit mevsimlerle ilgili olarak Purilliya Bayramı'nda okunmakta ve Fırtına Tanrısı ile Güneş Tanrıçası'nın oğlu Bitki Tanrısı Telipinu, Sümer Tanrısı Dumuzi gibi her sene sonbaharda ölüp ilkbaharda yeniden canlanmaktadır.⁸⁵⁷ Bu görüşün aksine töreni anlatan metinlerin birinin başında geçen “*Kulivişna Kentinin Fırtına Tanrısını 'evin beyi' (=tapınağın baş rahibi?) ister sonbaharda, ister hasat zamanında, ister kışın, ne zaman olanak bulursa, kutsadığı zaman...*” ifadelerinden yola çıkılarak Kaybolan Tanrı'nın Mezopotamya'da görülen kışın ölen ve ilkbaharda bereketi getiren tanrı ile eş olmadığı ifade edilmiştir.⁸⁵⁸ Bir başka görüş mitin farklı bir yapısı olduğu yönündedir. Buna göre Kaybolan Tanrı Miti, bereket tanrısının kaybolmasının ardından yaşamın sona ermesi ile ilgili hikâyelerle benzerdir ancak Mezopotamya'daki Çoban Tanrı Dumuzi'nin yeraltına kaçırılması, Yunan geleneğindeki Persephone'nin kaçırılmasıyla Yeryüzü Tanrıçası Demeter'in öfkelenmesi mevsimlerin döngüsü ile açıklanabilmektedir. Söz konusu mitte kaprisli

⁸⁵⁵ Gurney, s.154., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.173.

⁸⁵⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.100.

⁸⁵⁷ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.181-182.

⁸⁵⁸ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.100.

davranışlarda bulunan tanrı nedeni bilinmeyen bir kızgınlık ile ülkeyi terk etmektedir. Mitin olasılıkla Purilli Bayramı'nda ya da kuraklık dönemlerinde canlandırılmış olabileceği düşünülmüştür.⁸⁵⁹ Ayrıca söz konusu metinler mevsimlik festivallerle ilişkilendirilmeyip dua olarak adlandırılmaktadır. Uzaklaşan bir tanrının ayin ve dualar aracılığıyla geri gelmesine ikna edilmeye çalışılan süreçte mitte yer almaktadır. Telipinu mitinde Tanrıça Kamruşepa tarafından yönetilen bir ayin görülmektedir.⁸⁶⁰ Mit yok olan tanrının geri dönmesini sağlamak için yapılan ayinin varlığına dayanılarak ritüel mitosları içine dâhil edilmiştir.⁸⁶¹

Kaybolan Tanrı Miti, Adonis, Attis, Osiris, Tammuz, gibi metinlerle benzerlikler gösterirken, Ugarit mitolojisinde Baal'in ortalıktan yok olması ile aynı temayı işlemektedir.⁸⁶²

Hikâyenin versiyonlarından Telipinu ile ilgili olan hikâyenin başını anlatan kısım eksiktir. Tanrı bilinmeyen bir sebeple öfkelenir. “*Sağ ayakkabısını sol ayağına sol ayakkabısını da sağ ayağına giyerek*” oradan ayrılır. Onun kayboluşu ile ocaktaki odunlar söner, tanrılar tapınakta bunalır, hayvanlar ağullarında sıkılır, nefes alamazlar. Bu kayboluş ile tarla mahsulleri de kaybolur. Arpa, buğday yetişmez, insanlar, hayvanlar üremez, ağaçlar, otlaklar, pınarlar kurur ve açlık baş göstermeye başlar. Büyük Güneş Tanrısı bir ziyafet düzenler ve bin tanrıyı davet eder. Tanrılar yerler ama doymazlar, içerler ama susuzluklarını gideremezler. Fırtına Tanrısı oğlu Telipinu'yu hatırlayarak, gidişi ile ülkedeki bütün güzel şeyleri de götürdüğünü söyler. Ardından küçük ve büyük tanrılar Telipinu'yu aramaya koyulurlar. Güneş Tanrısı hızlı kartalı gönderir ancak kartal onu bulamaz. Bir diğer versiyon Fırtına Tanrısı Miti'nde benzer bir yapı görülür ancak Telipinu'nun yerini burada Fırtına Tanrısı, Telipinu Miti'ndeki Fırtına Tanrısı'nın yerini de Fırtına Tanrısı'nın babası almaktadır. Buradan itibaren versiyonlar farklılık göstermektedir. Yeniden Telipinu mitinden devam edildiğinde Fırtına Tanrısı, Tanrıça Hannahannaş'a açlıktan ölmek üzere olduklarını ve bu durum karşısında ne yapacaklarını sormaktadır. Tanrıça, Fırtına Tanrısı'na bizzat

⁸⁵⁹ Bryce, s.232-233.

⁸⁶⁰ Gurney, s.158.

⁸⁶¹ Hooke, s.118.

⁸⁶² Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu 2*, s.173., Gurney, s.158., Hooke, s.118.

kendisinin Telipinu'yu aramasını söyler. Fırtına Tanrısı kendi kasabasının şehir kapısına varır, kapıyı çalar ama açan olmaz. Kapıyı zorlar, sürgüsünü kırar. Bunun üzerine vazgeçen Fırtına Tanrısı dinlenmek için oturur. Tanrıça bu kez kaybolan tanrıyı bulmak için bir arı göndermeyi teklif eder. Fırtına Tanrısı buna itiraz eder ancak tanrıça onu dinlemeyerek arıya Telipinu'yu bulduğunda onu uyandırmak için ellerinden ve ayaklarından sokmasını her tarafını mumla kaplayıp eve geri getirmesini söyler. Arı, Telipinu'yu bulur. Metinlerden birine göre Telipinu, Lihzina Kasabası yakınlarında bir otlakta uyurken bulunur. Arının sokması ile uyanan Telipinu yeniden öfkelenir. Arı ile beraber dönerken insan neslini, koyunları ve öküzleri yok etmeye başlar. Burada tablet zarar gördüğü için metin tam anlaşılammaktadır. Ancak bir kartalın sırtında eve döndüğü öğrenilmektedir. Kamruşepa, Telipinu'nun geldiğini görür. Onun öfkesini dindirmek için bir dizi büyü yapar. Metin Telipinu'nun eve dönüşü ile sona ermektedir. Telipinu kral ve kraliçe ile ilgilenir, onlara uzun ömür ve güç verir. Ayrıca yaz kış yeşil kalan bir ağaçtan ve ağacın dalında içinde koyun yağı, mısır, öküz, koyun, döl, günlerin uzunluğu, kuzuların melemeleri, bolluk ve bereketin bulunduğu bir koyun derisinden bahsedilmektedir. S. H. Hooke, bu bağlamda tanrının önüne dikilen bu direğin benzerinin yapraklarla süslenmiş ağaç biçiminin yanında, her iki yanda ritüel eyleminde bulunan kimseleri gösteren Asur ve Babil mühürlerinde görülebileceğini, Osiris ritüellerinde *ded^a* ağacı yetiştirilmesinden bahseden metnin de hatırlanabileceğini belirtmiştir.⁸⁶³

Fırtına Tanrısı Miti'nde Fırtına Tanrısı'nın babası ve dedesi arasında geçen bir konuşmada büyükbaba oğlunu günah işlemekle suçlayıp onu ölümle tehdit etmektedir. Fırtına Tanrısı'nın babası Tanrıça Gulşaş ile Hannahannaş'tan yardım beklemektedir. Hikâyenin bundan sonraki kısmı eksiktir. Fırtına Tanrısı'nın nasıl geri getirildiği belli değildir. Arı hikâyesi yoktur. Yaz kış yeşil kalan ağaç ile ilgili bölüm bulunmaktadır.⁸⁶⁴

Telipinu mitinde geçen “yaz kış yeşil kalan ağaç”, *eya* ağacı (^{GIŠ}*EYA*) Boğazköy çivi yazılı metinlerinde çok sık geçmektedir. Yaz kış yeşil kalan bu

⁸⁶³ Hooke, s.120., Gurney, s.154-157.

⁸⁶⁴ Gurney, s.157.

ağacın çam ağacı olabileceği ifade edilmiştir.⁸⁶⁵ Ayrıca arkeolojik buluntular içinde de tasvirlerine rastlanılmaktadır. N. Schimmel koleksiyonunda yer alan geyik ritonundaki frizde hayat ağacı olarak adlandırılan *eya-* ağacı görülmektedir. Ağacın yanı başında Telipinu Miti'nde de görülen içinde iyi şeylerin olduğu deriden torba asılıdır. Bu ağaç ayrıca inşaat ve mobilya malzemesi olarak kullanılmakta, daima uzun ömürlü ve yeşil olduğu belirtilmekte, kurbanla ilgili, hastalıktan koruyucu olarak, vergi muafiyet sembolü olarak geçmektedir.⁸⁶⁶

Kayıp tanrının bulunması ile ilgili olarak neden arının seçildiğine dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Balın temizleyici bir yapısının ve kötü ruhları uzaklaştırıcı bir özelliğinin olması, arı sokmasının uzuvları iyileştirmesi ve romatizmaya iyi gelmesi bu yorumlardan bazılarıdır. Ayrıca Eski Anadolu Tanrıçası Kybele'nin rahibeleri, Lactantius'da *melissai* yani “arı” olarak adlandırılmıştır. Antik Efes kentinin bereket ve Ana Tanrıçası Artemis'in de arı ile ilişkisi bulunmaktadır.⁸⁶⁷ Bu konu ile ilgili bir başka görüş de arıların havaların ısınması ile yuvalarını ilk terk eden hayvanlar olması ile ilgilidir.⁸⁶⁸

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kaybolan Tanrı Miti, Telipinu dışında farklı tanrılara da mal edilmiştir. Bunlardan biri de Güneş Tanrısı'dır. Güneş Tanrısı'nın gitmesi ile doğada ışık ve sıcaklık kaybolur. Ortalığı kaplayan buz ve don sonucu toprakta hiçbir şey yetişmez. “**Yozgat Tableti**” olarak adlandırılan metinde geçen olaylar soğuk kış şartlarına bağlanmaktadır. Bu mitin ve ayinin insanların ve hayvanların hayatlarını tehdit eden soğuk kış şartlarında yapılmış olabileceği düşünülmüştür. İlk satırları kırık olan tablettten konuşan bir kişinin varlığı ve Güneş Tanrısı'nın kızına bir şey yapmış olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁹

Bir başka kaybolan tanrı miti Koruyucu Tanrı Inar'a aittir. Burada tanrı diğer tanrılar gibi aniden gitmez. Gideceğini önceden belli etmektedir. Gideceği

⁸⁶⁵ Hayri Ertem, **Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası**, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1974, s.110-116.

⁸⁶⁶ Sedat Erkut, “Hititçe ^{GIS}EYA- ve Onun Türkçe Karşılığı Hakkında”, **XIV. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler**, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005, s.37-40.

⁸⁶⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s. 173., Gurney, s.159.

⁸⁶⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.173.

⁸⁶⁹ Ali Osman Elmalı, “Hititler'de Mitoloji”, (**Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), s. 47, 52-53.

anlaşılınca Hannahanna arabuluculuk yapar ve eğer gitmezse ona bir arazi ve bir de erkek vereceğini söyler. Buna rağmen Inar gidecektir ve gitmeden önce de bir büyü yapar. Tüm canlıları bir dağarcık içine saklar. Avcılar hiçbir yaban hayvanı bulamaz. Babası Fırtına Tanrısı onu bulması için arıyı gönderir. Arı tılsımlı dağarcığı bulup getirir. Bu arada Tanrıça Hannahanna üç adet havuz yapar. Bunlardan birinin içine bir “*ippiya*- ağacı” diğereine “*huppara*- ağacı” diker, üçüncüsüne ateş yakar. Arı bulup getirdiği dağarcığı “*huppara*- ağacı”nın dikili olduğu havuza koyar. Bereketi simgeleyen Miyadanzipa gelerek “*ippiya*- ağacı”nın altına oturur. Metin kırıktır ancak Miyadanzipa dağarcığın ağzını açmayı başarır. Ayrıca mitte yer alan hayvanları bir yerde saklama motifinin Nuh Tufanı’nı ve Nuh’un tüm hayvanlardan birer örneğin damızlık olarak gemiye alınmasını anımsattığı ifade edilmiştir.⁸⁷⁰

3.14.3 Telipinu ve Deniz Miti

Bu mitte Deniz, Fırtına Tanrısı’nı kaçırmaktadır. Bu mitin yukarıda bahsettiğimiz Güneş Tanrısı’nın kayboluşu ile ilgili olan ve sadece Deniz’in Güneş Tanrısı’nı yerini bildiği mitle bağlantılı olabileceği ifade edilmiştir.⁸⁷¹

3.14.4 Gökten Düşen Ay Miti

Gökten Düşen Ay Miti, Hatti kökenli bir mittir. Bu mitte de Telipinu ve Yozgat tabletlerinde olduğu gibi bir ritüel kısmı bulunmaktadır. Telipinu mitinde tanrının yokluğu beraberinde verimsizliği getirirken, Yozgat tabletlerinde Güneş Tanrısı’nın yokluğu sert kışlara yol açmıştır. Bu mitte de Ay’ın gökten düşüşü, Fırtına Tanrısı’nın korkunç bir gürültü, şimşek ve yağmur göndermesine sebep olur. Mitin yer aldığı metinler üç bölüm halindedir. Giriş kısmında ritüeldeki olaydan, kullanılacak malzemelerden, gök gürültüsünden bahsedilmektedir. Efsaneyi anlatan bir talimatla kapanmaktadır. Mit, Hattice ve Hititçe olarak iki dille devam etmektedir. Ritüel fırtınanın yer aldığı her olaydan sonra uygulanacak talimatları içeren bölümlerde

⁸⁷⁰ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.176.

⁸⁷¹ Elmalı, s.56.

verilmektedir. Ayrıca ritüelde kullanılan malzemeler arasında kalın ekmek ve süt bulunmaktadır.⁸⁷²

3.14.5 Kumarbi Miti

Kumarbi Miti, Hurriler'e aittir. Birkaç kompozisyon halinde işlenmiştir ve tümü bir destanlar sırası oluşturmaktadır. İçinde Tanrı LAMMA'nın Şarkısı, Gümüş'ün Şarkısı, Hedammu'nun Şarkısı ve Ullikummi'nin Şarkısı yer almaktadır.⁸⁷³ Birinci destanın adı bilinmemekle beraber "Gökyüzü Krallığı" olarak adlandırılmıştır.⁸⁷⁴

Bu mitlerde Kumarbi tanrılarının babasıdır. Sümer-Babil tanrılarında Enlil ile eşdeğerdir. Bu tanrının görüldüğü iki ana metin bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Kumarbi Miti'nde tanrılarının arasında tanrılarının tanrısı olma mücadelesi vardır. Diğerleri üç tablet üzerine yazılmış olan Ullikummi Şarkısı adlı destandır.⁸⁷⁵ Ugarit ve Akad mitlerinde karşılaşılan yaşlı ve genç tanrılar arasındaki mücadele bu hikâyede de görülmektedir.⁸⁷⁶

Tanrı Alalu gökte dokuz sene hüküm sürmüştür. Dokuzuncu sene Anu, Alalu'ya savaş ilan eder ve onu yener. Alalu gökten kaçarak yeraltına iner. Anu tahta oturmuş ve Kumarbi onun sadık kolu olmuştur. Anu da dokuz sene hüküm sürdükten sonra bu kez Kumarbi, Anu'ya savaş ilan etmiştir. Anu kaçarken Kumarbi onu ayağından yakalayıp aşağıya çeker ve Anu'nun cinsel organını ısırır. Bunun üzerine Anu, Kumarbi'ye dönerek onu üç güçlü tanrıya Fırtına Tanrısı'na, Aranzah Irmağı'na (Dicle) ve büyük Tanrı Taşmısu'ya (Fırtına Tanrısı'nın küçüğü) hamile bıraktığını söyler. Anu kaçır, Kumarbi ağzında ne varsa tükürür. Onun yerine yeryüzü hamile kalıp üç tanrıyı doğurur. Tabletin bundan sonraki kısmı okunmamaktadır.⁸⁷⁷

Bu mit ile Yunanlı şair Hesiodos'un *Theogony* adlı eseri ile arasında benzerlikler bulunmuştur. Burada yer alan Uranos-Kronos-Zeus üçlüsünün Hitit

⁸⁷² Elmalı, s.75-78.

⁸⁷³ De Martino, *Hititler*, s.107.

⁸⁷⁴ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, s.104.

⁸⁷⁵ Gurney, s.159.

⁸⁷⁶ Hooke, s.114.

⁸⁷⁷ Gurney, s.159-160.

mitolojisinde karşılığı Anu-Kumarbi-Fırtına Tanrısı olarak ifade edilmiştir. Alalu, Hesiodos'da bilinmeyen eski bir devri temsil etmektedir.⁸⁷⁸

3.14.6 Ullikummi Şarkısı

Hurri kökenli metin bir dizi tabletin kırık parçaları üzerinde ele geçirilmiştir. Hikâyede Kumarbi'nin oğlu Teşup'a kurduğu tuzak anlatılmaktadır. Kumarbi, Fırtına Tanrısı'nı yenecek ve Fırtına Tanrısı'nın şehri Kummiya'yı yıkacak birini yaratmayı planlar. Kendisini desteklemesi için Deniz Tanrısı'nı yanına alır. Mitin başka versiyonlarından birinde Deniz'in kızı ile evlenmektedir. Mitin asıl versiyonunda eşi 'Büyük Dağ Zirvesi'nin adı geçer. Bu sırada 'Kummiya'nın yok edicisi' ya da benzeri bir anlama gelen Ullikummi adının verileceği bir erkek çocuğu olur. Çocuğun vücudu diyorit taşındandır. Kumarbi, İrşirralar'ı çağırır ve onlar da çocuğu yeryüzüne indirerek denizin ortasında hemen büyüyeceği Upelluri'nin (bir Atlas figürü) omuzları üzerine koyarlar. Büyüdüğü zaman onu izleyen Güneş Tanrısı öfkeye kapılır. Teşup'a haber verir. Teşup kızkardeşi İştâr ile Hazzi Dağı'na tırmanarak (Antakya yakınında Casius Dağı-Kel Dağ) Ullikummi canavarının denizden çıkışını seyrederler. Teşup savaşmaya karar verir. Yardımcısı Taşmişu'ya boğaları Şerişu ve Tella'yı hazırlamasını gök gürültüsü ile yağmuru getirmesini söyler. Savaş başlar ancak tanrılar Kummiya'yı almak için şehrin kapısını zorlayan Ullikummi karşısında aciz kalırlar. Eşi Kraliçe Hebat bir kuleden olanları seyrederken düşmekten kıl payı kurtulur. Teşup, Taşmişu'nun önerisine uyarak Abzuva Şehri'nin en akıllısı Ea'dan kendisine yardım etmesini ister. Ea, tanrılar toplantıya çağırır. Kumarbi'den hesap vermesini ister. Kumarbi kurduğu tuzağı anlatır. Toplantı üzüntü içinde sonlanır. Ea, durumu anlatmak için Enlil'e gider sonra Upelluri'yi ziyaret eder. Ancak Upelluri bunun farkına varmaz. Ea'ya gök ve yerin sırtında kurulduğu zaman haberinin olmadığını, yerle göğü bakır bir alet ile kesip ayırdıkları zaman da haberinin olmadığını, sağ omzunu bir şeyin acıttığını ancak buna hangi tanrının sebep olduğunu bilmediğini söyler. Ea, bu sözlerin ardından onun sağ omzuna bakar ve orada diyorit taşının bir kazık gibi durduğunu görür. Bundan sonra aklına bir fikir gelir. Eski depoları açtırarak yerle göğün ayrıldığı eski bıçağı getirir. Bununla diyorit taşıyı ayak hizasından keser. Ve tılsım bozulur. Bunu tanrılara

⁸⁷⁸ Gurney, s.160., Bryce, s.242-243.

anlatır. Aciz bir durumda olan bu canavarla savaşı tekrar başlatmaları için ısrar eder. Hikâyenin son kısmına ait tablet kayıptır. Ancak sonunda Teşup'un galip geldiğini düşünölmektedir.⁸⁷⁹

S. H. Hooke, Kitab-ı Mukaddes'te *Daniel*⁸⁸⁰ kitabında (*Daniel 2: 31-35*) görölen Nebukadnessar'ın heykelinin dağdan, el değmeden kesilmiş bir taş tarafından yıkılışının anlatıldığı düş ile arasında benzerlik olduğunu belirtmiştir.⁸⁸¹ Kutsal Kitap'ta geçen ifadeler şu şekildedir; “³¹*Ey kral, düşünde önünde duran büyük bir heykel gördün. Çok büyük ve olağanüstü parlaktı, görünüşü ürkütücüydü. ³² Başı saf altından, göğsüyle kolları gümüşten, karnıyla kalçaları tunçtan, ³³ bacakları demirden, ayaklarının bir kesimi demirden, bir kesimi kildendi. ³⁴ Sen bakıyordun ki, bir taş insan eli değmeden kesilip heykelin demirden, kilden ayaklarına çarparak onları paramparça etti. ³⁵ Demir, kil, tunç, gümüş, altın aynı anda parçalandı; yazın harman yerindeki saman çöpleri gibi oldular. Derken bir rüzgâr çıktı, hiç iz bırakmadan hepsini alıp götürdü. Heykele çarpan taşsa büyük bir dağ oldu, bütün dünyayı doldurdu.”*

Ayrıca bu mit ile Yunan Mitolojisi'nde yer alan başı göklere kadar erişen bir canavar olan ve annesi Gaia (Ge) adına Zeus'a karşı savaş açan Typhon Efsanesi arasında benzerlikler bulunmaktadır.⁸⁸²

3.14.7 Tanrı Lamma Şarkısı

Metin oldukça eksiktir. Metinde LAMMA, Fırtına Tanrısı'nın yerine, Ea ve Kumarbi'nin desteği ile tanrıların tanrısı olacaktır.⁸⁸³

⁸⁷⁹ Gurney, s.160-162., Bryce, s.244-245.

⁸⁸⁰ *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, s.922-923.

⁸⁸¹ Hooke, s.116.

⁸⁸² Gurney, s.162.

⁸⁸³ De Martino, *Hititler*, s.107.

3.14.8 Appu Masalı

Appu Masalı'nda Şudullu bir adamın hikâyesi anlatılmaktadır. Appu her şeyi olan ancak çocuğu olmayan biridir. Mal varlığının mutlu edemediği Appu çocuk sahibi olmayı istemektedir. Ancak karısıyla arası iyi değildir. Bir gün eve gelen Appu tozlukları ile yatağa uzanır. Karısı onunla alay eder, hizmetçi kızlarla beraber ona sataşır. Tüm bunlardan bıkan Appu beyaz bir koyun alıp Güneş Tanrısı'na kurban eder. Ondandır çocuk ister. Güneş Tanrısı ona evine gidip iyice içmesini sonra karısı ile birlikte olmasını söyler. Tanrının dediklerini yapan Appu'nun karısı hamile kalır ve bir oğlan doğurur. Appu, çocuğa "Kötü" adını verir. Karısı ikinci kez bir çocuk dünyaya getirir. Buna da "Adalet" adını verirler. İki kardeş büyüyünce miras kavgasına girer. Kötü, Adalet'i aldatmak ister. Masalın sonunu anlatan tablet bulunmamıştır.⁸⁸⁴

İyi ve kötü kardeş örneklerine Hint masallarında, Kitab-ı Mukaddes'te ve Mısır literatüründe rastlanılmaktadır.⁸⁸⁵

3.14.9 İnek ve Balıkçının Masalı

Bu hikâyenin Appu Masalı'nın devamı olabileceği ifade edilmiştir. Appu masalında iyi olan kardeşin ineğini sağlıklı yaparak ona yardım eden Güneş Tanrısı burada bir ineği hamile bırakır. Doğan çocuğu, çocuğu olmayan bir balıkçı ve karısı evlat edinmektedir.⁸⁸⁶

Burada Güneş Tanrısı'nın güzel bir ineği arzulayıp onu yakışıklı bir gence çevirdikten sonra hamile bırakması motifi ile Yunan geleneği arasında benzerlikler bulunmakta, Zeus ve Europa, Zeus ve Io, Pasiphae ve Boğa gibi insan/inek-öküz çiftleşmelerinin görüldüğü Yunan hikâyelerinde bu temalara rastlanılmaktadır.⁸⁸⁷

Yine bir başka motif olan babasının genellikle bir tanrı olduğu çocuğun bir ırmak akıntısına ya da denize bırakılması ve çocuğun bulunarak büyütülmesi bu metinde görülmekle birlikte başka kültürlerde de, Akad Kralı Sargon,

⁸⁸⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.179-180., Elmalı, s.153-156.

⁸⁸⁵ Bryce, s.240., Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.180.

⁸⁸⁶ Elmalı, s.157.

⁸⁸⁷ Bryce, s.238.

Yahudi Musa, Pers Kralı Dareios, Yunan kahraman Perseus ve Roma'nın kurucusu Romulus'un hikâyelerinde de izlenebilmektedir.⁸⁸⁸

3.14.10 Avcı Keşşi Masalı

Bazı bölümleri korunabilen hikâyenin ilk bölümünde Keşşi'nin Şintalimeni ile evliliğinden sonraki yaşantısından bahsedilmektedir. İkinci bölümde rüyalar bulunmaktadır.⁸⁸⁹

Hurri kökenli masalda tanrılar ile insanlar arasındaki ilişkiler konu edilmiştir. Avcı olan Keşşi, Şintalimeni'ye âşık olur. Ava gitmez. Tanrıları ve onların kurbanlarını ihmal eder. Annesi bu durumdan yakınıdır. Ava çıkması gereklidir çünkü açlık kapıya dayanmıştır. Bunun üzerine ava gider ancak hiç av hayvanı bulamaz tanrılar öfkelendikler için ondan tüm hayvanları saklamışlardır. Günlerce dolaşan Keşşi utancından köye dönemez ve dağ bayır dolaşır durur.⁸⁹⁰

3.14.11 Gurparanzah'ın Masalları

Bu metinler iki kırık parça halinde ele geçmiştir. Birinde Gurparanzah ile Tigris arasında geçen konuşma yer alırken diğerinde Gurparanzah ile beraber İmpakru'nun kızıyla evlenmek isteyen diğer talipler arasında geçen bir yarışma söz konusudur. İki bölümün aynı hikâyenin parçaları olup olmadığı bilinmemektedir ve ikisinde de baş kişi Gurparanzah ve olayın geçtiği yer Aggade'dir.⁸⁹¹

Ok atmada Gurparanzah'ın üstüne kimse yoktur. Attığı oklar onun yayından çıkıp kuşlar gibi uçmaktadır. Atıcılıkta 60 krala ve 70 delikanlıya üstün basmıştır.⁸⁹²

⁸⁸⁸ Bryce, s.238.

⁸⁸⁹ Elmalı, s.160.

⁸⁹⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.179.

⁸⁹¹ Elmalı, s.164.

⁸⁹² Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.179.

3.14.12 İştar ve Ejder Hedammu

Birçok parçanın bir araya getirilmesi ile oluşan hikâyede Deniz canavarı Hedammu'nun bitmez arzuları dile getirilmektedir. Ona suya ve yağa batırılmış iştah açıcı maddeler verilir. İki bin sığır, sayısız oğlak, kuzu ve binlerce ot yer ancak gene de tatmin olmaz. Binlerce kertenkele ve solucanı yerden söker. Tanrıça İştar bu yaratığa bir son vermek ister. Ona kendisini savunmasını engellemek için kadını oyunlar oynar. Daha sonra Hedammu'ya saldırır. Hedammu acısından kuyruğu ile yüz otuz şehri silip süpürür, yetmiş şehir kıvranan karnı altında parçalanır. İştar yine saldırır. Bu kez cazibesi ile onu etkilemek için banyo yapar, güzel kokular sürer, süslenir. Onun güzelliğinin arkasından yavru köpekler gibi geleceğini düşünür. Denize iner, çıplak vücudu ile Hedammu'yu cezbetmeye çalışarak, enstrüman çalar. Hedammu denizden çıkarak İştar'ı yakalar ve ona "Sen ne biçim tanrıçasın?" diye sorar. Arada konuşmalar geçer, ancak sonu anlaşılamamaktadır.⁸⁹³

3.14.13 Kaneş/Neşa Kraliçesi Hikâyesi

Hurri kökenli hikâyede ırmağa çocuk bırakma motifi görölmektedir. Burada Kaneş kraliçesi otuz oğlunu ırmağa bırakır. Irmak onları aşağıya Zalpa ülkesinin denizine sürükler. Tanrılar bu çocukları denizden çıkararak onları büyütürler. Aradan yıllar geçer ve Kaneş kraliçesi bu kez otuz kız çocuk dünyaya getirir. Bunları kendisi yetiştirir. Oğlanlar önlerinde bir eşek sürerek Neşa'ya dönmek için yola çıkarlar. Tamarmara köyüne geldiklerinde köy halkına bir odayı iyice ısıtın ki yorgun ve üşüyen eşek ıssın derler. Köyün halkı donan eşeğin canlanamayacağını söyler bunun üzerine çocuklar bizim geldiğimiz yerlerde bir kadın bir defada ancak bir ya da iki çocuk doğurabilir ama annemiz bizi bir defada doğurdu der. Köy halkı kraliçelerinin bir keresinde otuz kız çocuğu doğurduğunu söyler. Çocuklar annelerini bulduklarını anlarlar. Neşa'ya giderler ancak Neşa'ya ulaştiklarında anneleri onları tanıyamaz çünkü tanrılar onları değiştirmiştir. Oğulları ile kızlarını evlendirir. Yaşlı kardeşler kız kardeşlerini tanıyamazlar ama en genç olanı biz kız kardeşlerimizle mi evleneceğiz diye

⁸⁹³ Elmalı, s.167.

sorar, onlara sakın yaklaşmayın der. Ertesi sabah Zalpa kentine giderler. Metnin devamı kırıktır.⁸⁹⁴

Kraliçenin çocuklarını çamurla sıvanmış kamış sepetlere koyduktan sonra onları bıraktığı Karadeniz'deki Zalpa'ya götürecektir. ırmağın Hitit dilinde Maraşantiya, Klasik dönemde Halys, günümüzde Kızılırmak'tır.⁸⁹⁵

3.14.14 Gümüş Masalı

Hurri kökenli olan bu masalda evlilik dışı bir çocuğun maceraları anlatılmaktadır. Arkadaşları onunla piç çocuk diye alay etmektedirler. Buna kızan ve artık dayanamayan çocuk bir gün eve gelerek annesini onu dövmeyle tehdit eder. Kendisine babasının kim olduğunu, nerede oturduğunu söylemesini ister. Bunun üzerine annesi, Gümüş'ün babasının Kumarbi olduğunu söyler ve Gümüş babasını aramaya çıkar.⁸⁹⁶

3.14.15 Gilgamiş Destanı

Gilgamiş Destanı'nın Boğazköy kazılarında Hititçe ve Hurriçe nüshaları bulunmuştur. Metinde Sümer kenti Uruk ile ilgili olan bölümler kısaltılmıştır. Uruk Kralı Gilgamiş zamanında dağlarda hayvanlarla birlikte gezen yarısı boğa yarısı insan biçiminde bir mahlûkun olduğu duyulur. Gilgamiş onunla güreşmek ister. Ancak ele geçirilmesi gereklidir. Bir sokak kadını tarafından şehre getirilen Enkidu, Gilgamiş ile güreşir ancak yenilemezler. Bunun üzerine birbirleri ile dost olurlar. Beraber Humbaba'yı öldürürler. Ancak tanrılar buna kızar ve Enkidu'ya bir hastalık verirler ve onu öldürürler. Enkidu'nun ölümüne büyük bir üzüntü duyan Gilgamiş ölümsüzlüğü arama çabasına girer. Tufan kahramanı Utnapiştim'e tanrılar tarafından ölümsüzlük verildiğini duyan Gilgamiş onunla görüşür, ölüme çare olan otu bulduktan sonra yurduna dönerken yıkanmak için dereye girdiği sırada bir yılan gelir ve otu yer. Gilgamiş Uruk'a eli boş döner.⁸⁹⁷

⁸⁹⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.181.

⁸⁹⁵ Bryce, s.239.

⁸⁹⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.181.

⁸⁹⁷ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.184.

3.14.16 Atrahasis Destanı

İnsanlığın tufanla yok edilmesi anlayışı Mezopotamya'da görülen inanışlardandır. Bu olayı konu edinen metinler Gılgamış Destanı ve Atrahasis (Hititler'de Atra(m)haşi) Destanı'dır. Destan uzun yıllar boyunca çoğaltılarak batıya doğru yayılmıştır. Destanda tanrılar ağır işleri yapması için insanları yaratırlar ancak zamanla sayıları artan insanların gürültülerinden rahatsız olan tanrı Enlil onları yok etmeye karar verir. İlk olarak bir veba salgını ardından kıtlık bundan sonra da bir tufan gönderir. Ancak Enki (Ea), Atrahasis'e verdiği talimatlar ile insanları bu felaketlerden kurtarmıştır. Atrahasis tufandan yaptığı gemi sayesinde kurtulur. Hattuşa'da yapılan kazılarda Atrahasis Destanı'nın parçalanmış ve az sayıda Hititçe ve Akadça yazılmış örnekleri bulunmuştur. Destanın Anadolu'ya Hurriler vasıtasıyla aktarıldığı düşünülmektedir. Orta Hitit Krallık Dönemi'ne tarihlenen ve Eski Babil nüshasına benzeyen bir Hititçe nüshanın Akadça-Hititçe çift dilli bir tablet olabileceği düşünülmektedir. Hurrice'den çevrildiği düşünülen diğer bir Hititçe nüshada ise yeni kahramanlar bulunmaktadır. Bunlar Atrahasis'in babası Hamşa (Tanrı Enki (Ea) rolünde) ve Tanrı Kumarbi'dir. Enlil'in rolünü oynayan Kumarbi, insanları yok edecek belayı gönderir. Bu bela başka hiçbir metinde görülmeyen ve tahılı yiyip bitiren karıncalardır. Kırık kısımlardan anlaşıldığına göre Atrahasis'in alması gereken önlemler de anlatılmaktadır. Destanın Hititçesi'nin çok kırık olması nedeniyle, tufanla ilgili bir anlatıyı içerip içermediği anlaşılamamıştır.⁸⁹⁸

3.14.17 Diğer Metinler

Yukarıda bahsettiğimiz Anadolu ve Hurri kökenli metinlerin dışında başka hikâyeler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları insan yiyen yaratıklarla ilgili ve ölümler dünyasına dair kötü sahnelerin tasvir edildiği metinlerdir. İlk hikâyede insan yiyen devler söz konusudur özellikle iri ve besili kimseleri tercih etmektedirler. Oğlu bu devler tarafından yenmiş bir annenin adı da verilmektedir. Diğer hikâyenin nereden Hititçe'ye uyarlandığı bilinmemektedir. Burada da ölümler dünyasında kimsenin

⁸⁹⁸ Kurtuluş Kıymet, "Hititler'de Bir Tufan Öyküsü: Atra(m)haşi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol.6/2, (February 2013), pp.731-746.

birbirini tanımadığından ve insanların balçık yiyip pislik içtiklerinden bahsedilmektedir.⁸⁹⁹

Hattuşa, Yukarı Şehir’de 1983 ve 1985 yıllarında yapılan kazılarda bir bölümü bütün bir bölümü parçalanmış olarak Ebla kentinin yok edilmesine dair Hurrice-Hititçe tabletler bulunmuştur. İki dilli anlatım Orta Krallık Dönemi’ne tarihlenirken Hurri dilindeki daha eski bir tarihe aittir. Eser kolophonlarda “Kurtuluş Şarkısı” olarak geçmektedir. Çeşitli bölümlerden meydana gelmiştir. Burada Öbür Dünya Tanrıçası Allani tarafından Tanrı Teşup’a sunulan bir ziyafet söz konusudur. Teşup şölene katılır, olasılıkla yediği yiyecekler nedeniyle yeraltında kalmaktadır. Daha sonraki metinlerde Ebla’da Tanrı Teşup Kral Megi’den kölelerin serbest bırakılmasını istemektedir. Ebla bunu kabul ettiği takdirde tanrı kenti koruyacaktır aksi takdirde yok edecektir. Megi, sorunu yaşlılar meclisine götürür. Meclis onların serbest bırakılmalarını istemez. Son kısım bulunmamaktadır. Ebla’nın I. Hattuşili ya da I. Murşili döneminde yok edildiği bilinmektedir.⁹⁰⁰

Eski Krallık Dönemi’ne ait yarı tarihsel bir metinde geçen ve Hrozny tarafından Hint-Avrupalı kavimlerin en eski şarkısı olarak adlandırılan bir asker şarkısı ise şu şekildedir;⁹⁰¹

Nešaš wašpes, Nešaš wašpeš

tiyamu tiya.

numu annašmaš katta arnut

tiyamu tiya.

numu uwašmaš katta arnut;

tiyamu tiya.

⁸⁹⁹ Ünal, *Hittler Devrinde Anadolu 2*, s.181.

⁹⁰⁰ De Martino, *Hittler*, s.108-109.

⁹⁰¹ Ünal, *Hittler Devrinde Anadolu 2*, s.171.

Ey Neşa'nın elbiseleri, Neşa'nın elbiseleri

Haydi gelin bana,

annemdir beni dünyaya getiren,

haydi gelin bana!

benim kötü kaderimdir(?) (uwaš) beni getiren dünyaya,

haydi, haydi gelin şimdi bana!

Aşertu ve kocası El-kunirsa'yı ele alan örnek gibi Kenan mitlerine ait birkaç tablet parçası da bulunmaktadır.⁹⁰² Bu mite göre Samilerin Anat'ına karşılık gelen Tanrıça Aşertu, Fırtına Tanrısı'nı baştan çıkarmak ister ancak Fırtına Tanrısı onu reddeder. Aşertu bu reddi kendisi tarafından yapılmış gibi göstermeye çalışır. Bunun üzerine Fırtına tanrısı Aşertu'nun kocasına giderek olayı anlatır.⁹⁰³

A.Ünal, bu tür metinler içerisinde farklı türde metinlerin yer aldığını bu metinlerin doğada görülen olumsuzlukları defetmede, insanların büyü ya da tıbbi yöntemler ile iyileştirilmelerinin yanında bu yöntemlerin bir parçası olduklarını dile getirmektedir. Bu yöntem ile anlatılan hikâye ile analogi kurularak olumsuz durumun giderilmesi sağlanmaktadır. Örneğin büyüsel şarkı olarak kullanılan bir metin ile insanı yatağa düşüren kötülükleri üzerinden atması telkin edilir. Metin şu şekildedir; (KUB 43.62) “(Bir zamanlar) Ateş (Tanrısı bir şeylere) kızmıştı. O, Güneş Tanrısı'nın oğluydu; karanlığın içine gitti ve karanlığın içinde saklandı. (Orada) bir yılan gibi kıvrıldı (ve saklandı). (Orada) bir kirpi(?) (kunkuliyati-) gibi yumak oldu. (Arı hemen kanatlarını) temizlemeye koyuldu, (Ateş'i) aramak için uçup gitti. Bir kartal gibi uçarak kartala (kötü haberi) ulaştırdı. Yolda uçarken, nasıl soğuk olduğunu bile hissetmiyordu.” Metin bir kırktan sonra kaybolan Ateş'in karanlık yeraltından nasıl çıkarıldığı ve kurtarıldığı ile devam eder; “Yılan ağaç gövdesinin aşağı kısmına yerleşmiş, (ağacın) orta kısmına ise arı konmuş, ucunda ise kartal tünemekte. Ağaç gövdesinin aşağı kısmının etrafına yılan sarılmış; arılar orta kısmına toplanmış;

⁹⁰² Gurney, s.162.

⁹⁰³ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s.185.

(Kötülük) tanrısı Gulzanzipa (engel olmak için hep Fırtına Tanrısı'nın [eteğinden] tutmuş onu çekiyor. Toprağı kazıyorlar ve öte tarafta (bir çukur açıyorlar). (İşte burada) kara toprak [yarılıyor]ve onu (Ateş'i) salveriyor. (Böylece) o, Gulzanzipa'ya üstün geliyor. İnsanlık [bu olaya tanık oluyor.]” bu telkin ile beraber hastaya “Sen de Fırtına Tanrısı gibi gayret et o nasıl Gulzanzipa'yı yenmişse sen de hastalığı öyle yen.” denilmektedir.⁹⁰⁴

Başka bir metin de şu şekildedir; (KUB 58.94 öy. İ 3vdd) “Büyü uzmanı [büyü ayinini] Güneş Tanrısı'na [şöyle der]; ‘Ey Güneş Tanrısı, sen bir ziyafet verdin. Tüm tanrıları davet ettin, [tüm insanları da] davet ettin. Ama (benim şu) hastam (çağırılmadı, sadece), [tesadüfen oraya gitti]. Tanrılar yediler, içtiler ve sen Güneş Tanrısı tanrıların kalbine şu sözleri soktun, sen Güneş tanrısı onlara dedin ki: [Ben] ne yaptım, ne eyledim?’ Tüm tanrıları davet ettim, tüm insanları da [davet ettim], [ama hasta adam] unutuldu gitti! [Büyücü] onu [saklamış?]. Tanrıların hepsi de ayağa kalkarak Güneş Tanrısına [dediler ki]: ‘Sen (o) hasta adamı [niye] çağır[ma]dın ki?’ Güneş tanrısı yanıtladı: [O bir yerlere gizlenmişti, onu bulup][çağır]amadım. (Ama) [şimdi o (tesadüfen) partimize katılmış, içimizdedir.]’ ‘Tanrılar şöyle dediler: [O (hasta) sen Güneş Tanrısı'nı] baş tanrısı yapmıştır. Lütfen bırak onu partiye katılsın; bırak yesin [içsin]! [Bırak onu g]itsin, sen baş tanrısına gelsin! Bırak hastayı gelsin, [bizimle birlikte yesin içsin! Sağlığına tekrar kavuşsun!] Bırak o gelsin [sana], Güneş Tanrısı'na [baş tanrısına gerçek bir köle olsun! Bırak da sana hep kurbanlar getirsin!]”⁹⁰⁵

Hitit dünyasında yazılı kaynaklar arasında görülen mitler, masallar, şarkılar, destanlar ve hikâyelerde bahsedilen olayların arkeolojik buluntularda da tasvirlerine rastlandığını tezimizin ilk bölümünde ele aldık. Buna göre yazılı kaynaklara paralel olarak kaya kabartmalarında, vazolarda, mühürlerde, madeni eşyalarda hikâyelerde konu edilenlerin tasvirleri görülebilmektedir. Hitit insanı doğada gerçekleşen olaylara dair sebep sonuç ilişkisini, ölümü yaşamı, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi açıklamak için kendi düşünce dünyasının yanında diğer kültürlerin etkisi ile beraber düşüncelerini açıklanabilir hale getirmeye çalışmıştır. Ele aldığımız mitler Babil

⁹⁰⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.178.

⁹⁰⁵ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, s.178-179.

ve Hurri etkisi ile kâtipler aracılığıyla farklı aktarımlarla şekillenmiştir. M.Ö. 2000’de Anadolu’daki din, dil, edebiyat, fal, büyü, kehanet uygulamaları Mezopotamya ve Suriye ile olan etkileşimleri ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Tarih boyunca her dönemde karşımıza çıkan din kavramı bireylerin ve toplumların yaşamlarını maddi ve manevi yönden etkileyerek düşünce ve davranışlarına yön vermiştir. İnsanın kendinden daha üstün bir güce olan inanma ihtiyacı kutsal atfedilen olguları meydana getirirken bu olgular çerçevesinde vahye dayanan, tabii, ilkel, gelişmiş, tek tanrılı, çok tanrılı gibi dinler ortaya çıkmıştır. Dinlerde yer alan uygulamalar ve tanrıların isimleri bulunulan coğrafi bölgeye göre değişiklikler gösterirken antik toplumlarda görülen arketipler yaşamaya devam etmiştir. Temelinde benzer uygulamaların olduğu din kavramı kültürel alışveriş süreçleri ile farklı zamanlarda ve topluluklarda kültürel sürekliliğin sağlandığı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski çağlarda toplumların din kavramına bakışlarının anlaşılmasında geride bırakmış oldukları filolojik ve arkeolojik buluntular büyük önem taşımaktadır. Pek çok uygarlığın yaşadığı Anadolu'da büyük bir devlet kuran Hititlere ait olan çivi yazılı belgeler, tapınaklar, kaya anıtları, steller, heykelcikler, ritonlar ve mühürler Hitit Devleti'nin dini hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bu çerçevede Hititlere ait olan bir takım dini ritüellerin anlatıldığı metinler, bayram metinleri, kült envanter metinleri, devletlerarasında yapılan antlaşmalar, büyü ve fal metinlerinin yanında tanrılar için yapılmış olan tapınaklar, tanrıların, kült objelerinin, dini ritüellerin tasvirlerine yer veren kaya anıtları, steller, heykelcikler, ritonlar ve mühürler Hitit dini üzerine yapılan bir çalışmada başvurulması gereken ilk kaynaklardır. Panteonlarında Hatti, Hurri, Luvi, Pala, Sümer, Eski Hint, Asur, Babil kökenli tanrıların olduğu Hititler tüm bu kültürlerin etkisi ile şekillenen bir inanç dünyası kurmuşlardır.

M.Ö. 2000'de Anadolu'da varlıkları görülen Hint-Avrupa kökenli Hititlerin buldukları coğrafi bölge ve pek çok kültürün etkisi ile şekillenen din anlayışları kültürel bir zenginlik meydana getirmiştir. Farklı etnik grupların etkilerinin yanı sıra bulunulan coğrafi konumun da etkisi Hitit panteonunun baş tanrısının Fırtına / Hava Tanrısı'nın olmasında kendini göstermektedir. Bu durum eski çağlardan beri görülen fırtına, yağmur, güneş gibi doğa olaylarının tanrı gibi görülmesinin kültürel bir devamlılık olarak sürdüğünü de ortaya koymaktadır. Söz konusu doğa olaylarının

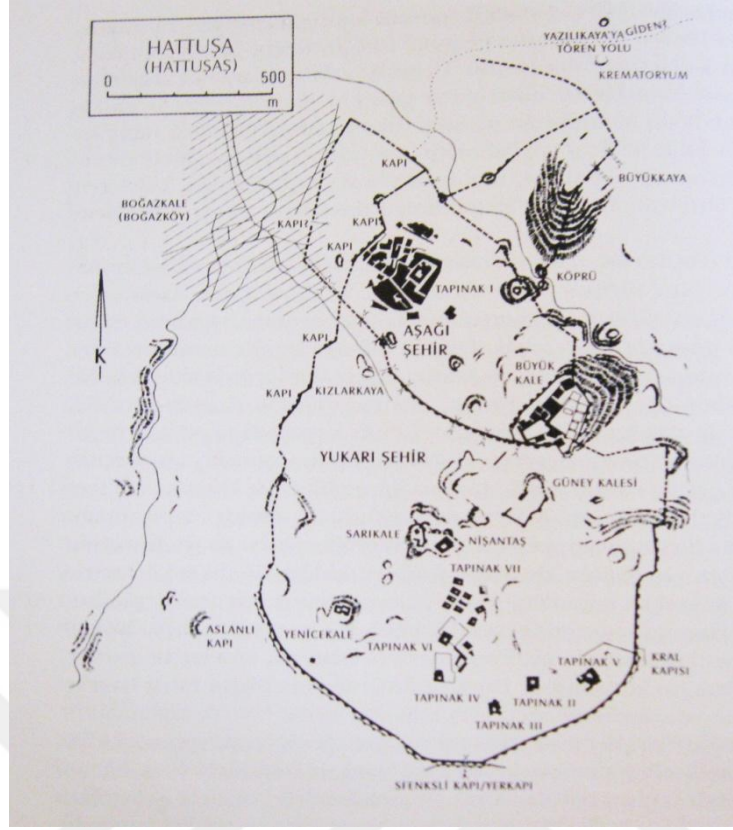
meydana geliş sebeplerinin bilinmemesi bu anlayışa yol açarken bir yandan da bu olayları anlamlandırma çabası ile ortaya çıkmış olan mitler, doğa olaylarının anlaşılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Kozmik olaylara çeşitli ritüeller ile müdahale edebilen insanoğlu bu sayede kötülöklere engel olabilirken ayrıca kendileri adına barış, zafer, sağlık, huzur gibi iyi dileklerde de bulunabilmiştir. Ritüeller aracılığıyla tanrıların istekleri doğru olarak yerine getirilirken bu sayede tanrıların himayesine sahip olunmuştur. Antik dünyada toplumların yaşamında önemli bir yere sahip olan ritüel ve bayramlara ait uygulamalarda bu uygulamaların kurallarına uygun olarak ilk kez yapıldığı haliyle yapılması, ritüeli uygulayan kişinin aynı zamanda baş rahip konumunda olan kralın kendi gücüne tanrısal bir güç kazandırması Hitit toplumunda da karşımıza çıkmaktadır. Kral ve kraliçeye tanrısal bir kimliğin addedilmesi Hitit dinini bir devlet dini kimliğine büründürmüştür. Pek çok etnik yapıyı bünyesinde barındıran Hitit Devleti bu yapılara ait olan tanrıları kendi panteonuna dâhil etmiş, aynı özelliklere sahip tanrıları yerel tanrılar ile kaynaştırarak bir senkretizm süreci yaşatmıştır. Buna bağlı olarak geniş bir panteona sahip olan ve kendilerini “Bin Tanırlı Halk” olarak adlandıran Hititlerin dini politeist bir yapı sergilemektedir. Doğanın, doğa güçlerinin bir ruha sahip olması yönündeki animizm anlayışı doğrultusunda Hititlerin doğa güçlerini tanılaştırmaları, Hitit panteonunda Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı, Dağ Tanrıları gibi tanrıların bulunması Hitit dininin animistik unsurlar taşıdığını göstermektedir. Yine pek çok dinde görülen bazı hayvanların kutsal sayılması Hititlerde de karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda boğa, geyik, aslan gibi hayvanlar kutsal sayılmış ve tanrıların hayvanları olarak görölmüşlerdir. Hitit krallarının öldükten sonra tanılaşmasında Hitit Devleti'nin din aracılığıyla otoritesini sağlama çabası görölmektedir. Devlet dini özelliği taşıyan Hitit dininde halkın katılımının olmadığı anlaşılmaktadır. Hititler'in başkenti Hattuşa'da yapılan kazılarda sayıları otuzdan fazla olan tapınak yapısı ortaya çıkarılması Hititlerin tanrılarına verdikleri önemi göstermektedir. Tanrılar adına yapılan bayram törenleri ve bu törenlerin anlatıldığı tabletler Hitit dini uygulamaları hakkında bilgiler vermektedir. Bu tabletler aracılığıyla ritüeller başlangıçta ilk nasıl yapıldıysa ona uygun olarak yapılabilmektedir. Bu ritüeller ile tanrıların istekleri yerine getirilerek onların insanlara iyi davranması, ölkelerine refah, bolluk, bereket vermesi, koruması amaçlanmıştır. Tanrılar insanlar gibi davranmaktadırlar. İsteklerinin zamanında, doğru olarak yerine getirilmemesi

durumunda insanlara türlü felaketler verebilmektedirler. Tanrılar tarafından verilen felaketlerin giderilmesine yönelik olarak ya da bir takım isteklerde tanrılara duada bulunularak onların yardımları istenmiştir. Büyü, fal, kehanet uygulamalarında da yerine getirilmesi gereken görevler bulunmaktadır. Hitit toplumunda uzman kişiler tarafından yapılan büyüün iyi da kötü amaçlı yapılabildiği görülmektedir. Yine fal ve kehanet uygulamaları çeşitli nedenler ile toplumda yaygın olarak kullanılmıştır. Tanrıların iradesine yönelik olan bu uygulamalar ile olayların önceden öngörülmesi amaçlanmıştır. Toplumların dinsel uygulamalarına yönelik bilgi veren önemli uygulamalardan biri de ölü gömme adetleridir. Hititlerde ölü gömme uygulamalarında gömme ya da yakma tipi mezarlarla karşılaşmıştır. Kralların cenazelerine yönelik uygulamaların anlatıldığı metinler bu konuda ayrıntılı olarak bilgi vermektedir. Bu metinler ile beraber mitler ve ortaya çıkarılan mezarlardaki buluntulardan Hititlerin öbür dünyaya dair inanışları hakkında bilgi edinilebilmektedir. Ölülerin yanına bırakılan mezar hediyeleri öbür dünya anlayışının varlığını ortaya koymaktadır. Bu anlayış çerçevesinde sıradan insanların ruhlarının yeraltına gitmesinin yanında kralların öldükten sonra gökyüzüne çıkması tanrısal kimliklerini göstermektedir. Ritüellerde de karşımıza çıkan içinde pek çok tanrı ve tanrıçanın isimlerinin geçtiği Hatti, Hurri, Mezopotamya kökenli Hititlere ait mitolojik metinlerde tıpkı insanlar gibi davranan kızabilen, kıskanabilen, küsebilen tanrılar antropomorfik özellikler taşımaktadır. Bu metinler aracılığıyla doğada meydana gelen olaylar, insanlar ve tanrılar arasındaki ilişkiler açıklanmaya çalışılmıştır.

Hitit Devleti egemenliği süresince siyasi yönden büyümeye devam ederken karşılaştığı toplumlara ait olan tanrılar resmi panteona dâhil edilmiştir. Hattice, Hurrice, Sümerce adlara sahip olan tanrıların adlarının değişse bile özelliklerinin değişmediği görülmektedir. Hititlerin hoşgörü ile kabul ettiği tanrılar siyasi bir sürecin de parçası olmuşlardır. Böylece farklı etnik yapıların bir arada yaşamasın sağlayan bir politika oluşmuştur. Bir devlet dini özelliği gösteren Hitit dininde kraliyet ailesinin, din adamlarının, saray ve tapınak görevlilerinin dışında halkın bu alandaki etkinliğine dair arkeolojik ya da filolojik bilgilerin bulunmayışı Hitit dinine dair açık bir kapı bırakmaktadır.

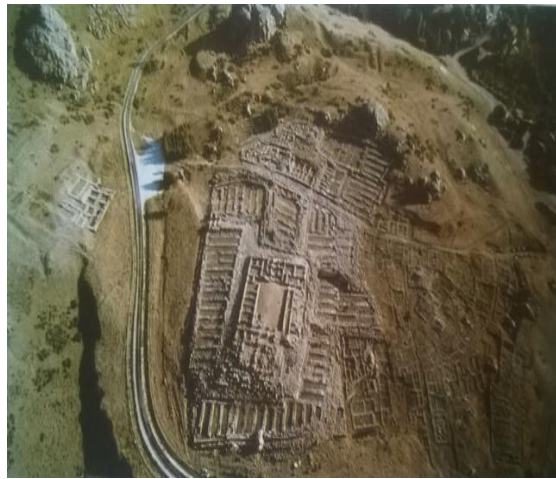
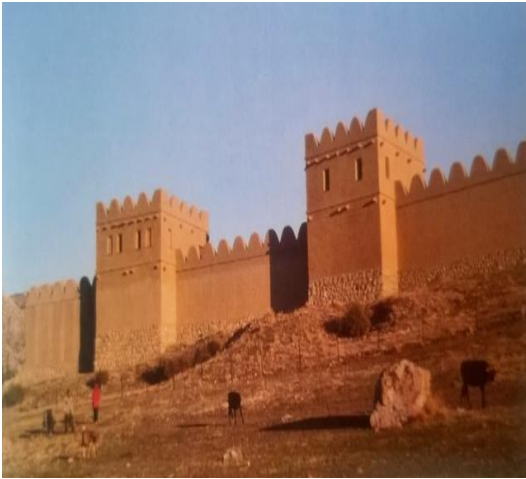

EKLER

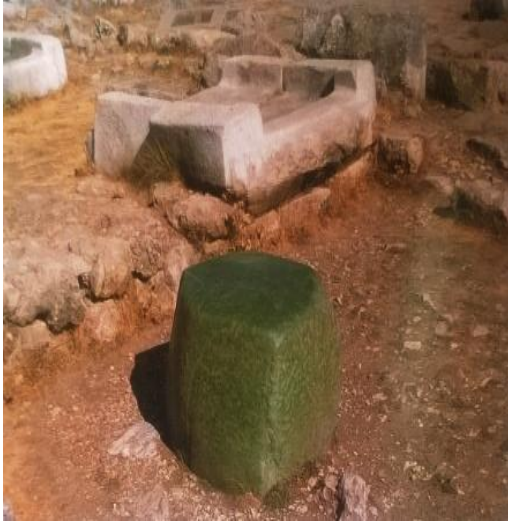
Resim 1: Hattuşa Kent Planı

Kaynak: Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995, Şek.29b.

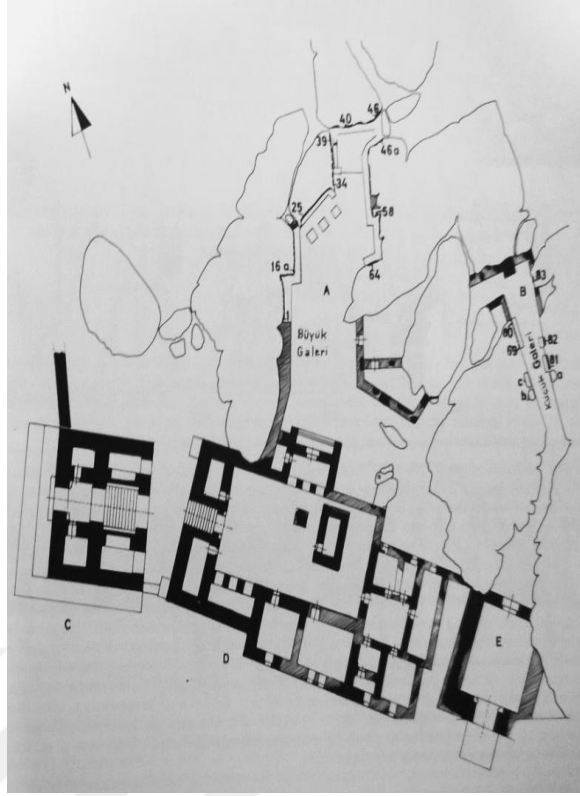
Resim 2. Rekonstrüksiyonu Yapılan Surlar **Resim 3.** 1 No'lu Tapınak ve Aşağı Şehir

Kaynak: Jürgen Seeher, **Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün**, 4. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2011, s.13, 15.

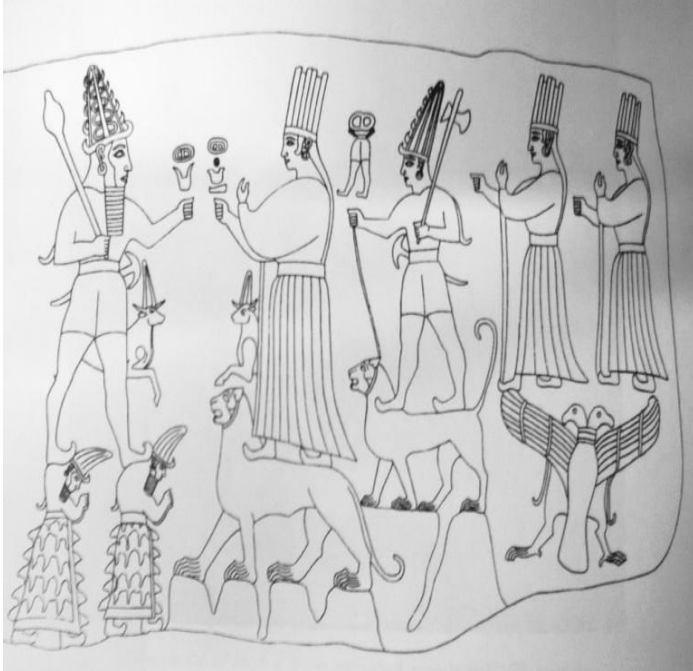
Resim 4: 1 No'lu Tapınak'ta Yer Alan "Yeşil Taş"

Kaynak: Jürgen Seeher, **Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün**, 4. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2011, s.20.

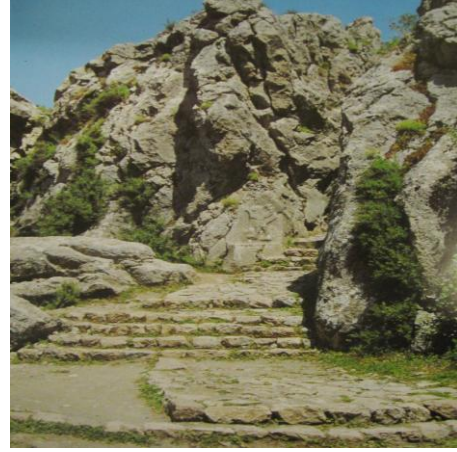
Resim 5: Yazılıkaya Planı

Kaynak: Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995, Şek.37.

Resim 6: Yazılıkaya A Odası, Ana Sahne

Kaynak: Sedat Alp, **Hitit Güneşi**, Ankara: TÜBİTAK, 2005, s.36.

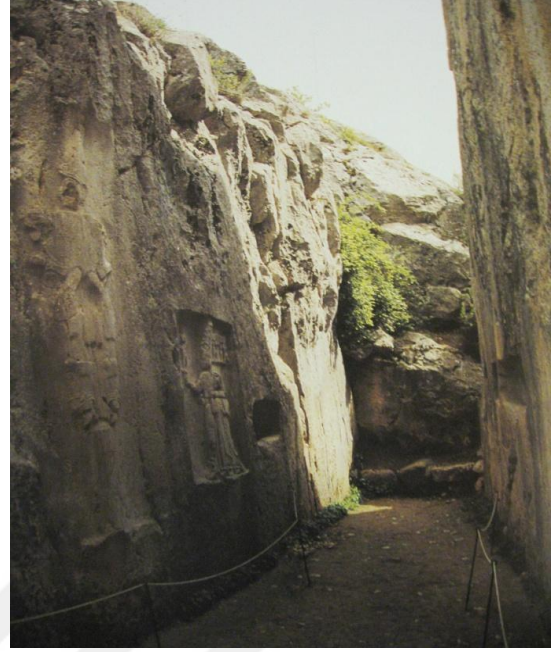
Resim 7: Yazılıkaya B Odası Girişi

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.166.

Resim 9: Yazılıkaya B Odası, On iki Tanrı

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.170.

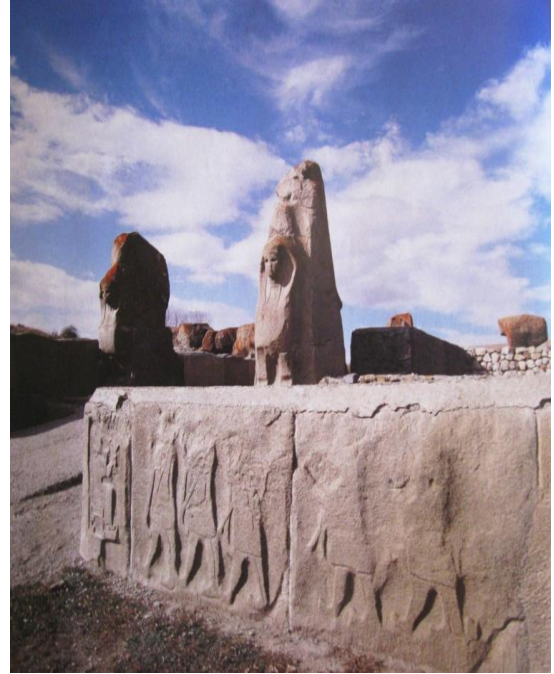
Resim 8: Yazılıkaya B Odası

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.168.

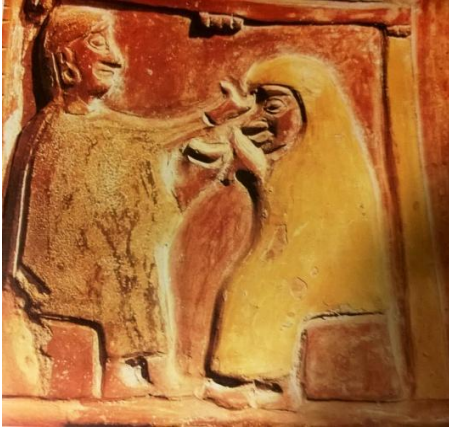
Resim 10: Yazılıkaya B Odası, Hitit Kralı Tuthaliya ve Koruyucu Tanrısı Şarruma

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.173.

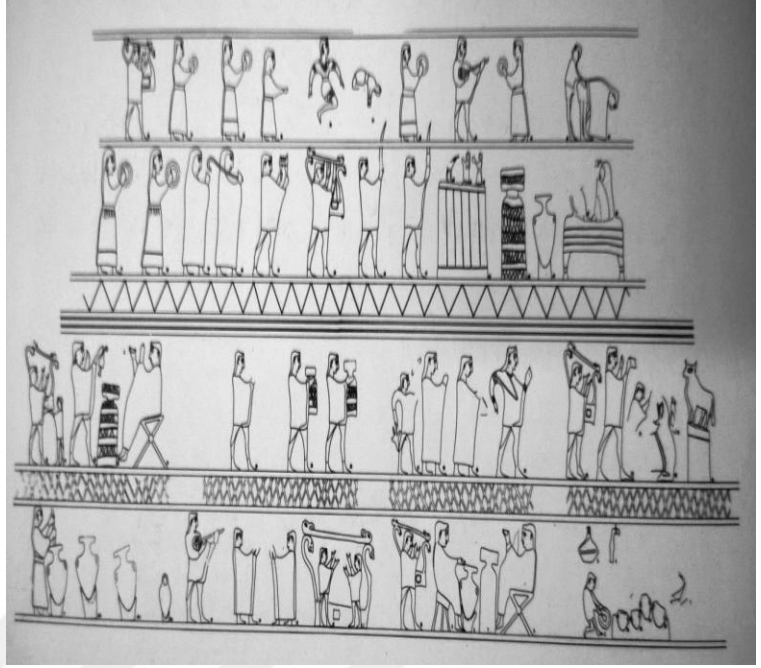
Resim 11: Alacahöyük Ortostatları

Kaynak: Arkeo Atlas, **Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası**, 2011/01, s.288.

Resim 12: Bitik Vazosu

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.55.

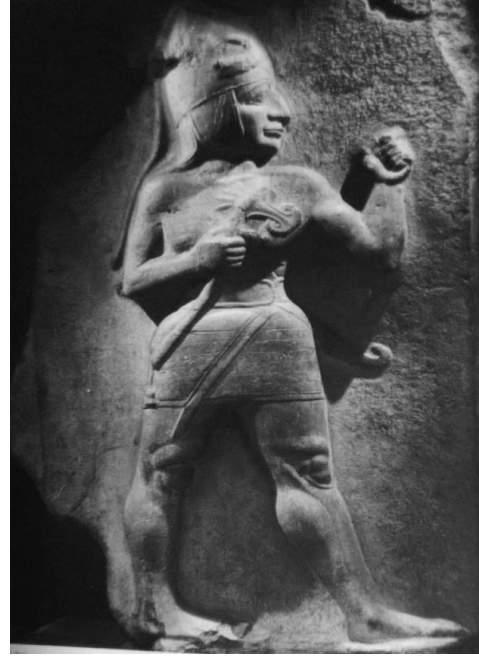
Resim 13: İnandıktepe Vazosu

Kaynak: Sedat Alp, **Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap**, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999, s.18.

Resim 14: Alacahöyük Ortostatları

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.134.

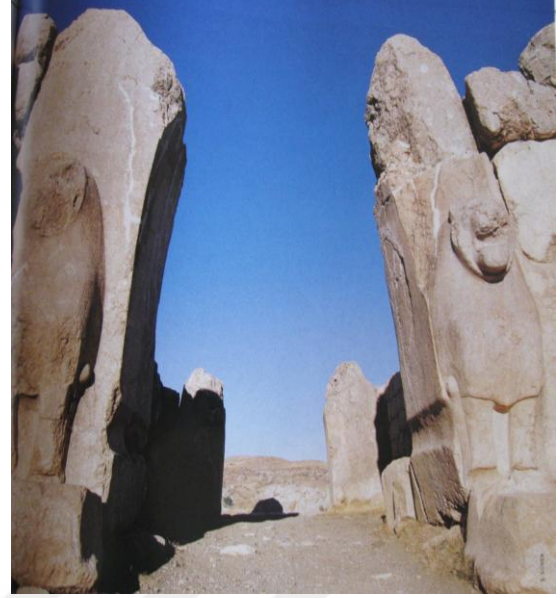
Resim 15: Boğazköy, Kral Kapısı

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.126.

Resim 16: Boğazköy, Sfenksli Kapı, Sfenks Yontusu

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.120.

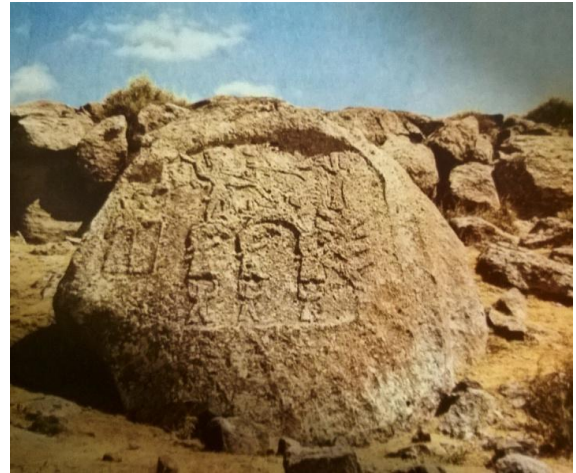

Resim 17: Boğazköy, Aslanlı Kapı

Kaynak: Arkeo Atlas,
Tarihöncesinden Demir Çağı'na
Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, 2011/01,
s.291.

Resim 18: Fraktin Anıtı

Resim 19: İmamkulu Anıtı

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.177, 178.

Resim 20: Gâvurkale Anıtı

Resim 21: Kemalpaşa/Karabel Anıtı

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.182, 184.

Resim 22: Eflatunpınar Anıtı

Resim 23: Fasıllar Anıtı

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.187, 190.

Resim 24: Yağrı Steli

Resim 25: Çağdın Ahçaköy Steli

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.190, 191.

Resim 26: Tanrıça Heykelciği **Resim 27:** Alacahöyük, Kült Plaketi **Resim 28:** Şarkışla Baltası

Kaynak: A. Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.103, 106, 108.

Resim 29: Fildişi Heykelcik

Kaynak: Sedat Alp, **Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap**, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999, s.50.

Ankara: TÜBİTAK, 2005, s.37.

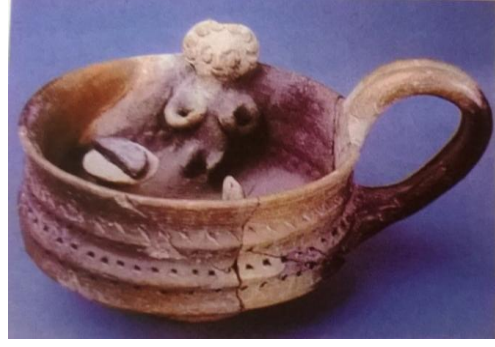

Resim 30: Fildişi Eser

Kaynak: Sedat Alp, **Hitit Güneşi**,

Resim 31: Boğa Ritonu

Resim 32: Eski yapar Kült Ksesi

Kaynak: Sedat Alp, Hitit Gnei, Ankara: TBTAK, 2005, s.9, 49.

Resim 33: Tyskiewicz Mührü

Kaynak: Sedat Alp, Hititlerde arkı, Müzik ve Dans, Hitit ağında Anadolu'da m ve arap, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999, s.43.

Resim 34: Boğazköy, Pimi Toprak Boğa Ritonları

Kaynak: Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992, s.41.

Resim 35: Dağ Tanrısı Figürü

Kaynak: Ekrem Akurgal, Hatti ve Hitit Uygarlıkları, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995, 77c.

Resim 36: M.Ö. 16 Yüzyıl Hitit Devleti ve Komşuları

Kaynak: Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, 2011/01, s.257.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akurgal, Ekrem. **Die Kunst der Hethiter / Aufnahmen von Max Hirmer.** München: Hirmer, 1961.

----- **Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, From Prehistoric Times Until The End Of The Roman Empire.** John Whybrow, Mollie Emre (çev.). İstanbul: Haşet Kitabevi, 1985.

----- **Hatti ve Hitit Uygarlıkları.** İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995.

----- **Anadolu Kültür Tarihi.** 7. Basım. Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998.

----- **Anadolu Uygarlıkları.** 7. Baskı. İstanbul: Net Turistik Yayınları, 2000.

Akyurt, İ. Metin. **M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Alp, Sedat. **Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels: Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte: neue Deutungen.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

----- **Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap.** Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999.

----- **Hitit Güneşi.** Ankara: TÜBİTAK, 2005.

----- **Hitit Çağında Anadolu: Çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar.** Ankara: TÜBİTAK, 2005.

Ardzinba, Vladislav. **Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri.** Orhan Uravelli (çev.). Ankara: Kafdav Yayınları, 2010.

Arıkan, Yasemin. "Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları", **III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996.** Ankara: Uyum Ajans, 1998, ss. 45-51.

----- "Hitit Kültünde Bir Görevli: ^{LÜ}tazzelli-", **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002.** Ankara: Nokta Ofset, 2005, ss. 57-61.

- Balkan, Kemal. **İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağı'na Ait Bir Bağış Belgesi.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
- Baltacıoğlu, Hatçe. "Yazılı Kaynakların ve Arkeolojik Verilerin Işığında Eski Hitit Sanatında Bir Kent Modelinin Tanımı". **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı.** Sayı.XX, Ankara: 2007, ss. 385-437.
- Bilgi, Önder. **Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi.** İstanbul: Aygaz, 2012.
- Bittel, Kurt. **Boğazköy Rehberi.** Nuşin Asgari (çev.), Ankara: Ankara Turizmi, Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği, 1907-1991.
- **Hattusha, Capital of the Hittites.** New York: Oxford University Press, 1970.
- Bossert, Helmuth Th. **Altanatolien: kunst und handwerk in Kleinasien von den anfängen bis zum völligen aufgehen in der griechischen kultur.** Berlin: Verlag Ernst Wasmuth, 1942.
- "Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları", **III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 15-20 Kasım 1943.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948, ss. 59-65.
- Bryce, Trevor. **Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum.** Müfit Günay (çev.). Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Buluç, Sevim. "Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma-Geleneği", **1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları.** Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1993, ss. 83-101.
- Ceram, C. W. **Tanrıların Vatanı Anadolu.** Esat Nermi Erendor (çev.). 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.
- Coşkun, Yaşar. "Libasyonla İlgili "şipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerine Bir İnceleme", **VII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler.** 1.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, ss. 89-97.
- Darga, Muhibbe. **Karahna Şehri Kült Envanteri XXXVIII 12.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- **Hitit Mimarlığı 1, Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- **Hitit Sanatı.** İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992.
- **Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe.** Emine Çaykara (hızl.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

De Martino, Stefano. “Hitit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi”, Wenzel Jacob (hzl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 445-447.

----- **Hititler**. Erendiz Özbayoğlu (çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Del Monte, Giuseppe F. und Johann Tischler. **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte**. Wiesbaden: 1978.

Demirci, Kürşat. **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak**. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Dinçol, Ali M. **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I**. İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982.

Dinçol, Belkıs. **Eski Önasya ve Mısır’da Müzik**. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 1999.

Dinçol, Ali M. ve Belkıs Dinçol. “Eskiçağ’da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu’da Diller ve Yazılar”, Fatma Canpolat (ed.). **Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi** içinde. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2001, ss. 20-37.

----- “Büyükler, Prenslar, Beyler, Mühürleri Işığında İmparatorluk Yönetiminin Zirvesindekiler”, Wenzel Jacob (hzl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 428-431.

Ekiz, Halil Hamdi. “Akpınar (Sipylos) Kaya Anıtı”. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı**. Sayı.XX, Ankara: 2007, ss. 439-447.

----- “Gavurkalesi (Gavurkale), Kaya Anıtı”. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2007-2008 Yıllığı**. Sayı.XXI, Ankara: 2009, ss. 213-223.

Emre Kutlu. **Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.

----- “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar, Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, Wenzel Jacob (hzl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 487-492.

- Erbil, Yiğit. “Eflatunpınar Kutsal Anıtı ve Hitit Su Kültü Üzerine Bazı Yorumlar”, **Eskiçağ Mekânları Zamanları İnsanları, ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı-Doktora Araştırmaları Sempozyumu III, ODTÜ, Ankara, 2-3 Haziran 2003**. Lale Özgenel (drl.). İstanbul: Homer Kitabevi, 2005, ss. 146-156.
- Erkut, Sedat. “Hititçedeki ^{GIŠ}TUKUL Hakkında”, **X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 22-26 Eylül 1986**. II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, ss. 511-513.
- “Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna’nın Yeri”, Heinrich Otten, Hayri Ertem, Ekrem Akurgal, Aygül Süel, (ed.). **Sedat Alp’e Armağan, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp** içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, ss. 159-165.
- “Hititlerde AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme”, **III. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996**. Ankara: Uyum Ajans, 1998, ss. 189-195.
- “Hititçe ^{GIŠ}EYA- ve Onun Türkçe Karşılığı Hakkında”, **XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler**. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005, ss. 37-42.
- Ertem, Hayri. **Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası**. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1965.
- **Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Florası**. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1974.
- Garstang, John ve O.R. Gurney. **The Geography Of The Hittite Empire**. London, British Institute of Archaeology at Ankara, 1959.
- Gavaz Sir, Özlem. “Hitit Merasim Gezilerinde Üç Önemli Merkez: Hattuša-Tahurpa-Arinna”, **2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu**. Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü, 2012, ss. 123-129.
- Gurney, Oliver Robert. **Hititler**. Pınar Arpaçay (çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001.
- Güterbock, Hans G. ve Theo P. J. van den Hout. **The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard**. Chicago, III.: The Oriental Institute of the Universty of Chicago, 1991.
- Güterbock, Hans Gustav. “Some Aspects Of Hittite Festivals”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.). **Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock** içinde. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, ss. 87-90.

- “An Outline Of The Hittite *AN.TAḪ.ŠUM* Festival”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.). **Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock** içinde. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, ss. 91-98.
- Hittite *Kursa* “Hunting Bag”, Harry A. Hoffner-I. L. Diamond (Eds.). **Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock** içinde. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997, ss. 137-145.
- “To Drink A God”, Hayat Erkanal, Veysel Donbaz, Ayşegül Uğuroğlu, (ed.). XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10 VII 1987 **İstanbul: Kongreye Sunulan Bildiriler**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, ss. 121-129.
- Haas, Volkert. **Der Kult Von Nerik: Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte**. Roma: Päpstliches Bibelinstitut, 1970.
- **Hethitische Berggötter Und Hurritische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen**. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1982.
- **Geschichte der Hethitischen Religion**. Leiden-NewYork-Köln, 1994.
- “Hitit Dini”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002. ss. 438-442.
- Herodotos. **Herodot Tarihi**. Müntekim Ökmen (çev.). 1. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.
- Hooke, Samuel Henry. **Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hıristiyan Mitosları**. Alâeddin Şenel (çev.). Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- İmparati, Fiorella. **Hitit Yasaları**. Erendiz Özbayoğlu (çev.). Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- İnal, İ. H. Kaleyçi ve M. Kaviş. “M.Ö. 1250’den Günümüze Hitit Barajı”. **5. Dünya Su Forumu**. Ankara: Devlet Su İşleri V. Bölge Müdürlüğü, 2009, ss. 1-47.
- Karasu, Cem. “Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?”, **1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1997, ss. 175-190.
- Karauğuz, Güngör. **Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.

Kınal, Füzuran. “Kara Tanrıça Olarak Kybele”, **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler**. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, ss. 235-239.

----- **Eski Anadolu Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Klengel, Horst. “Hitit Tarihi”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 413-420.

Klinger, Jörg. “Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler’deki İşlevi ve Önemi”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 456-458.

Köroğlu, Kemalettin. **Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar**. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Kulaçoğlu, Belma. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar**. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1992.

Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). Yeni Yaşam Yayınları, Korean Bible Society, 2013.

Laroche, Emmanuel. **Recherches sur les noms des dieux hittites**. Paris: G. P. Maisonneuve, 1947.

Macqueen, J.G. **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**. Esra Davutoğlu (çev.). 3. Baskı. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013.

Müller-Karpe, Andreas. “Sivas-Kuşaklı Kazıları”, **1999 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 2000, ss. 7-27.

----- “Kuşaklı-Sarissa, Yukarı Ülke’de Bir Kült Merkezi”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 470-474.

Müller-Karpe, Vuslat. “Kuşaklı-Sarissa’da Büyük Tapınağın Bira İmalathanesi”, **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**. Ankara: Nokta Ofset, 2005, ss. 555-574.

Naumann, Rudolf. **Eski Anadolu Mimarlığı**. Beral Madra (çev.). 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

Necatigil, Behçet. **Mitologya Sözlüğü**. 2. Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.

Neu, Erich. **Ein althethitisches Gewitterritual**. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1970.

Oettinger, Norbert. "Hint-Avrupa Dilleri Grubuna Ait Dilleri Konuşanlar Anadolu'da MÖ 3. Binyıldan Bu Yana Yaşıyorlardı., Anadillerin Oluşumu", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 407-409.

Özcan, Ali. "Yağrı Steli". Turgut Yiğit, Mehmet Ali Kaya, Ayşen Sina (hızl.). **Ömer Çapar' a Armağan**. Ankara: Hel Yayıncılık, 2012, ss. 221-229.

Özgüç, Tahsin. "Maşathöyük, Kaşka Sınır Bölgesinde Bir İdare Merkezi", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 466-467.

----- "Alaca Höyük, İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 468-469.

----- "Eski Hitit Çağı Seramiği, Kült Vazoları", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 500-501.

Paley, Samuel M. "The Excavations at Çadır Höyük", **28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Çanak kale, 29 Mayıs-2 Haziran 2006**. I. Cilt, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2007, ss. 519-529.

Saltuk, Secda. **Arkeoloji Sözlüğü**. 4. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1989.

Schirmer, Wulf. **Hitit Mimarlığı**. Beral Madra (çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1982.

Schwemer, Daniel. "Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları, Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 453-455.

----- "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı", Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (hızl.). **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire** içinde. 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, ss. 432-449.

Seeher, Jürgen. "Büyük Kral'ın Sarayı-Resmi Yaşamın Odak Noktası, Hitit Başkenti Hattuşa'daki Saray Kompleksi", Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit**

İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 435-437.

----- “İmparatorluk Panteonu’na Bakış, Yazılıkaya Kaya Tapınağı”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 443-444.

----- “Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa’da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 450-452.

----- “Hattuşa-Boğazköy, Hitit Devleti’nin Başkenti, Kentin Gelişimi ve İmparatorluk Metropolü Oluşu”, Wenzel Jacob (hızl.). **Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter** içinde. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002, ss. 461-463.

----- **Hattuşa Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün.** 4. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2011.

Sevimli, Şükran. “Anadolu Antik Hitit Uygarlığı İnsanın Değerler Sisteminde Su Kullanımı”, **Ulusal Su Günleri, 6-8 Ekim 2004, Bildiriler.** İzmir: 2004, ss. 264-271.

Sevinç, Fatma. “Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakın Doğu’da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği”, **38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye, Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012, ss. 2777-2795.

Singer, Itamar. **Hittite Prayers.** Atlanta, Ga. : Society of Biblical Literature, 2002.

----- “Tanrılara Yakarmak”, Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (hızl.). **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire** içinde. 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, ss. 494-500.

Sipahi, Tunç. “Yörüklü Hüseyinde Çevresinde Yeni Çalışmalar”. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı.** Sayı. XIX, Ankara: 2006, ss. 313-338.

Sturtevant, Edgar H. **Anlamları Bilinen veya Sezilen Etice Kelimelerle, Etice Metinlerde Geçen Sümerce ve Akkadca Sözleri Toplayan Eti Dili Sözlüğü.** Münire B. Çelebi (çev.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1946.

Süel, Aygül. **Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni.** Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985.

- “Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, **X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler**. II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, ss. 515-522.
- “Ortaköy-Sapinuwa Arşivleri”, **1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1997, ss. 93-99.
- “Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri”, **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**. Ankara: Nokta Ofset, 2005, ss. 679-685.
- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuva ‘D’ Yapısı Hitit Dini Mimarisinde Değişik Bir Yorum”, **V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002**. Ankara: Nokta Ofset, 2005, ss. 687-700.
- Süel, Aygül ve Mustafa Süel. “2007-2008 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları”. **31. Kazı Sonuçları Toplantısı, Denizli, 25-29 Mayıs 2009**. Cilt.4, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2010, ss. 23-40.
- Taracha, Piotr. **Religions of Second Millennium Anatolia**. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- Uhri, Ahmet. **Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri**. 2. Baskı, İstanbul: Ege Yayınları, 2014.
- Ünal, Ahmet. **Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- **The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- **Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları**. İstanbul: Etibank,1999.
- **Hititler Devrinde Anadolu 2**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
- **Hititler Devrinde Anadolu 3**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.
- Yıldırım, Tayfun ve Tunç Sipahi. “1999 Yılı Yörüklü/Hüseyindede Kazısı”. **22. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 22-26 Mayıs 2000**. Cilt.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001, ss. 349-354.
- Yıldırım, Tayfun. “Eski Hitit Çağına Ait Bir Kült Vazosu”. **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı**. Sayı.XIX. Ankara: 2006, ss. 339-370.

Sürekli Yayınlar

- Akdoğan, Rukiye. “Hitit Devlet Antlaşmaları, Devletin Dili”. **Aktüel Arkeoloji Dergisi**. Sayı.13, Ocak 2010, ss. 94-103.
- Alp, Sedat. “Hitit Metinlerinde ^{GIS}kalmuş <LİTUUS> ve HUB.BI <KÜPE>”. **Bellekten**. Cilt.XII, Sayı.46, 1948, ss. 301-324.
- “Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”. **Bellekten**. Cilt.XIII, Sayı.50, 1949, ss. 245-270.
- “Hitit Kenti Hanhana’nın Yeri”. **Bellekten**. Cilt.XLI, Sayı.164, 1977, ss. 649-652.
- Alparslan Doğan, Meltem. “Bin Tanırlı Halk”. **National Geographic Türkiye Dergisi**. Sayı.57, Ocak 2006, ss.78-79.
- “Hitit İnanç Sistemi”. **Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası**. 2011/01, ss. 270-271.
- Arıkan, Yasemin. “Hitit Metinlerinde Geçen ^{MUNUS}zintuḫi- ve ^{LÚ}zinḫuri- Görevlileri”. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Sayı.5, 2002, ss. 11-51.
- “Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde şuhḫa- “(Düz) Dam, Çatı” ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri”. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Cilt.VI, Sayı.1, 2003, ss. 11-57.
- Bahar, Hasan. “Konya-Hatip’te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı”. **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**. Sayı.73, Yıl.18, Temmuz-Ağustos 1996, ss. 2-5.
- “Konya-Hatip’te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı”. **Tarih ve Toplum**. Cilt.25, Sayı.150, Haziran 1996, ss. 22- 25.
- Baltacıoğlu, Hatçe. “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Hattuša ile Arinna Arasındaki Uzaklık”. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Sayı.7/2, 2004, ss. 13-47.
- Beckman, Gary. “Blood in Hittite Ritual”. Chicago: 1980.
- Coşkun, Yaşar. “Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları”. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**. Cilt.XXVII, Sayı.3-4, Temmuz-Aralık 1969, ss. 1-61.
- Czichon, R. M. ve J. Klinger, “Karadeniz’deki Hititler, Nerik-Zalpa”. **Aktüel Arkeoloji Dergisi**. Sayı.18, Kasım-Aralık 2010, ss. 58-65.
- Czichon, Rainer M. “Nerik’in İzinde”. **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**. Sayı.134, Yıl.32, Mayıs-Ağustos 2010, ss. 17-21.

- Darga, Muhibbe. "Hitit metinlerinde Geçen ^{NA}4ZI.KIN=^{NA}4huwaši Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma". **Bellekten**. Cilt. XXXIII, No.132, 1969, ss. 493-504.
- "Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen ^{LÚ.MEŞ} hılammati-Kelimesinin Anlamı". **Tarih Enstitüsü Dergisi**. Sayı.1, 1970, ss. 121-130.
- "Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrı'nın Adı ve Tanılanması Hakkında Bir Deneme". **Anadolu Araştırmaları**. Sayı.6, 1978, ss. 145-163.
- "Hitit Yazıtlarında Geçen *taršan* Sözcüğünün Anlamı Hakkında". **Anadolu Araştırmaları**. Cilt.8, 1980, ss. 63-67.
- De Martino, Stefano. "Hitit Anadolu'sunda Müzik, Dans ve Alaylar". Serkan Erdoğan (çev.). **Kırkbudak, Anadolu Halk İnançları Araştırmaları**. Cilt.1, Sayı.2, Bahar 2005, ss. 80-90.
- Demirel, Serkan. "Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular". **Gazi Akademik Bakış Dergisi**. Cilt.6, Sayı.12, Yaz 2013, ss. 193-203.
- Dinçer, Nimet. "Anadolu Damga Mühürleri". **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**. Cilt.2, Sayı.1, 1943, ss. 73-81.
- Dinçol, A. M. ve J. Yakar. "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında". **Bellekten**. Cilt.XXXVIII, Sayı.152, Ekim 1974, ss. 563-572.
- Dinçol, Belkıs. "Hititler'de Fal ve Kehanet". **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**. Sayı.1-2, 1979, ss. 6-10.
- Dinçol, A. M. "Aşhella Ritüeli (CTH 394) ve "Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış". **Bellekten**. Cilt.49, Sayı.193, 1985, ss. 1-40.
- Dinçol, Ali M. ve Belkıs Dinçol. "Hatip Anıtındaki Hiyeroglif Yazıt". **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**. Sayı.73, Yıl.18, Temmuz-Ağustos 1996, ss. 8-9.
- Dinçol, Belkıs. "Hititlerde Müzik". **Toplumsal Tarih, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Aylık Dergi**. Cilt.19, Sayı.119, Kasım 2003, ss. 50-55.
- "Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm". **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler**. Sayı.24, Mayıs 2007, ss. 1-3.
- Erginöz Şahinbaş, Gaye. "Hititlerin Astronomi Bilgisi ve Hitit Takvimine Bir Bakış". **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**. Cilt.IX, Sayı.1-2, 2007-2008, ss. 199-213.

- Erkanal, Armağan. “Eflatun Pınar Anıtı”. **Bedrettin Cömert’e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı**. 1980, ss. 287-301.
- Ertem, Hayri. “Hattiler ve Hititler Dönemi’nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I”. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Cilt.VI, Sayı.2, 2003, ss. 39-72.
- Ertuğ, Füsün. “Baharın Müjdecisi: Çiğdem (*Crocus*) ya da AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florasına Küçük Bir Katkı”. **TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi**. Sayı.3, 2000, ss. 129-136.
- Florioti Duymuş, H. Hande ve Gözde Demirci. “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. Cilt.32, Sayı.54, 2013, ss. 25-40.
- Gavaz Sir, Özlem. “Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac”. **Aktüel Arkeoloji Dergisi**. Sayı.41, Eylül-Ekim 2014, ss. 50-63.
- Gorny, Ronald L. “Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B.C.”. **Journal of the American Oriental Society**. Vol.117, No.3, Jul. - Sep., 1997, pp. 549-557.
- “2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük’te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (I)”. **İdol, Arkeologlar Derneği Dergisi**. Sayı.30, Yıl: 8, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, ss. 8-23.
- “2002-2005 Yılları Arasında Çadır Höyük’te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (II)”. **İdol, Arkeologlar Derneği Dergisi**. Sayı.31, Yıl.8, Ekim-Kasım-Aralık 2006, ss. 2-14.
- Güterbock, H. G. “Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları”. **Belleten**. Cilt.VII, Sayı.26, 1943, ss. 273-293.
- Hawkins, J. D. “Tarkasnawa King of Mira ‘Tarkondemos’, Boğazköy sealings and Karabel”. **Anatolian Studies**. Vol.48, 1998, pp. 4-10.
- Işık, Fahri. “Karanlık Dönem’in Aydınlığı ve Frig Sanatı’nın “Anadoluluğu” Üzerine”. **Anadolu (Anatolia) Dergisi**. Sayı.24, 2003, ss. 19-33.
- Kınal, Füzün. “Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller”. **Belleten**. Cilt.XVIII, Sayı.70, 1954, ss. 115-129.
- Kıymet, Kurtuluş. “Hititler’de Bir Tufan Öyküsü: Atra(m)haşi”. **The Journal of Academic Social Science Studies**. Vol.6/2, February 2013, pp. 731-746.
- Murat, Leyla. “Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. Cilt.XXVII, Sayı.44, 2008, ss. 181-204.

- Müller-Karpe, Andreas ve Vuslat Müller-Karpe. “Kuşaklı-Sarissa”. **Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası, Arkeo Atlas Özel Koleksiyon**. No: 2011/01, ss. 266-267.
- Neve, Peter. “Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa”. **Anadolu Araştırmaları**. Cilt.XII, 1990, ss. 21-40.
- Ökse, A. Tuba. “Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”. **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**. Sayı.5, 2005, ss. 1-8.
- “Eski Önasya’dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri”. **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**. Sayı.6, 2006, ss. 67-72.
- Özcan, Ali. “Gâvurkale Hitit Kaya Kabartmaları”. **Bellekten**. Cilt.LXXVIII, Sayı.282, 2014, ss. 373-406.
- Özgüç, Tahsin. “Bitik Vazosu”. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**. Cilt.XVI, Sayı.1-2, Mart-Haziran 1958, ss. 1-18.
- Popko, Maciej. “Zippalanda and Ankuwa Once More”. **Journal of the American Oriental Society**. Vol.120, No.3, Jul.- Sep., 2000, pp. 445-448.
- Reyhan, Esmâ. “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Cilt.VI, Sayı.2, 2003, ss. 111-142.
- “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”. **Gazi Akademik Bakış Dergisi**. Cilt.2, Sayı.3, Kış 2008, ss. 227-242.
- “Kaybolan Tanrı Telipinu”. **Aktüel Arkeoloji**. Sayı.6, Mayıs 2008, s. 62-68.
- “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. Cilt.XXIX, Sayı.47, Mart 2010, ss. 65-82.
- Savaş, Savaş Özkan. “Hititler’de “Fırtına Tanrısı” İle “Boğa Kültü””. **Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)**. Sayı.5, 2002, ss. 97-170.
- Sevinç, Fatma. “Hititlerde Yeraltı Dünyası”. **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt.9, Sayı.1, Haziran 2008, ss. 231-247.
- Singer, Itamar. “The Agrig in the Hittite Texts”. **Anatolian Studies**. Vol.XXXIV, 1984, ss. 97-127.
- Sipahi, Tunç. “Hüseyindedede Vazosu, Hitit Sanatında Yeni Bir Sahne”. **Aktüel Arkeoloji Dergisi**. Sayı.7, Temmuz 2008, ss. 66-73.
- Süel, Aygül. “Hitit Kaynaklarında Direktif (=Enstrüksiyon) Metinleri”. **Erdem Dergisi**. Cilt.6, Sayı.16, 1992, ss. 265-271.

- Süel, Mustafa. “Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları”. **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**. Sayı.134, Yıl.32, Mayıs-Ağustos 2010, ss. 31-52.
- Tekoğlu, Ş. Recai. “Hitit Metinlerinde Kendini Aklama Motifi”. **Anadolu Araştırmaları**. Sayı.XII, 1990, ss. 101-112.
- Ussishkin, David. “Hollows, “Cup Marks”, and Hittite Stone Monuments”. **Anatolian Studies**. Vol.XXV, 1975, pp. 85-103.
- Ünal, Ahmet. “Hititlerde Ölülere Sunulan Kurbanlar”. **Anadolu (Anatolia) Dergisi**. Sayı.19, 1975, ss. 165-174.
- Yıldırım, Tayfun. “Hüseyinde Vazosu, Eski Hitit Krallık Çağı Sanatına Yeni Bir Katkı”. **Aktüel Arkeoloji Dergisi**. Sayı.7, Temmuz 2008, ss. 56-65.
- Yiğit, Turgut. “M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Samuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. Cilt.19, Sayı.30, 1997, ss. 273-287.

Ansiklopedi

- Güç, Ahmet. “Mâbed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. C.27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Şahin, M. Süreyya. “Cin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. C.8, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Tezler

- Çilingir, Sevgül. “Hitit Tapınak Kentleri”, **Yüksek Lisans Tezi**. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 2011.
- Elmalı, Ali Osman. “Hititler’de Mitoloji”, **Yüksek Lisans Tezi**. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Karataş, Müzeyyen. “Hitit Bayram Törenlerinde Yer Alan Bazı Görevliler”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2007.
- Reyhan, Esmâ. “Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna’lı Kadın Maštikka’ya Ait Ritüel Metinler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Sevinç, Fatma. “Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, **Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 2007.

İnternet Kaynakları

Czichon, Rainer M. Oymağaç Höyük-Nerik Raporu 2006.

<http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=48&abschnitt=139> (6 Ocak 2016).

Czichon, Rainer M. Oymağaç Höyük-Nerik 2008 Yılı Kazı Raporu.

<http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=76&abschnitt=556> (6 Ocak 2016).

Czichon, Rainer M. Oymağaç Höyük-Nerik Raporu 2011.

<http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=149&abschnitt=984> (6 Ocak 2016).

<http://www.nerik.de/oezet/onlineyayinlari.php?artikelid=149&abschnitt=987> (6 Ocak 2016).

Çadır Höyük 2005-2006 Yılı Kazı Sonuçları.

<http://www.cadirhoyuk.org/blog/?p=25> (6 Ocak 2016).

<http://www.cadirhoyuk.org/blog/?p=27> (6 Ocak 2016).

TAY, Maşathöyük.

[http://www.tayproject.org/TAYmaster_fm\\$Retrieve?YerlesmeNo=1965&html=masterdetail.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYmaster_fm$Retrieve?YerlesmeNo=1965&html=masterdetail.html&layout=web) (6 Ocak 2016).

Hittite Monuments. **Fraktin Rölyefi.** <http://www.hittitemonuments.com/fraktin/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **Taşçı.** <http://www.hittitemonuments.com/tasci/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **İmamkulu Rölyefi.** <http://www.hittitemonuments.com/imamkulu/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **Gezbeli Kaya Anıtı.** <http://www.hittitemonuments.com/gezbeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **Sirkeli.** <http://www.hittitemonuments.com/sirkeli/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **Hemite Rölyefi.** <http://www.hittitemonuments.com/hemite/index-t.htm> (4 Ekim 2015).

Hittite Monuments. **Gavurkale.** <http://www.hittitemonuments.com/gavurkale/index.htm> (4 Ekim 2015).

- Hittite Monuments. **Karabel Rölyef ve Yazıtları.**
<http://www.hittitemonuments.com/karabel/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Akpınar/Spil Dağı Anıtı.**
<http://www.hittitemonuments.com/akpinar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Kurunta Anıtı.** <http://www.hittitemonuments.com/hatip/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Eflatunpınar Anıtı.**
<http://www.hittitemonuments.com/eflatunpinar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Fasıllar Anıtı.** <http://www.hittitemonuments.com/fasillar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Beyköy.** <http://www.hittitemonuments.com/beykoy/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Emirgazi Sunakları.**
<http://www.hittitemonuments.com/emirgazi/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Ermenek Rölyefi.**
<http://www.hittitemonuments.com/ermenek/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Kayalıpınar.** <http://www.hittitemonuments.com/kayalipinar/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Malkaya Kaya Yazıtı.**
<http://www.hittitemonuments.com/malkaya/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Savcılı-Öküztas Altarı.**
<http://www.hittitemonuments.com/savcili/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Altınyayla Steli.**
<http://www.hittitemonuments.com/altinyayla/index-t.htm> (4 Ekim 2015).
- Hittite Monuments. **Afyon.** <http://www.hittitemonuments.com/afyon/index-t.htm> (4 Ekim 2015).